

Empirie a teorie v sociologii*

KAREL RYCHTAŘÍK

V poválečných letech je možno zejména v buržoazní sociologii vystopovat dva trendy, které ve svých krajnostech střídavě ovládají klima sociologické práce: na jedné straně důraz na „čistou empirii“, na druhé straně důraz na „velkou teorii“.

V dimenzi času a prostoru nabývá dominance jeden či druhý.

Období bezprostředně po válce je charakterizováno vládou úzkého empirismu. Vyznačuje se striktním požadavkem jednoznačných, přesných, verifikovatelných výsledků. Vládne kult sběru empirického materiálu, kult detailního faktu, čísel, fetišizace dotazníku, metod a technik terénního sběru informací.

„V praxi se jako základního zdroje obvykle používá „údajů“ víceméně ustáleného rozhovoru s mnoha jedinci, kteří jsou určování metodou výběrového souboru. Jejich odpovědi jsou rozříděny a přeneseny dejme tomu na děrné štítky; z těch pak jsou získány statistické průměry a v nich hledány vztahy. Snadnost této procedury, kterou zvládne každý průměrně inteligentní pracovník, přispívá nesporně k její oblíbě. Výsledky jsou obvykle zpracovány do formy statistických přehledů. V nejjednodušším případě vyjadřují tyto specifické výsledky proporce četnosti jevů“ [9 : 46].

Spíše než podřízení metod výzkumu specifické zkoumané reality se vyžaduje, aby problematika výzkumných šetření byla přizpůsobena takovým technikám sběru informací, jež jsou právě k dispozici. Tento přístup vyúsťuje v orientaci na práce, které jsou věnovány nejčastěji úzkým, mikroskopickým problémům, aniž jsou respektovány determinující sociálně kulturní skutečnosti společenského života.

Mnoho výzkumů lokálního významu a lokální omezenosti přináší sice velké

množství empirických údajů, ale poskytuje malé možnosti pro určité, obecněji platné závěry.

„Léta pracného sbírání údajů o nejrozmanitějších aspektech sociálního života vedou k vědomí, že sice víme čím dál, tím více, ale o čím dál, tím méně významném nebo o čím dál, tím méně důležitém předmětu, takže den, kdy se splní Pascalovo proroctví, že budeme vědět všechno o ničem, není už v sociologii daleko.“ píše Piotr Sztompka [17 : 13].

Sířící se jalová neplodnost empirické tendence nemohla mít dlouhého trvání. A tak již zhruba na přelomu šedesátých let silí hlasy těch, kteří kritizují popisnost a upozorňují na potřebu syntézy.

Tuto skutečnost vyslovil např. na IV. světovém sociologickém kongresu ve Strese sovětský delegát V. S. Semjonov, když řekl:

„V posledních letech se také mezi buržoazními sociology ozvaly hlasy volající po větší pozornosti k teoretické generalizaci a návratům k teoretickým pracím devatenáctého a počátku dvacátého století. Mnoho buržoazních sociologů nyní začíná chápat sterilitu pozitivismu a empiricismu. Život nám staví sociální problémy, od nichž není možno utéci do království empirických výzkumů, které se týkají druhořadých a podružných sociálních jevů“ [13].

Jsou to marxističtí autoři, a zejména sovětsští sociologové, kteří na tomto kongresu konstatují, že krize buržoazní sociologie spočívá především v nedostatku obecné sociologické teorie, která by mohla systematizovat jak sběr empirických faktů, tak i teorie středního dosahu.

V referátu sovětské delegace bylo konstatováno, že pro empirické výzkumy bur-

* Referát přednesený na semináři *Teorie, empirie a praxe ve společenských vědách*, uspořádaném v prosinci 1974 Ústavem marxismu-leninismu ÚV KSČ.

žoační sociologie je typické, že nejsou spojeny s hlubokou teoretickou analýzou a teoretickým zobecněním. Také zkoumání jednotlivých aspektů a stránek společnosti není spojeno s obrazem společnosti jako celku [5 : 287–288].

Potřeba překonat tuto etapu sociologické práce, zaměřenou především na souhrnné uspořádání popisných materiálů, a nutnost přejít k systematickému vytváření teorii různého dosahu se stávají stále naléhavější. Dochází ke změně akcentu ve směru k teorii.

Ze složité sítě empirismu vede dvoji cesta. Po jedné se vydávají ti, kteří, vědomi si svého postavení a lokajských povinností vůči reprezentantům buržoazní společnosti, přistupují ke tvorbě formalistických konstrukcí. V úsilí o znázornění žádoucího obrazu sociální reality vytvářejí složité teoretická schémata. Docházejí však spíše ke zkreslení, v nejlepším případě ke statistickému zachycení některých aspektů sociální reality.

Svou kritiku empirismu zpravidla zavřují novou teoretickou architekturou, složenou z mnoha analytických kategorií a pojmů.

A tak vznikají „velké teorie“, které C. W. Mills charakterizuje jako „kouzelný labyrint, fascinující svým nádherným nedostatkem jasnosti“ [9 : 26].

Elegance pojmových schémat mohla lidem svítit do očí a slibovat nespílitelné jen po určitou dobu. „Velké teorie“ nikdy neseštopily z hladiny nejvyšší obecnosti ke skutečným problémům života společnosti dvacátého století; nebyly prostě schopny postihnout meritum problémů naší doby.

Žádný fascinující labyrint verbální ekvilibristiky nemůže usnadnit pochopení problémů naší doby, nemůže obohatit naše poznání, nese-li v sobě takový základní smysl, jakým je snaha legalizovat a stabilizovat danou formu společenského systému.

C. W. Mills si v zamyšlení nad „velkou teorií“ strukturálního funkcionalismu T. Parsonse současně klade a odpovídá následující otázku: „Je velká teorie jenom hrou se slovíčky, nebo je v ní myšlenková hloubka? Moje odpověď zní: Je to z padesáti procent hra se slovíčky, čtyřicet

procent jejího obsahu je dobře známo z učebnic sociologie. Zbylých deset procent jsem ochoten, jak by řekl Parsons, přenechat vašemu vlastnímu empirickému zkoumání. Mé osobní výzkumy však ukazují, že zbývajících deset procent může nalézt ideologické použití, i když jsou poněkud vágní“ [9 : 45].

Představitelům buržoazní sociologie se tedy nepodařilo překonat empirismus novým stupněm, novou kvalitou společenského poznání. Fetiš faktů byl vystřídán fetišem pojmů, prázdných termínů a kategorií zmatených nejasností.

G. Homans k tomu říká:

„To, co vytvořili, nebyla teorie, ale nový jazyk, sloužící k popisování sociální struktury, jeden z mnoha možných jazyků, a značná část práce, kterou nazývali teoretickou prací, demonstrovala, jak mohou být do jazyka přeložena slova z jiných jazyků, včetně hovorového jazyka...“ [3 : 813].

Prokázalo se, že ani pojmově formalistická tendence – stejně jako úzká empirická tendence – není řešením, respektive je cestou končící ve slepé uličce.

To ale vůbec neznamená, že toto období rozvoje buržoazní sociologie můžeme velkoryse přehlédnout, že pro nás není poučné a v mnoha vytyčených, neřešených nebo neadekvátně řešených otázkách zajímavé a svým způsobem cenné.

Buržoazní sociologická produkce prokázala neschopnost řešit vztah teorie a empirie. Zanechala nám však určitý „odkaz“, k němuž se my, marxisté, v kritickém ocenění musíme vracet.

Tim je za prvé „dědictví“ empirismu. Bylo soustředěno velké množství drobných informací, ohromná suma faktů o nejrůznějších aspektech sociálního života a lidského chování. Jejich množství a různorodost jakoby odvracely od systemizace, od obsírnější a hlubší analýzy. Ukazuje se, že nejsou-li splněny určité podmínky pro analýzu těchto informací, může být „nadměrné empirické bohatství“ pro proces společenského poznání a předvídaní spíše překážkou než pobídkou. Bylo totiž „vyrobeno“ tolik faktů, že sociologové nevědi, co s nimi dál.

Protože se velmi brzy ukázalo, že empirické údaje jsou bez teorie slepé, koncen-

trovali sociologové své teoretické ambice především do sféry zdokonalování technik terénního sběru informací, do přístupů vedoucích k formalizaci izolovaných hypotéz, do způsobů kladení otázek, testování pracovních hypotéz, technického zpracování získaných údajů atd.

V hodnocení této situace je možno souhlasit s P. Sorokinem: „V tomto množství se pochopitelně našlo několik zlatých zrněk poznání, ale pracné vyhledávání vedlo k odkrytí jen nemnoha zlatonosných ložisek a snad vůbec nenarazilo na nějakou žilu nových sociologických znalostí...“ [16 : 6].

Druhým „dědictvím“, které marxistická sociologie nemůže ignorovat, je dědictví formalistických konstrukcí.

Představuje rozsahem velmi bohatá, z hlediska konstrukce teoretického řešení často i pečlivě stavěná, ale heterogenní, nestejnorodá pojmová schémata, definice, typologie, terminologické konvence apod.

Je až s podivem, kolik objevitelů Ameriky začínalo svou plavbu, aniž nahlédli do mapy těch, kteří je předcházeli a ztroskotali. Snad v žádné společenskovědní disciplíně není tolik autorů nemocných představou, že věda začíná s nimi, že jsou počátkem a možná i vrcholem sociologického poznání.

Když polský sociolog O. Ossowski píše o tomto typu buržoazních sociologů, říká:

„... vytvářejí si vlastní pojmovou aparaturu, znovu staví základní otázky, mnohdy dělají objevy, které už před nimi udělali jiní, nebo které se dokonce už staly součástí běžných znalostí. Novou formulaci jim dávají zdání novosti. Ulehčuje to pojmová a terminologická anarchie, která u nás panuje a kterou se také sociologie liší od přírodních věd“ [12 : 223].

Někteří autoři ve vztahu k tomuto stadiu rozvoje buržoazní sociologie dneška hovoří o „dětském věku sociologie“.

Piotr Sztompka si v této souvislosti položil otázku, co chybí sociologii, aby se mohla stát disciplínou v celém rozsahu teoretickou a současně plně empirickou. Zde je jeho odpověď: „... současná sociologii nejvíce chybí teoretická systemizace rozházených faktů, generalizace zákonů a definic“ [17 : 23].

Dodejme však, že nemůže jít o jakoukoli systemizaci. Předpokladem vědecké systemizace, stanovení zákonů, jež pravdivě vypovídají o společenské realitě a jejím pohybu, předpokladem k tomu, aby se naše definice nepohybovaly na hladině různých voluntaristických proudů, je taková teoreticko-metodologická orientace, která umožňuje překonat jednostrannosti subjektivistických přístupů a ukazuje to nejdůležitější – úlohu materiálních a společenských vztahů ve společenských procesech a jejich příčinnou souvislost s individuálním a společenským myšlením lidí.

K metodologické jednostrannosti empirismu

Na tomto místě je správně připomenout, že náš vztah k buržoazní sociologii není vztahem prostého odmítání, holé absolutní negace. K „odkazu“ buržoazní sociologické produkce, k „dědictví“ empirismu a formalistických konstrukcí si uchováváme přístup, který představuje leninský vztah k výsledkům produkce těch, kteří se tak či onak stali lokaji buržoazie.

Po porážce ruské revoluce v r. 1905, v období tzv. stolypinské reakce, v letech určitého oslabení revolučního hnutí, kdy carská moc opět upevnila své pozice, nastupují k útoku i ruští filozofičtí revisionisté.

Na nové epochální objevy přírodních věd, jakými například byly objevy radioaktivity, elektronů, rentgenového záření a elektromagnetického pole, a na novou společenskou situaci nereagují tvořivým rozvojem marxistické teorie, ale nahrazují materialismus subjektivním idealismem novokantovského typu, útočí proti marxistické dialektice, kterou se snaží nahradit sofistickou.

Tehdy V. I. Lenin v rozboru názorů E. Macha a R. Avenaria, kteří se svou „nadstranicostí“ chtěli povýšit nad „zastaralý“ protiklad mezi materialismem a idealismem, ukázal, že se často setkáváme s lidmi, kteří dovedou přinést vysoce cenná díla v oblasti konkrétních speciálních zkoumání, ale ... jakmile jde o filozofii, nelze jim věřit ani jediné slovo...“.

„Neutrálnost“ jejich filosofických názorů je lokajstvím, jež připravuje cestu idealismu a fideismu a věrně jim slouží.

„Nestranickost ve filozofii je jen uboze maskované lokajství idealismu a fideismu“ [6 : 340].

Leninova britká polemika není nikdy jen pouhým odmítáním. Například současně s odhalováním objektivní úlohy gnozeologických chytaček ruských machistů, „učenných lokajů třídy kapitalistů“, Lenin vyslovuje stanoviska, která nemají jen omezeně dobovou platnost.

„Úkolem marxistů ... je, aby si dovedli osvojit a přepracovat výsledky, k nimž dospěli tito «lokajové»“ [6 : 328].

Použití výsledků jejich práce, odstranění jejich reakční tendence, to je, jak píše Lenin, předpoklad, aby marxisté „... uměli vést svou linii a bit se proti celé linii nám nepřátelských sil a tříd“ [6 : 328].

V jednom z svých deseti sešitů o filozofii velký dialektik Lenin odmítá charakterizovat filozofický idealismus pouze jako nesmysl. „... z hlediska dialektického materialismu je filozofický idealismus *jednostranně* zveličování, zveličené ... rozvinutí (nafukování, nabubřování) jednoho rysu, stránky, hranice poznání v absolutno, *odtržené* od hmoty, od přírody a zbožné ... Ad kněžourství (filozofický idealismus) ovšem má své *gnozeologické* kořeny, nevisí ve vzduchu, je nesporně *hluchým květem*, ale *hluchým květem* rostoucím na živém stromě živého, plodného, pravdivého, mohutného, všemohoucího, objektivního, absolutního lidského poznání“ [6 : 352].

Ani ve vztahu k takové etapě společenského poznání, jakou představuje empirismus, nemůžeme přistupovat z pozic absolutní, holé negace, z pozic prostého, neplodného negování.

Ať už byly motivem empiristických koncepcí snahy vymanit se ze spekulativních, zpravidla fideistických teoretických konstrukcí a zbavit se vlivu „velkých teorií“, či posloužit nositeli společenské objednávky a zlepšit fungování statu quo, empirismus byl a je jednou z cest přibližování se ke společenské skutečnosti.

Povoz na této cestě společenského poznání až příliš drkotá po kamenité cestě faktů a jeho forman zpravidla ani neví, odkud jede a kam. Občas zapráská bičem

a vykřikuje „Já jsem obyčejný empirik,“ „Pro mne jsou rozhodující jen fakta“. Domnívá se totiž, že ve vědecké práci lze přejít bez teorie přímo k výkladu faktů.

Empirik si tu počíná jako vozka, který zapřahá koně za vůz. Od takového spřežení se však dá těžko očekávat, že povoz společenského poznání se pohne kupředu. A tak se na cestách poznání hromadí další a další empirický materiál.

Z hlediska marxistické metodologie je empirismus absolutizací určitých jednostranností, je zveličením, zabsolutněním jedné stránky, jedné roviny poznání. V důrazu na sociální chování absolutizuje bezprostřední smyslovou zkušenost, když určující determinace a širší vlivy celospolečenských souvislostí byly vytknuty před závorkou.

To je cesta, na které empirismus svými parametry nejednou posloužil filozofickému idealismu.

I ve vztahu k empirismu bychom proto mohli citovat myšlenku, která byla při rozboru filozofického idealismu vyslovena V. I. Leninem:

„Lidské poznání není (respektive nejde) přímou linií, nýbrž křivkou, jež se nekočně přibližuje řadě kruhů, spirále. Libovolný úsek, zlomek, kousek této křivky může být přeměněn (jednostranně přeměněn) v samostatnou celou přímou linii, která (neuvidíme-li pro stromy les) vede do bahna, ke kněžourství (kde ji zakotvuje třídní zájem vládnoucích tříd)“ [6 : 353].

Je bohužel skutečností, že například i v československé sociologii můžeme vysledovat období, kdy empirismus pretenduje stát se právě takovou „celou přímou linií“, která vede do bahna.¹

Vztah empirického a teoretického poznání v marxistické sociologii

Jestliže buržoazní teoretikové prokázali neschopnost řešit vztah teorie a empirie a překonat vývoj „kyvadlových krajností“, všimněme si nyní cesty, na kterou při řešení této centrální otázky vědeckého poznání vykročili marxističtí autoři.

¹ K těmto otázkám viz např. Urbánek, E.: *Empirismus v československé sociologii a jeho důsledky*, Sociologický časopis 7, 1971, č. 1, s. 25–36; Rychtařík, K.: *Empirismus a jeho nebezpečí v sociologii*.

Rudé právo 9. 1. 1970, s. 3; Siráčky, A. – Rychtařík, K.: *Nezapřahat koně za vůz*, Rudé právo 14. 11. 1973, s. 3; Siráčky, A. – Rychtařík, K.: *Poznávat obecné i specifické*, Nová mysl 1972, č. 6, s. 809–816.

Obecné řešení vztahu empirie a teorie existuje v rozpracované teorii historického materialismu. Více než jedno století vývoje lidstva prokázalo správnost dialekticko-materialistického učení, jež se stalo základem revolučních přeměn, kterými procházela společnost.

Naším úkolem dnes je aplikovat a rozvinout teoreticko-metodologické postuláty do oblasti nově vznikající problematiky, zejména tam, kde pod vedením dělnických a komunistických stran došlo k vytváření nových sociálně ekonomických struktur, nových, vyšších sociálně ekonomických kvalit, rozvinout společenskovědní teorii k odhalení nových zákonitostí a tendencí vývoje této společnosti.

V podmínkách vítězné socialistické revoluce může společenskovědní teorie v neustálé konfrontaci se společenským pohybem potvrzovat, prověřovat, upřesňovat a vyvracet svá tvrzení v takovém rozsahu, jak tomu ještě v dějinách lidstva nikdy nebylo.

Problematika vztahu teorie a empirie představuje polemickou oblast nejen ve vztahu buržoazní a marxistické sociologie, ale neziřídka i uvnitř marxistické sociologie.

Východím bodem pro řešení dané otázky, základem adekvátního definování vztahu takových stupňů (úrovní) vědeckého poznání, jakými jsou empirie a teorie, je jejich začlenění do obecného vztahu praxe a lidského poznání. V dialektickém posouzení tohoto vztahu bylo marxismem překonáno pojetí, v němž poznání představovalo jen a jen pasivní odraz vnějšího světa.

Aniž bychom na tomto místě chtěli provádět rozbor rozsáhlé marxistické literatury věnované tomuto tématu, je nutné zdůraznit, že proces empirického a teoretického poznání není jen a) *logickým problémem*, ale je ve stejné míře i b) *problémem gnozeologickým*, a zejména c) *metodologickým*.

Analýza vztahu empirického a teoretického poznání jako *logického problému* vyžaduje rozbor pojmů, forem a prostředků abstraktního myšlení, které se vytvářely a rozvíjely jako adekvátní výraz vztahů, jež vznikaly mezi člověkem a zkoumaným objektem.

Analýza vztahu empirického a teoretického poznání jako *gnozeologického pro-*

blému vyžaduje rozbor geneze teoretické znalosti. Z gnozeologického hlediska se stává nejdůležitější objasnění výchozího bodu našeho poznání. Empirie a teorie představují různé úrovně tohoto poznání. V. I. Lenin charakterizuje dialektiku poznání jako cestu „od živého nazírání k abstraktnímu myšlení a od něho k praxi“. Ani na empirickou, ani na teoretickou úroveň poznání se nedíváme jako na věc samu o sobě.

Domníváme se, že problematika vztahu empirického a teoretického poznání je zvláště aktuální v oblasti metodologie. Například mezi marxistickými teoretiky není sporu o podstatě sociálního světa. Rozdílné však bývají přístupy k tomu, jak tento svět zkoumat. Tyto rozdílnosti vedou k různé charakteristice výzkumných postupů. V sociologii je můžeme vyjádřit jako dilema „empirie, nebo teorie“.

Hovoříme-li o *metodologické problematice*, nelze než znovu připomenout význam objasnění „výchozího bodu“, od něhož chceme postupovat v uvažování o vztahu empirického a teoretického poznání v marxistické sociologii.

„Výchozí bod“ tu má zvláštní význam. Přesně to vyjadřuje E. Hahn:

„Není možné objasnit vzájemné vztahy empirie a teorie, nebudeme-li se dívat na empirii jako na článek vědeckého poznání, který spojuje teorii s objektivní realitou. Není možno objasnit pohyb a rozvoj teorie na základě vzájemných vztahů s empirií, nebudeme-li obě považovat za články komplexního svazku mezi vědou a praxí. Zvláště přístup k chápání dialektické jednoty teorie a empirie je možno uskutečnit pouze tehdy, když se empirie a teorie nebudou ve vztahu ke skutečnosti oddělovat a absolutizovat...“ [2 : 152].

Jednota a spojení empirie a teorie je dána nejméně dvěma skutečnostmi:

1. Jak teorie, tak i empirie jsou vědeckým odrazem skutečnosti.

2. Jejich jednota se projevuje v tom, že empirie a teorie se vzájemně předpokládají [2 : 153].

Všimněme si této problematiky v situaci konkrétního sociologického šetření.

Předmětem sociologického šetření se stává určitá sociální problematika. Vzniká

jako objektivně existující problém, jako rozpor mezi potřebou určitých praktických činností a opatření a mezi stavem našich znalostí, našeho poznání tohoto rozporu. Poznání podmiňuje možnosti řešení.

Vznik těchto situací je objektivní skutečností existující nezávisle na jednotlivých subjektech. Existující problém však musel být nějak subjektivně uchopen, objasněn na základě daného stupně poznání, v daném stupni znalosti atd. Byl tak či onak definován na základě určitých teoretických premis.

Uvědomit si tuto skutečnost znamená – ve vztahu k sociologickému výzkumu – respektovat a docenit fakt, že problém, předmět šetření, jevy a předměty sociální skutečnosti musí být nejprve zafixovány jako určitý teoretický problém.

Proto můžeme konstatovat, že v *sociologickém výzkumu teorie nutně předchází empirii*.

Máme-li získat validní údaje a provést profesionálně připravené šetření, musí výzkumu předcházet určité teoretické uchopení zkoumaných otázek. Nelze postupovat jinak, než v maximálně možné míře vycházet z existujících teoretických poznatků a praktických zkušeností o dané realitě. To je základní předpoklad, aby byl výzkumný problém adekvátně uchopen, aby byly stanoveny reálné cíle sociologického šetření, zpracovány výchozí i pracovní hypotézy atd.

Na tom nic nemění ani fakt, že samo šetření pomáhá nejen k upřesnění poznatků o daných předmětech a jevech sociální skutečnosti, ale přispívá také k řešení rozporu mezi dosavadním způsobem objasnění, starým teoretickým poznáním a novými skutečnostmi, které nemohou být vždy objasněny na základě starých poznatků.

Teoretické poznatky tvoří:

a) rámec základní teoreticko-metodologické koncepce našeho přístupu ke zkoumání skutečnosti;

b) jsou základní optikou našeho pohledu na cíle výzkumu.

Cílem výzkumné práce není sběr číselných údajů o sociálních jevech. Tato práce

má analýzou a studiem faktů a údajů přispět k objasnění, k nalezení určujících korelací, k poznání mechanismů působení materiálních a ideálních příčin, zákonitostí, které mají v sociálních procesech a ve sledovaných jevech určující vliv, zpřesnit poznání o daném stavu, podat hlubší, ucelenější obraz o společenské skutečnosti, naznačit budoucí vývoj zkoumaných jevů atd.

Pokusili jsme se při jiné příležitosti, zejména v souvislosti s analýzou ideologické funkce marxistické sociologie, obšírněji ukázat, že teorie předchází sociologický výzkum ještě v mnoha dalších a velmi konkrétních souvislostech a že neexistuje žádné empirické zkoumání, které by bylo možno oprostit od teoretických předpokladů.²

Je to prostě tak, jak píše C. W. Mills ve své *Sociologické imaginaci*: „Společenský výzkum jakéhokoli druhu je řízen myšlenkou a fakty je pouze usměrňován“ [9 : 63].

Žádné empirické šetření jevů společenského života není možno provádět bez teoretických předpokladů.

Pozitivisticky orientovaná sociologie se snaží tuto skutečnost odmítat. Uznává daný jev jen v oblasti zkušenosti. Vystupuje s požadavkem poznání, které má být vedeno jen cestou empirického nazírání. Například R. König došel k osobitému tvrzení, že „... věda o společnosti ... je možná jen jako empirický výzkum“ [4 : 3]. Objektivní pravda získaná cestou teoretického poznání je v těchto přístupech zcela odmítána.

Nevyhnutelné důsledky těchto koncepcí jsou zřejmé. absolutizování bezprostředních sociálních faktorů přístupných smyslovým zkušenostem a také vzájemných vztahů, v jejichž mechanismu silně vystupují ideální motivy, účelnost, atd., odstraňuje ze zorného pole materiální determinaci sociálního chování a důsledků celospolečenských souvislostí ...“ [1 : 26].

Tam, kde se vědomě vypouštějí vazby a vztahy na celospolečenské problémy a kde nejsou uvažovány skutečné determinace sociálních procesů (a to je typická vlastnost buržoazní pozitivistické sociologie), tam není možno uskutečnit přechod

² Širácky, A. – Rychtařík, K.: *O vztahu sociologie a ideologie*. Rudé právo 18. 2. 1971, s. 3; Rychtařík, K.: *Sociologie a ideologie*. Nová mysl 1974, č. 12, s. 1755–1768.

od empirického k teoretickému stupni poznání. Proto ani Mertonovy pokusy o vytvoření „mostu teorií středního dosahu“ nemůžeme hodnotit jako pozitivní čin ve smyslu kvalitativního skoku, kterým prošlo společenské poznání na cestě od empirické sumarizace smyslového k teoretické syntéze.

Positivistická koncepce buržoazní sociologie má své sociální kořeny a sociální funkce. Výhradní zaměření na empirický stupeň poznání, spojené s absolutizací tzv. „čisté zkušenosti“, je výrazem určité logicko-teoretické a třídně ideologické orientace.

„V současném pozitivismu vidíme výraznou tendenci buržoazního vědomí, směřujícího k fetišizování jeho vlastních duchovních produktů. „Smyslové údaje“ (počítky, „fakty“, poznatky), „protokolární poučky“, znakové soubory symbolických jazyků a konečně i slova přirozených jazyků dosáhla v této filozofii charakter samostatných existencí, které jsou lidskému myšlení cizí, tj. mohou na ně zpětně negativně působit“ [11 : 14].

V rovině *genetické prvotnosti*, z *hlediska teorie poznání* naproti tomu *předchází empirie teorií*.

Teorie existuje jako odraz objektivní reality. Teoretický poznatek, teoretické poznání nezačíná u hotových závěrů. Začíná analýzou těch materiálů, které jsme získali při empirickém zkoumání. Teoretické postuláty vznikají, rozvíjejí se, korigují, prověřují, potvrzují nebo vyvracejí na základě zkoumání faktů.

V. I. Lenin klade ve své logicko-teoretické kritice ruského machismu, v analýze jeho základních teoretických východisek otázku: „... máme-li vycházet od věcí k počítce a k myšlence? Nebo od myšlenky a počítků k věcem?“ [6 : 28].

V odpovědi ukazuje, že marxistou je ten, kdo uznává objektivní realitu jako pramen poznatků a zkušeností.

Empirické poznatky, jež byly získány z pozorování a z experimentu, tvoří základ veškerého vědění.

V procesu poznání přijímá empirie místo, které spojuje teorii s objektivní realitou.

Postavili jsme tedy vedle sebe dvě vzájemně rozporné teze, říkájící, že v určitém

smyslu teorie předchází zkoumání faktů a v určitém smyslu zkoumání faktů předchází teorii.

„Zdá-li se, že obě teze o vztahu sociologické teorie a konkrétního zkoumání faktů jsou vzájemně v rozporu, pak jenom proto, že vyjadřují předcházení jednoho faktu před jiným, který je příslušný k některému jinému vztahu. Ve skutečnosti odrážejí současně dialektický rozpor, spočívající v základu vývoje sociologické teorie a konkrétního zkoumání faktů. V nekonečném procesu řešení a nastolování tohoto rozporu se uskutečňuje vědecký proces.“ [15 : 49]

V řešení vztahu „empirie a teorie“ bývá otázka „primátu“ nejen místem vášnivých diskusí, ale — a to je vážnější — bývá místem jednostranného zjednodušování. Aniž bychom si kladli úkol vyčerpat a postihnout mnohostrannost této problematiky, domníváme se, že v jejím řešení by mělo být vždy předem objasněno hledisko, ze kterého chceme k řešení dané otázky přistoupit.

Ve vědeckém procesu poznání tvoří empirie a teorie neoddělitelnou dialektickou jednotu. Obě se vzájemně podmiňují i předpokládají. Každý z těchto stupňů vědeckého poznání má své nezastupitelné zvláštnosti, které se pokusíme naznačit.

Empirická rovina poznání

Odmítli jsme přístupy, které ve vztahu ke společenskému poznání absolutizují oddělení empirie od teorie. Současně jsme upozornili na škodlivost smazávání kvalitativních odlišností obou těchto procesů. Ukažme si nyní, čím a jakým stupněm pronikání do sféry objektu se od sebe liší empirická a teoretická úroveň společenského poznání.

Empirická rovina poznání je v marxistické sociologii takovým stupněm obecnosti, který je vědomě zaměřen na širokou sumaci poznatků zkoumané skutečnosti. V rámci tohoto „širokého záběru“ poznáváme skutečnost v rozmanitosti a mnohosti všech jevových forem.

Empirická rovina je takovým stupněm zobecnění, který posuzuje sociální fakty, činy, události apod. nikoli izolovaně, ale s ohledem na určující souvislosti a závislosti, s cílem poznání těch skutečností, kte-

ré jsou vyvolány, nebo tak či onak spojeny všeobecnou souvislostí a vzájemnou podmíněností jevů a věcí.

Marxistická sociologie nepopisuje všeobecně známá fakta proto, aby mohla být zapsána na formulář a uložena podle věcného rejstříku. Taková představa je degradací, v níž se sociologie nemůže nazývat společenskou vědou. Pro společenskou vědu, má-li být nazývána vědou o společnosti nebo o některé substruktuře, části, oblasti, sféře, enklávě společnosti, musí být hlavní objevovat opakovatelné prvky společenské skutečnosti — jinak řečeno, objevovat zákony událostí, zákony společenských procesů.

Jeden ze základních postulátů marxistické metodologie, jehož úlohu a význam nelze zrelativizovat v žádném oparu akademických diskusí o složitosti společenského poznání, konstatuje, že „marxismus zkoumá konkrétní procesy společenského vývoje a zároveň nutí zkoumat jednotlivé události v jejich konkrétnosti, to jest vyhledávat jednak prvky obecné, opakovatelné, a jednak i prvky neopakovatelné“ [14 : 261].

Z hlediska těchto kritérií byl V. I. Lenin empirik v nejlepším slova smyslu. Vyžadoval přesný a nesporný výběr faktů, odmítal hru a spekulaci s fakty, usiloval o to, aby o zkoumané otázce „vypovídal“ celý souhrn faktů, trval na jejich správném metodologickém výkladu a respektování konkrétně historických souvislostí.

Dialektická cesta poznání nebyla pro V. I. Lenina nikdy dedukcí z obecné filozofické teze. „... Snaha hledat odpovědi na konkrétní otázky v prostém logickém rozvíjení všeobecné pravdy... je vulgarizací marxismu a úplným výsměchem dialektickému materialismu“ [7 : 20].

Lenin nemohl nevidět, že problém, jak vymezit, určit, ohraničit a provést výběr sledovaných faktů, je závažnou gnoseologickou a metodologickou otázkou. Ze skutečnosti, že život lidí se skládá z konkrétních, jednotlivých událostí, je možné vyvodit zcela odlišné závěry.

Můžeme vycházet z předpokladu, že

a) zvláštností společenského života, na rozdíl od života přírody, je právě neopakovatelnost, jedinečnost jednotlivého. Společenské vědy potom zkoumají jednotlivé

a neopakovatelné souhrny náhod. Filozofický agnosticismus v sociologii v různých odstínech a polohách popírá možnost poznání, a tím i zákonitosti společenského pohybu.

V novopozitivistické sociologii vede tento agnosticismus k negaci příčinnosti, která bývá zaměňována pravděpodobnostním, funkcionálním vztahem. Funkcionální spojení hovoří o vzájemné závislosti a vzájemném působení dvou samostatných jevů, aniž by byl analyzován vztah mezi příčinou a následkem. Označení jednoho jevu jako důsledku nebo příčiny jiného jevu se nevyžaduje.

Popírat objektivní zákonitosti ve vývoji společnosti znamená zaujímat idealistické, fideistické stanovisko.

Lenin tyto přístupy komentuje jednoznačně:

„Vypuzovat z vědy *zákony*, znamená ve skutečnosti jen propašovat do ní *zákony náboženství*“ [6 : 140].

Můžeme však vycházet i ze zcela odlišného předpokladu, že totiž:

b) jednotlivé, konkrétní události společenského života jsou sice ve své konkrétnosti neopakovatelné, ale jejich jedinečná neopakovatelnost není žádným izolovaným faktem. Naopak, stává se článkem celého řetězu událostí, které obsahují významné, opakovatelné prvky.

V Leninových *Filozofických sešitech* najdeme rozsahem malou, ale obsahově velmi významnou stať s názvem *K otázce dialektiky*. V úvaze o podstatě dialektiky tu Lenin objasňuje, proč v každé události, vědě, faktu, pojmu a domněnce je skryta dialektika vztahu jednotlivého k obecnému, proč každá skutečnost obsahuje jak prvky obecné (společné s jinými jevy, věcmi), tak prvky jedinečné, neopakovatelné.

Na prostých soudech, na libovolných příkladech typu „listí stromů je zelené“, „Ivan je člověk“, „Alik je pes“ ukazuje, že „jednotlivé neexistuje jinak než v souvislosti, která vede k obecnému. Obecné existuje jen v jednotlivém, skrze jednotlivé. Každé jednotlivé je (tak či onak) obecné. Každé obecné je částíčkou nebo stránkou nebo podstatou vlastností jednotlivého“ [8 : 321].

Empirické poznání, nemá-li býtí pouhým popisem skutečnosti, musí být vede-

no prizmatem takových přístupů, v nichž obecné a jednotlivé není nikdy ve věcech, jevech a společenských faktech striktně odděleno.

Má-li mít empirické poznání jednotlivé události, individuální skutečnosti smysl ve vztahu k nomotetické operaci, musí analyzovat sociální fakty, činy, události atd. nikoli izolovaně, ale s ohledem na určující souvislosti a závislosti, s cílem poznat tyto skutečnosti, které byly vyvolány, určitým způsobem spojeny všeobecnou souvislostí a vzájemnou podmíněností věcí a jevů.

Empirická rovina obecnosti je v marxistické sociologii určitým výchozím poznáním. Říkáme poznáním a ne popisem, protože meritorní se tu stává otázka, jak a jaké fakty budeme volit, jak adekvátní bude výběr toho, co je opakovatelným, podstatným, určujícím a co je spojeno s objektivními zákonitostmi společenských procesů. Konečně nemalou úlohu přijímá i to, jak budou v empirickém šetření oceňeny a posouzeny události, fakty, které se stávají neopakovatelným a v podstatě náhodným prvkem, aspektem společenského procesu.

Jen za tohoto předpokladu může být empirické rovině přiřčeno právo, aby byla nazývána prvním stupněm poznání, tedy empirickou rovinou poznání.

Uvědomujeme si možnosti, ale i nutné omezení empirického stupně zkoumání.

Častým, jednoznačně prokazatelným výsledkem sociologického výzkumu je například poznání určitých korelací mezi různými fakty, které vznikají v dané sféře zkoumání a stále se opakují. Tak v sociologickém zkoumání odkrýváme určité zákonitosti, jež za určitých podmínek vznikají mezi sledovanými jevy. Bývají někdy označovány jako empirické zákonitosti nebo empirické zákony.

Mnohá z takových zjištění jsou cenná zejména pro potřeby řídicích orgánů společenské praxe.

Omezení empirického stupně poznání je dána tím, že toto poznání, vycházející z poznatků několika korelací, není s to proniknout do podstaty jevů, odhalit

vnitřní spojitosti mezi těmito podstatami, nalézt jejich systémové spojitosti, a tak se dopátrat podstatných zákonitostí.

Překonat omezení empirického stupně poznání předpokládá přechod k teoretickému poznání, vytvoření odpovídající pojmové aparatury a takový postup vědeckoteoretického zkoumání, který v abstrakci provádí adekvátní zobecnění.

O takové specifice sociologického zobecnění píše například P. Bollhagen: „Tohoto zevšeobecnování se dosahuje ne pouze sumarizací empirických a teoretických zákonů, ale dialektickou analýzou a syntézou zkoumaného materiálu a už poznáných zákonitostí, zákonů a tendencí společenského pohybu. Díky této dialektické analýze a syntéze představuje zobecnění „střední úrovně“ sféru skutečnosti daleko přesahující hranice působnosti empirických a statistických sociologických zákonů. Proto je už pravdivým sociologickým poznáním.“³

Jestliže jsme rozlišili dvě úrovně vědeckého poznání, lze takové rozlišení provést z hlediska různých kritérií:

Z hlediska metod získaných poznatků

vychází *empirické poznání* z informací, které byly získány pomocí přímého a nepřímého pozorování, anket, kategorizovaných a nekategorizovaných individuálních nebo skupinových rozhovorů, z analýzy dokumentů, z různých forem experimentů atd. Tyto techniky terénního sběru informací jsou samozřejmě využity ve spojení s metodami, které je možno – podle způsobu zpracování – nazvat spíše statistickými a matematickými než empirickými.

Teoretické poznání vychází z uplatnění takových metod, jakými jsou abstrakce spojená s definicí a explikací pojmů.

Z hlediska rozdílu dvou úrovní poznání existují:

a) Poznatky, při jejichž prověřování nebo konstatování pravdivosti mohou být bezprostředně využita daná pozorování a experimenty a jejich obsah může být v důsledku toho vyjádřen termíny vztahujícími se k pozorovaným předmětům a vztahům.

³ Viz Bollhagen, P.: *Soziologie und Geschichte*, s. 102. Citováno podle Hahn, E.: *Istoričeskij materializm a marksistskaja sociologija*. Moskva 1971, s. 11.

Předmět poznání, jeho vlastnosti a vztahy byly uchopeny především proto, že jsou dostupné smyslovému pozorování. Toto poznání se orientuje spíše na sumarizaci analyzovaných otázek sociálního života, na ukázání jejich vlivů a způsobů působení než na jejich vysvětlení.

To ale vůbec neznamena, že by údaje touto cestou získané nebyly podrobeny výběru, zpracování a zhodnocení, k němuž dochází v procesu jejich interpretace. Údaje musí být systemizovány do určitých souvislostí na základě jasných hledisek a norem. Proto je namístě hovořit o empirické rovině poznání;

b) Poznatky, jejichž prověrka pravdivosti nemůže být bezprostředně uskutečněna pomocí pozorování a experimentu a jejichž obsah v důsledku toho nemá bezprostředně smyslový korelát. V poznání objektu se tu odráží nejen smyslová zkušenost, ale v procesu abstraktního myšlení vstupují do poznání i širší souvislosti a vnitřní determinanty analyzované skutečnosti.⁴

V abstrakci je odraz sociální skutečnosti hlubší, všestrannější, vysvětluje podstatné a nutné vlastnosti zkoumaných věcí a jevů.

„Abstrakci nazýváme způsob myšlenkového postižení předmětu, jehož pomocí vymezujeme určitou stránku či vlastnost věci, kterou bychom smyslově neodlišili. Tak dospíváme k pojům, jejichž reálný základ, část či stránka objektivní reality, kterou odrážejí, nelze vnímat, nebo si představit“ [1 : 49].

Z tohoto hlediska chápeme teorii a empirii jako dvě kvalitativně odlišné pojmové formy vyjádření pro různé úrovně nebo posloupnosti vědeckého výzkumu a poznání, jako kvalitativní skok v nekonečném procesu poznání, lišící se jak z hlediska metod získávání poznatků, tak v hloubce, v úrovni stupně poznání.

„Jakkoli je proto třeba zdůraznit, že teoretické uchopení sociálních procesů se nedá získat z empirické analýzy, nevyplyvá jednoduše a plynule z nahromaděných empirických znalostí, že poznání

uskutečňuje při přechodu z empirické do teoretické oblasti kvalitativní skok, tak je třeba zároveň položit ve stejné míře důraz na to, že empirická analýza konečkonců je vždy výchozím bodem, základnou teoretických vědomostí, že otevírá přístup k teoretické analýze společenských jevů a procesů“ [1 : 19].

Proces takového stupně poznání, které označujeme pojmem *empirické*, má svá specifika, zvláštnosti, stejně jako svá specifika a zvláštnosti má proces poznání, které označujeme pojmem *teoretické*.

Marxističtí autoři vždy připomínají, že oba procesy se vzájemně předpokládají a podmiňují, a proto jsou nerozlučně spjaty. „Pouze ve své jednotě zprostředkují vědecké poznání a v žádném případě se nesmějí od sebe absolutně oddělovat a přeměňovat v procesy samostatné. Nezbytnost jejich rozlišení je vyvozena z existence praktických zkušeností marxistického sociologického zkoumání... Je vyvozena ze sociologického zkoumání právě natolik, nakolik zkušenost ukazuje, že zvláštnosti a svéráznosti vlastní oběma procesům není možno pominout a vzájemně zaměnit. Existují funkce, jež mohou být splněny pouze jedním z těchto dvou procesů a nesmějí a nemohou být přejímány procesem jiným.

Proto smazání kvalitativní odlišnosti obou těchto procesů je stejně škodlivé jako absolutizace jednoho z nich nebo jeho prohlášení za jediné správnou metodu vědeckého poznání [2 : 148].

Takový přístup navazuje na koncepční řešení vztahu procesu empirického a teoretického poznání, tak jak jsme je poznali v dilech klasiků marxismu-leninismu. Dnes je rozpracován mnohými autory marxistické filozofie a sociologie.⁵

Teoretické zobecnění ve srovnání s tím, co nám může poskytnout empirická rovina zobecnění, představuje objektivizované poznání. Jeho tvorba i vznik je procesem, v němž se poznání zbavuje omezenosti subjektivních momentů a rysů, „očisťuje se“ od subjektivního a nahodilého a postupně nachází svůj objektivní obsah.

⁴ K těmto otázkám viz Svyrev, V. S.: *Někotoryje voprosy logikometodologičeskogo analiza otnošentj teoretičeskogo i empiričeskogo urovnj naučnogo znanija*. In.: *Problemy logiki naučnogo znanija*, s. 53.

⁵ Vedle citovaného německého autora E. Hahna

je možno ze sovětských autorů uvést např. G. Andrejevovou, F. V. Osipova a další. Z našich autorů je možno citovat především A. Siráckého a poslední práci F. Cížka (Cížek, F.: *Teorie a empirie*, Praha 1974, 429 s.).

„Myšlení stoupající od konkrétního k abstraktnímu se nevzdaluje od pravdy, nýbrž se k ní přibližuje... Všechny vědecké abstrakce odrážejí přírodu hlouběji, věcněji, úplněji“ [8 : 173].

Teoretická zobecnění jsou systematickým uspořádáním a výkladem o určité sféře objektivní reality. Systém teoretického zobecnění může být různého stupně obecnosti.

Bývá charakterizován dvěma okolnostmi.

Za prvé, kategorie k němu příslušející se vztahují k jedné a téže předmětné oblasti, odrážejí jeden a tentýž objekt zkoumání.

Za druhé, odpovídající systém poznatků se musí vyznačovat určitými heuristickými vlastnostmi, jež nepřísluší prvkům tvořícím tento systém, jestliže by byl každý prvek vzat sám o sobě.

„Z těchto pozic“, jak píše E. Hahn, „se vědecká teorie jeví jako teorie pravdivého poznání, vykládaná podle určitých logických principů a vztahující se k určité oblasti reality“ [2 : 165].

Ukazuje se tedy, že teorie jako systém výkladu objasňuje, odráží, reprodukuje určitou část, díl, úsek, enklávu společenské reality. Musí mít k dispozici nejen přesné, reprezentativní, stálé, validní údaje o této realitě, ale musí vládnout schopností objasňovat tyto fakty. Fakty jsou spojeny jak s odpovídajícím předmětem reality, tak i s příslušnou teorií. Teorie poznává realitu tím, že objasňuje fakty a nachází zákony, jimž jsou podrobeny.

V. S. Švyrev na toto téma píše, že „...za empirii se považuje získání různých faktických znalostí a „teorii“, jejich racionální zpracování, předpokládající vytvoření určité konstrukce reprodukcující mechanismus spojitosti v předmětu, jež nejsou dány na úrovni empirie, ale obsahují zákonitě rozmístění empiricky pozorovaných jevů“ [18 : 53].

Z uvedeného je zřejmé, jak významnou úlohu pro řešení vztahu empirie a teorie a pro celé empirické šetření má skutečnost, pod jakou teoretickou–metodologickou integrací a kam bude směřovat pravidlo empirického materiálu.

Objasnění úlohy teorie a jejího významu pro naše empirická šetření umožňuje

zajistit v celé výzkumné práci exaktnější postup a dosáhnout pravdivého a hlubšího pohledu na zákonitosti sociálních procesů a jejich konkrétní působení. Jde o jednu ze stěžejních otázek, v níž se rozcházejí marxistická a pozitivistická sociologie.

Marxistická sociologie založila výzkumnou práci na teorii, která objasňuje vývoj společnosti, přírody a myšlení na základě objektivních zákonů. Touto teorií je dialektický a historický materialismus.

Lenin ve známé práci *Kdo jsou přátelé lidu a jak bojují proti sociálním demokratům* připomíná, že materialistické pojetí dějin poprvé položilo základy vědecké sociologie. Stalo se počátkem marxistické sociologie vůbec.

Historický materialismus plní nezbytné teoreticko-metodologické funkce i vůči sociologickému výzkumu. Toto teoreticko-metodologické zakotvení je současně spojeno s takovou koncepcí rozvoje marxistické sociologie, ve které se sociologický výzkum stává nástrojem poznání dělnické třídy a její strany.

Literatura

- [1] Berger, H. - Jetzschmann, H.: *Dialektische Einheit von Theorie und Empirie im soziologischen Forschungsprozess*. In: *Der soziologische Forschungsprozess*. Berlin 1973.
- [2] Hahn, E.: *Istoričeskij materializm i marksistskaja sociologija*. Moskva 1971.
- [3] Homans, G. C.: *Bringing Men Back*. *American Sociological Review* 24, 1964, č. 5, s. 813.
- [4] König, R.: *Vorwort*. In: *Handbuch der empirischen Sozialforschung*. Bd. I. Stuttgart 1962.
- [5] Konstantinov, F. V. - Osipov, G. V. - Semjonov, V. S.: *Marksistskaja i buržuaznaja sociologia segodnja*. Moskva 1964.
- [6] Lenin, V. I.: *Materialismus a empirio-kriticizmus*. In: *Spisy*, sv. 29. Praha 1952.
- [7] Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 3. Praha 1952.
- [8] Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 38. Praha 1953.
- [9] Mills, C. W.: *Sociologická imaginace*. Praha 1968.
- [10] Mužík, J.: *Poznávací činnost stranických orgánů*. Život strany, 1974, č. 22.
- [11] Narski, I. S.: *Positivismus in Vergangenheit und Gegenwart*. Berlin 1967.
- [12] Ossowski, S.: *O osobliwościach nauk społecznych*. Działa, Sv. 4. Warszawa 1967.
- [13] Semjonov, V. S.: *Četvertyj vseмирnyj sociologičeskij kongress*. *Vestnik istorii mirovoj kultury* 1960, č. 1.

- [14] Schaff, A.: *Objektivní charakter historických zákonů*. Praha 1957.
- [15] Scheler, E.: *Über die Verhältnisse von soziologischer Theorie und konkreter Tatsachenforschung*. In: Fragen der marxistischen Soziologie. Teil I. Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt Universität zu Berlin. Zvl. číslo 1964.
- [16] Sorokin, P.: *Sociological Theories of Today*. New York 1966.
- [17] Sztompka, P.: *Teoria i wyjaśnienie*. In: Metodologicznych problemów socjologii. Warszawa, PAN 1973.
- [18] Syrev, V. S.: *Někotoryje voprosy logiko-metodologičeskogo analiza otnošenij teoretičeskogo i empiričeskogo urovněj naučnogo znanija*. In: Problemy logiki naučnogo znanija.

Резюме

Рихтаржик К.: Эмпирия и теория в социологии

Работы буржуазных социологов последних десятилетий обнаружили их неспособность решать вопросы отношения теории и эмпирии. Наш подход к такому этапу общественного познания, каким был эмпиризм, является отношением не отрицанием абсолютного отрицания. Эмпиризм был и остается одним из путей приближения к познанию социальной действительности!

С методологической точки зрения он является абсолютизацией определенных односторонностей, преувеличением значения, абсолютированием одной плоскости познания.

Процесс эмпирического и теоретического познания для нас, марксистов, является проблемой логической, гносеологической и методологической.

Единство и связь между эмпирией и теорией определяется тем, что как теория, так и эмпирия являются научным отражением действительности. Эмпирия и теория взаимно предполагают друг друга. С точки зрения генетической первичности эмпирия предшествует теории. Но если мы говорим о методологических вопросах социологического исследования, то теория неизбежно предшествует эмпирии. Теоретические познания образуют рамки основной теоретико-методологической концепции нашего подхода к действительности. Сквозь призму этих познаний мы рассматриваем цели нашего исследования.

Эмпирическая плоскость обобщения является в марксистской социологии определенным исходным познанием. Преодоление ограниченности эмпирической ступени познания предполагает переход к теоретическому познанию, создание соответствующего понятийного аппарата и такой ход научно-теоретического исследования, который в абстракции осуществляет адекватные обобщения.

Абстракция углубляет отражение социальной действительности, делает его более всесто-

ронным, объясняет существенные и необходимые свойства изучаемых предметов и явлений.

Процесс такой ступени познания, которую мы определяем понятием эмпирическая, обладает своей спецификой, своими особенностями, равно как своей спецификой и своими особенностями обладает и процесс познания, который мы определяем понятием теоретическое.

Отрицание качественных различий между указанными процессами столь же вредно, как и абсолютирование одного из них или провозглашение одного из них единственно правильным методом научного познания.

Решающую роль в решении вопросов отношения эмпирии и теории, так же как и в эмпирическом исследовании в целом, играет наша основная теоретико-методологическая ориентация.

Summary

Rychtařík K.: Empirism and Theory in Sociology

The bourgeois sociological production of the last decade has demonstrated the incapability of solving the relation between theory and empirism. Our approach to the stage of social cognition as represented by empirism is not a relation implying an absolute negation. Empirism has been and continues to be one of the ways of approaching social reality.

From the methodological point of view, empirism involves an absolutization of certain one-sided aspects, it is an exaggeration, an absolutization of one level of cognition.

For Marxists, the process of empirical and theoretical cognition represents a logical, gnoseological and methodological problem. The unity of and the connection between empirism and theory is given by the fact that both theory and empirism are a scientific reflection of reality. Empirism and theory presuppose each other.

On the level of genetic primariness, empirism precedes theory. If methodological questions connected with sociological research are referred to, theory necessarily precedes empirism.

Theoretical knowledge forms the framework of the basic theoretico-methodological conception of our approach to reality. It is the fundamental optics of our view of research aims.

In Marxist sociology, the empirical level of generality provides a certain initial knowledge. The overcoming of the limitations inherent in the empirical level of knowledge presupposes the transition to theoretical knowledge, the creation of a corresponding conceptual apparatus, and a method of scientific-theoretical investigation which, in abstraction, facilitates adequate generalizations.

In abstraction, the reflection of social reality is more fundamental, more many-sided, and explains substantial and necessary qualities of things and phenomena under examination.

The process of the level of knowledge designated by the notion "empirical" has its specific traits and singularities; similarly, the cognitive process that is designated by the notion "theoretical" has its specific traits and singularities.

The wiping out of the qualitative difference between both these processes is equally detrimental as the absolutization of one of them or its declaration as the only correct method of scientific cognition.

The determining role in solving the relation between empirism and theory — similarly as in all empirical research — is taken over by our fundamental theoretico-methodological orientation.

Určitá formulace a řešení gnozeologických otázek výzkumu sociální skutečnosti předurčuje i řešení a obsah jeho ontologických aspektů. To, jak například ten či onen sociolog ve své výzkumné činnosti chápe vztah teoretické a empirické stránky výzkumů, jak plně a všestranně chápe jednotu i rozdílnost (protikladnou jednotu) jednotlivých fází poznání společenských jevů, nutně ovlivňuje i obsah, tj. miru pravdivosti jeho výpovědi o sociální skutečnosti. To je důvod, proč dříve než přistoupíme k vlastní ontologické analýze sociální skutečnosti, musíme vždy věnovat pozornost tomu, o jaká gnozeologická východiska se při sociálním výzkumu opíráme, jak, jakými myšlenkovými postupy se můžeme co nejvíce přiblížit pravdivému obrazu skutečnosti.

Apriorní vědomá formulace oněch gnozeologických principů, o něž se při analýze skutečnosti, při ontologické analýze opíráme, je jedním z předpokladů pravdivosti našeho poznání.

Z tohoto hlediska se předmětem, objektem našeho poznání stává sám proces poznávání sociální skutečnosti. Myšlenkové reflexi je podrobován sám proces duchovní reprodukce skutečnosti.

Schopnost používat ve vědecké práci těchto principů gnozeologie, teorie poznání tak, aby se staly skutečnými, použitelnými nástroji poznání, není čímsi samozřejmým, co člověk dostává do vínku od přírody. Vytvářely se a rozvíjely v průběhu společensko-historické praxe lidí, v procesu dějin praktické přeměny světa a lidé se je musí pracně učit ovládat a používat.

Každý *podstatný* krok našeho poznání, pomocí něhož pronikáme do objektivního světa, pomocí něhož se myšlenkově zmoc-

ňujeme jeho zákonitosti (rozvíjíme ontologickou stránku procesu poznání), vyvolává zároveň nezbytnost rozvíjet, prohlubovat naše představy o tomto procesu poznání samotném (tj. rozvíjet gnozeologickou stránku výzkumné činnosti).

Zobecnováním zákonitosti procesu poznání se zabývá filozofie, která je, kromě jiného, vědou o zákonech myšlení. V tomto smyslu tím, že zobecňuje proces poznání, plní filozofie v systému věd o společnosti nezastupitelnou funkci. Říkáme-li, že otázkami gnozeologie, teorie poznání se zabývá filozofie, pak to neznamená, že rozvíjení gnozeologických otázek sociálních výzkumů je jakousi výlučnou kompetencí filozofů. Prospěšná a nutná specializace vědecké práce má své meze: v určitých bodech, místech vědeckého poznání se musí jednotlivé speciální vědy stýkat, neboť jinak by se dělba práce ve vědě stala samoučelnou.

Marxistická gnozeologie, nechce-li ustrnout, nemají-li se její výpovědi redukovat pouze na nejobecnější určení, zákony procesu poznání, které jsou sice správné, ale pro svou obecnost málo prospěšné jako metodologický nástroj výzkumu v té či oné speciální disciplíně společenských věd, musí nutně překračovat hranici filozofie a vstupovat do speciálních věd. Konečnou marxistická gnozeologie není a nemůže být ničím jiným než zobecněním dějin lidského poznávání objektivního světa a může se tedy dále rozvíjet jen tehdy, bude-li zobecňovat to, jak se proces poznávání světa reálně odehrává v jednotlivých speciálních vědních disciplínách.

Říkáme-li, že rozvíjení marxistické teorie poznání není a nemůže být výlučnou kompetencí filozofů-metodologů samých (i když jsme si vědomi, že zobecňování

* Referát přednesený na semináři *Teorie, empirie a praxe ve společenských vědách*, uspořádaném v prosinci 1974 Ústavem marxismu-leninismu ÚV KSČ.

zákonitosti procesů poznání je jednou z nezastupitelných funkcí filozofie), pak to znamená, že pracovníci té či oné speciální společenské vědy (má-li být jejich vědecké poznání úspěšné a nést skutečné plody) musí nejen umět využívat, umět převzít a na poměry své disciplíny aplikovat to, co pro ně jako metodologický nástroj připravila filozofie, ale i sami v jistém smyslu provádět reflexi procesu svého vlastního poznávání objektivního světa.

Při koncipování, formulování cílů a postupů svého dalšího vědeckého bádání si pracovník té či oné speciální disciplíny musí (nechce-li, aby se gnozeologické principy, o něž se ve své práci opírá, redukovaly na nechvalně známou pragmatickou metodu zkoušky a omylu atd.), ujasnit z hlediska specifiky svého vědeckého oboru i gnozeologické otázky své výzkumné činnosti, například to, jak v ní bude řešena otázka vztahu teoretické a empirické stránky procesu poznání, jak v ní bude chápán vztah teoretické hypotézy k „empirickým indikátorům“ atd.

Zde se však neopírá pouze o poznatky vypracovávané filozofií, gnozeologií, teorií poznání (pokud je vůbec filozofie v použitelné podobě vypracovala), ale i o zobecnění procesu svého předchozího poznání sociálních objektů (nebo jiných obdobných výzkumů ve svém vědním oboru). V tomto smyslu tím, že zahrnuje ony metodologické principy, které se v minulém výzkumu projevily jako neplodné, a naopak tím, že navazuje na ty postupy, které se ukázaly být vhodnými, a dále je rozvíjí a zdokonaluje, překračuje hranice své specializace, svého vědního oboru.

V této oblasti je nutno vidět jeden ze styčných bodů mezi filozofií (gnozeologií) a speciálními společenskými vědami, ono

místo, kde se stírají hranice jinak nutné a prospěšné dělby a specializace vědecké činnosti.

V tomto úvodu jsme chtěli pouze ve stručnosti naznačit jednotu ontologických a gnozeologických aspektů v marxistické analýze sociální skutečnosti, poukázat na to, že tyto dva aspekty vědecké analýzy, jakkoli jsou nadány relativním samovývojem (a stávají se dokonce v jistém smyslu předmětem dělby práce uvnitř společenských věd), nelze v procesu poznávání sociální skutečnosti od sebe metafyzicky izolovat, neboť tvoří vnitřní dialektickou jednotu.

* * *

Tato staf, která představuje část úvodní kapitoly práce věnované tematice sociálně ekonomické dimenze třídní struktury, je pokusem zobrazit, jak se ve speciální vědě – sociologii – při výzkumu třídní struktury uskutečňuje teoretická analýza empiricky daných sociálních vztahů.

Je zřejmé, že v této stručné stati lze pouze naznačit základní přístupy k řešení této značně složité a obtížné otázky.

Při analýze sociálních objektů je podle našeho názoru nezbytné odlišit dvě roviny myšlenkového vstupu do sociální skutečnosti: rovinu *struktury (systému) empiricky postižitelných uskupení a rovinu struktury vztahů a procesů*, jež se mezi těmito uskupeními utvářejí. Odlišením těchto dvou rovin myšlenkového vstupu do sociální skutečnosti začíná zároveň přechod od jevů k podstatě sociálních objektů, k pojmové reprodukci sociální skutečnosti.

V empirické rovině postihujeme sociální skutečnost v její jevové podobě. V empirickém poznání se setkáváme s konkrétními uskupeními lidí¹ (s konkrétně jednajícími individui), která navzájem vstupují

¹ Pojmu *empiricky postižitelná sociální uskupení* používáme ve velmi širokém smyslu; zahrnujeme sem např. nejrozličnější instituce (ty či ony konkrétní instituce státu, ta či ona politická strana, organizace), ten či onen pracovní kolektiv (např. průmyslové podniky a jejich nižší organizační složky), rodinu atd., tedy taková uskupení lidí, která jsou v té či oné míře právně či zvykově formalizována a jejich relativně zřetelné odlišení od jiných uskupení v rovině empirické analýzy nečiní potíže.

Není snad nutno zdůrazňovat, že i v této nejelementárnější rovině poznání skutečnosti si již určitým způsobem, a to buď na základě praktické zkušenosti, či na základě předchozího teoretického poznání, tato empiricky postižitelná uskupení myšlenkově rozčleňujeme, klasifikujeme. I tomu, kdo nemění vědecky analyzovat funkce toho či onoho konkrétního průmyslového podniku a systém jeho

vztahů s jinými uskupeními, je zřejmé, že průmyslový podnik plní určité výrobní, hospodářské úkoly, že je výrobně hospodářskou jednotkou. Je zřejmé, že jednotka teoretické a empirické stránky se prosazuje ve všech fázích procesu poznání, že nikdy nelze v reálném poznávacím procesu absolutně, metafyzicky oddělit teorii od empirie, jev od podstaty, obecné od zvláštního a jedinečného, že se tu prosazuje historická kontinuita procesu poznání, kdy aktuálně poznávací subjekt vždy musí navazovat na to, co bylo nashromážděno předchozím poznáním a praktickou zkušeností.

Jde však o to, že zejména pouhá každodenní zkušenost, vzata sama o sobě jako nástroj pořádání empirických fakt, bývá nezřídka ošidná, že tedy tato naše o zkušenost opřená klasifikace je pouze první, a ne vždy spolehlivým přiblížením k podstatě sociální skutečnosti.

do pestré škály vzájemných vztahů nejruznějšího typu. Tato sociální uskupení jsou s ostatními sociálními uskupeními spjata nejruznějšími vztahy; představují totalitu našim vědomím dosud nerozlišených ekonomických, politických, ideologických, morálních, pracovních profesionálních a dalších vztahů s jinými uskupeními (a sama také takovou strukturou vztahů jsou). I konkrétní individuum plní řadu objektivně určených sociálních funkcí, vstupuje do bohatého vějíře nejruznějších vztahů se sociálními uskupeními či s jinými individui.

Při analýze objektu jako struktury (systému) vztahů mezi lidmi, při níž přecházíme jevovou stránku poznání, provádíme dvě myšlenkové operace: 1. oddělujeme myšlenkově určitý typ vztahů (např. sociálně ekonomické vztahy) od jejich nositelů — nejruznějších empiricky postižitelných uskupení a 2. vyčleňujeme je tak zároveň z celé spleti ostatních vztahů, do nichž tato uskupení vstupují, a s těmito vztahy operujeme jako s takovými.

Při postupu od jevu k podstatě, při *pojmové reprodukci* skutečnosti přecházíme rovinu empiricky postižitelných uskupení a skutečnost postihujeme jako systém jiných strukturních elementů, jako systém vztahů mezi lidmi. Provádíme takový řez společenskou skutečností, v němž myšlenkově oddělujeme jednotlivé typy vztahů od jejich nositelů, nejruznějších empiricky postižitelných uskupení (reálných institucí státu, té či oné pracovní skupiny atd.), a tak směřujeme k postižení podstaty sociálních vztahů, tj. toho, jakou „funkci“ ten či onen typ vztahů plní v globálním systému sociálních vztahů.

S přechodem od jevové stránky sociálních vztahů k vymezení jejich podstaty je spjata nesmírně složitá duchovní činnost. Kdybychom měli například reprodukovat myšlenkový postup, jímž K. Marx dospívá k vymezení podstaty (obsahu) tak obecného pojmu, jako jsou sociálně ekonomické vztahy buržoazní společnosti, museli bychom vlastně v jistém smyslu reprodukovat všechny uzlové body jeho ekonomického díla jako celku.

Pochopit podstatu ekonomických vztahů buržoazní společnosti znamená odlišit je, myšlenkově je oddělit od ostatních, neeko-

nomických vztahů mezi lidmi, tj. od jejich vztahů v oblasti politiky, ideologie, morálky, právních vztahů atd.

Oddělením ekonomických vztahů od vztahů, které se odehrávají v oblasti nadstavby, však ještě nedochází k vymezení podstaty ekonomických vztahů.

Samy ekonomické vztahy jsou bohatě strukturovány. Podstata ekonomických vztahů, jak ukazuje K. Marx, se projevuje jak ve vztazích výroby, tak i ve vztazích rozdělování, směny i spotřeby. Postihnout podstatu sociálně ekonomických vztahů mezi lidmi tedy znamená nalézt to, co je všem těmto ekonomickým aktivitám lidí společné (jejich aktivitě v oblasti výroby, v oblasti rozdělování atd.), a současně zjistit, jakou „funkci“ v systému ekonomických vztahů jako celku plní například vztahy výroby či vztahy rozdělování atd., tedy objevit specifiku „funkci“ jednotlivých stránek ekonomických vztahů a jejich hierarchickou strukturu — která stránka ekonomických vztahů je určující, dominantní.

Při vymezení této obecné ekonomické kategorie postihuje K. Marx jak totalitu všech stránek ekonomických vztahů, skutečnost, že tvoří zákonitě uspořádaný celek, že nelze jednotlivou stránku ekonomických vztahů chápat izolovaně, vně souvislosti s ostatními jejich stránkami, tak i jejich hierarchickou strukturu, a ukazuje, že vztahy výroby jsou určující stránkou, aspektem ekonomických vztahů, jímž jsou určeny ostatní aspekty ekonomických aktivit lidí, neboť skrze výrobu, skrze spojování výrobce-dělníka s výrobními prostředky, jež jsou vlastnictvím kapitalisty, se realizuje určující, tj. věcná závislost mezi námezdní prací a kapitálem.

Při postupu od jevu k podstatě sice ztrácíme bohatství a mnohotvárnost jevu, dobíráme se však podstaty sociálních vztahů; zjišťujeme to, co je společné například všem politickým aktivitám lidí (nebo ekonomickým či ideologickým), ať již se odehrávají v kterémkoli sociálním uskupení.

Pojem sociálně ekonomický vztah či politický vztah je plodem relativně vysoké abstrakce, k níž jsme dospěli tak, že jsme určitý typ sociální aktivity lidí (s nímž se v rovině empiricky zjištělých uskupení setkáváme v nerozlišené jednotě s ji-

nými typy vzájemných interakcí lidí) oddělili od ostatních sociálních vztahů lidí a nakládáme s ním jako s relativně samostatným.

V rovině jevu představují reálná empiricky zjištělná sociální uskupení nerozlišenou jednotu mnoha kvalitativně odlišných vztahů. Jsou průsečíky nejrůznějších vzájemných sociálních aktivit lidí. Při přechodu od jevů k podstatě oddělujeme jednotlivé aktivity od jejich nositelů – sociálních uskupení – proto, abychom mohli vymezit specifičnost toho či onoho typu vztahu a odlišit jej tak od jiného typu lidské aktivity, abychom mohli pochopit relativní samovývoj toho či onoho sociálního vztahu.

Dosud jsme kladli důraz na odlišnost těchto dvou rovin analýzy sociálních objektů (tj. jako struktury empiricky postižitelných uskupení a jako struktury vztahů), kladli jsme požadavek, aby tyto dva myšlenkové vstupy do sociální skutečnosti nebyly ztotožňovány. Oddělení sociálních vztahů od jejich nositelů – sociálních uskupení – je možné pouze pomocí abstrakce. Vždyť v objektivním světě jde vždy o vztahy mezi sociálními uskupeními, mezi lidmi samými, neexistují tu sociální uskupení bez vztahů a ani vztahy se nemohou oddělit od svých nositelů – sociálních uskupení či živých individuí.

Rovněž tak i příkré vzájemné oddělení jednotlivých typů sociálních aktivit lidí (politických, ideologických, ekonomických, pracovních, profesionálních a dalších vztahů lidí) je možné pouze v našem vědomí.

Ve skutečném světě se navzájem prostupují, podmiňují, tvoří vždy určitý uspořádaný systém. Buržoazní sociologie tuto myšlenkovou operaci (tj. moment myšlenkového oddělení jednotlivých sociálních aktivit) zveličuje a absolutizuje, nechápe, že tato operace je pouze prostředkem pro to, abychom hlouběji pochopili podstatu této jednoty. Jednotlivé typy sociálních vztahů, které v objektivní realitě tvoří dialektickou jednotu, chápe metafyzicky jako na sobě nezávislé faktory. Pro ni jsou jak ekonomické vztahy (funkce), tak politické, ideologické vztahy (funkce) toho či onoho sociálního uskupení „nezávislými proměnnými“, které se vyvíjejí izolovaně, nezá-

visle na sobě, které se v nejlepším případě pouze doplňují.

Pro buržoazní sociologii, která se omezuje při výzkumu sociálních objektů pouze na strukturně funkcionální přístup, pro niž je historicko-genetická dimenze analýzy sociální skutečnosti naprosto cizí, je typické, že „funkce“ toho či onoho sociálního uskupení, jeho vztahy k jiným uskupením prostě řadí vedle sebe, aniž se snaží nalézt objektivní kritéria jejich vnitřní souvislosti a hierarchie.

Pod heslem „multidimenzionálního“ přístupu relativizuje objektivní logiku uspořádání sociálních vztahů.

Z hlediska metodologických postulátů důsledného empirismu pozitivistického rážení jsou všechny „funkce“ toho či onoho uskupení, všechny jeho interakce s jinými uskupeními kvalitativně stejnorodé; stanovení jejich hierarchie, jejich vzájemné určenosti přesahuje, podle představ pozitivizmu, hranice „čisté“ empirické vědy nebo je záležitostí „konvence“, konstrukcí rozumu.

O tato gnozeologická východiska se opírá ona stále se opakující „kritika“ marxismu pro jeho údajnou jednostrannost, pro jeho „ekonomický redukcionismus“. V intencích tohoto „multidimenzionálního“ přístupu, který není v podstatě ničím jiným než starou známou „teorií faktorů“, kritizovanou již před desítkami let G. Plechanovem, je pak marxismus „kritizován“ za to, že například redukuje sociální diferenciaci na její ekonomickou dimenzi, že je ekonomickým redukcionismem, že prý je nutno marxistické přístupy překonat a analýzu sociální struktury doplnit o další dimenze – politickou a ideologickou, že je nutno při analýze sociálního postavení lidí vzít v potaz i aspekty kulturní, prestižní atd., nebo je mu vytýkáno, že redukuje funkci státu na jedinou mocensko-politickou funkci, že stát plní i jiné „všelidské“ funkce atd. Je až překvapující, s jakou houževnatostí se neustále v nejrůznějších obměnách opakuje tato tisíckrát již vyvrácená „kritika“ marxismu pro jeho údajný redukcionismus.

Pojem redukce je tu prezentován jako přímočarý a absolutní převedení všech znaků na jediný, kdy ostatní vztahy lze bezprostředně a absolutně vyvodit z jedi-

ného základního vztahu, takže ostatní vztahy mohou být tak z analýzy eliminovány. Nejde tu o nic nového. S takovouto „kritikou“ marxismu z pozic teorie faktorů se setkáváme již od vzniku marxismu. Marxistický přístup k výzkumu sociální struktury je také, chceme-li, „multidimenzionálním“ přístupem. Marxismus přece nikdy nepopíral vliv politických či ideologických vztahů na charakter sociální (tržní) diferenciaci, nechápal redukci politických či ideologických vztahů na vztahy ekonomické jako jejich plochou eliminaci. Jde tu o to, jak interpretovat pojem „multidimenzionální“ přístup.

Dialektické pojetí redukce nebo — chceme-li — multidimenzionality v sobě zahrnuje a) nalezení klíčového „faktoru“, tj. ekonomických vztahů mezi třídami, sociálními skupinami, které konečnou určí ostatní „faktory“, ostatní vztahy (politické, ideologické), b) postižení relativního samovývoje všech „faktorů“, všech rozporných vztahů, c) pochopení jejich vzájemných zákonitých vztahů, tj. „funkcí“ jednotlivých „faktorů“, sociálních vztahů v rámci totality společenských vztahů.

Myšlenkové oddělení sociálních vztahů od jejich nositelů — sociálních uskupení, operování s těmito vztahy jako takovými (aby na tomto základě mohla být postížena specifika jednotlivých typů vztahů, jejich relativní samovývoj) představuje pouze určitou nezbytnou fázi procesu poznání, již poznání sociálních procesů nekončí. Proto se musíme zabývat i tím, jak je v našem vědomí na novém, vyšším stupni procesu poznání dosahována jejich opětná jednota. Analýzu objektu jako empiricky postižitelného uskupení a analýzu objektu jako struktury vztahů mezi lidmi je nutno chápat pouze jako relativně samostatné operace našeho myšlení.

Tak jako v matematice nemůžeme po jednotlivých fázích řešení výrazu obsaženého v závorce neopsat to, co bylo vytčeno před závorkou (neboť bychom zkreslili výsledek řešeného příkladu), tak ani v průběhu celé analýzy objektu jako struktury vztahů nelze nikdy ztráct ze zřetele to, co bylo vytčeno před závorkou, to, od čeho jsme abstrahovali, totiž to, že sociální vztahy jsou vždy vztahy mezi lidmi samými a mezi uskupením lidí, že tyto vztahy

se realizují prostřednictvím sociálních aktivit lidí a jejich uskupení.

Tím, že jsme jednotlivé typy vztahů od sebe oddělili a postihli jejich relativní samovývoj, jsme vytvořili předpoklad k tomu, abychom mohli vymezit obsah takových pojmů, jako jsou třídy (buržoazie, proletariát), stát, národ, tj. obecné kategorie.

Tyto pojmy jsou výsledkem duchovní reprodukce skutečnosti. O té či oné třídě vypovídáme jako o sociálním uskupení lidí („třídy jsou velké skupiny lidí...“). Z hlediska gnozeologického jde však o kvalitativně jiný typ sociálního uskupení, který nelze směšovat s empiricky postižitelnými uskupeními, s nimiž jsme se setkávali na počátku procesu poznání.

V tomto případě myšlenkově sdružujeme sumu individuí do zvláštního uskupení pouze podle jejich určitého specifického vztahu k jiné skupině individuí, tj. abstrahujeme od všech ostatních vztahů, které nejsou pro toto uskupení podstatné. Postavení lidí, jejich místo ve společnosti charakterizujeme podle určité, pro toto uskupení lidí specifické sociální aktivity (či struktury aktivit), podle jeho specifického vztahu k jinému uskupení.

Reálná individua vstupují prostřednictvím svých nejrůznějších aktivit s jinými individui do nepřeborného množství vztahů. Kapitalista kromě toho, že je vlastníkem (že vstupuje s dělníkem do sociálně ekonomických vlastnických vztahů), je například zároveň příslušníkem určité politické strany (vstupuje do politických vztahů), je otcem rodiny (vstupuje do rodinných vztahů), je příslušníkem národa (vstupuje do národnostních vztahů) atd.

Jestliže chceme postihnout jeho sociálně ekonomickou, tj. nejzákladnější rovinu jeho třídní charakteristiky, abstrahujeme od všech jeho ostatních vztahů a sociálních aktivit a sdružujeme toto individuum s jinými individui (a tak z nich vytváříme myšlenkově určité uskupení, např. třídu kapitalistů) pouze podle jediného či několika znaků, tj. podle toho zda jsou, či nejsou vlastníky výrobních prostředků.

Pojem třída, sociální vrstva (buržoazie, proletariát, maloburžoazie, inteligence atd.) je vysokou abstrakcí, pro niž nelze nalézt, abychom se vyjádřili v jazyce sociologa-

pozitivisty, jakýsi přímočarý „empirický korelát“ v nějakém empiricky postižitelném uskupení.²

Kategorie třída je plodem duchovní reprodukce skutečnosti, je uchopitelná teprve v rovině logického, pojmového zmocňování se sociální skutečnosti.

Proto je pro důsledného pozitivistu-empirika, pro nějž je dialektika jevu a podstaty v sociologické analýze španělskou vesnicí, který stírá hranice mezi jevem a podstatou, pojem třída, tak jak jej podává marxismus, „metateoretickou“, se „skutečnou vědou“ neslučitelnou konstrukcí, již nelze „verifikovat“.

Proto je s to uznat pouze „spotřebitelské třídy“, „třídy prestiže“, „třídy povolání“, „třídy moci“ atd., tedy takové rozčlenění lidí na sociální skupiny, pro něž lze nalézt „empirický korelát“, jež lze přímočarě „verifikovat“ pomocí nějakého empirického indikátoru.

Je zřejmé, že sociolog-pozitivistu může být takto důsledný pouze ve svých filozofických, metodologických postulátech, které jsou zpravidla formulovány v úvodě k vlastním empirickým výzkumům (pokud jsou vůbec takto explicitně formulovány). Vždyť pojmy „prestiž“, „moc“ atd. (jimiž jsou charakterizovány tyto „třídy“) jsou samy produktem vysoké abstrakce, zobecnění a lze je v závislosti na tom, do jakého teoretického systému jsou zahrnuty, velmi různým způsobem interpretovat. Zpravidla jsou pak za „empirické koreláty“ těchto pojmů považovány značně libovolně zvolené „indikátory“, tj. ty či ony stránky projevu mocenských, prestižních a dalších vztahů mezi lidmi. Ve vlastní výzkumné práci si pak — protože v procesu poznání nelze dialektiku jevu a podstaty obejit, neboť je zákonitostí procesu poznání — naprosto libovolně utváří nejrůznější pojmy, teoretické konstrukce, pomocí nichž pořádá empirické údaje.

Podstatné je však to, že dialektika jevů a podstaty, jejich přechody, tvorba teoretických systémů, pomocí nichž jsou empirické fakty

interpretovány, nejsou v tomto případě vědomě reflektovány, že k přechodu od jevu k podstatě dochází vlastně živelně. Zahrnutí empirických faktů do teoretického systému, pojmová reprodukce skutečnosti je vystavena nahodilostem. Jedno ze stěžejních dogmat pozitivismu, že „neexistuje rozdíl mezi jevem a podstatou“, je ostatně vývojem moderní vědy relativizováno, což také pozitivistická filozofie ve svém vývoji svérázným způsobem obrazil.

Pro novější varianty pozitivismu (konvenacionalismus logický pozitivismus) se pojmy a konceptuální schémata výzkumů stávají konstrukcemi vědomí samého, ryzími výplody vědomí, které si vytváří sám poznávající subjekt, aby mohl vůbec nějak pořádat a třdit pestrý a neskonale složitý empirický materiál, nebo v nejlepším případě weberovskými ideálními typy. Konstruující, modelující činnost lidského vědomí (proces poznání není prostým a plochým zrcadlovým odrazem skutečnosti, ale její duchovní reprodukci) je v této variantě pozitivistické teorie poznání odtržena od objektivní reality, je tvořivou činností rozumu samého, která nemá se skutečným světem nic společného.

Nepochopení dialektické jednoty (jednoty rozdílného) jevu a podstaty vede u konvenacionalistické varianty pozitivismu k jejích metafyzické izolaci: pojmová reprodukce skutečného světa je absolutně oddělena od empirie a je prohlášena za čirý výplod rozumu.

Novodobý pozitivismus tak vyúsťuje, jakkoli se snaží vyhýbat „metafyzickým“ otázkám a jakkoli prohlašuje spor mezi materialismem a idealismem za pseudoproblém, který není slučitelný „se skutečnou pozitivní vědou“, do otevřeného idealismu, neboť pro něj pojmy, soudy atd. jsou čistými konstrukcemi rozumu, vědomí, které nemají ve skutečnosti s objektivním světem nic společného. Anti-dialektičnost, metafyzika gnozeologie se tak v novodobém pozitivismu snoubí se subjektivismem a idealismem.

Pozitivistu-empirik, pro nějž je „verifikace“³ jakýmsi přímočarým vyplněním teoretického pojmu jeho „empirickými koreláty“, který podléhá iluzi, že pojem je prostou sumací empirických údajů, který tak stírá rozdíl mezi empirickou a po-

² Pozitivistu nechápe, že v procesu poznání při přechodu od empirie do teoretické oblasti (a naopak) dochází ke kvalitativnímu skoku, že teoretické uchopení empirických poznatků nevyplývá jednoduše a plynule z nahromadění faktů, z jejich prostého mechanického uspořádání. Jednota empirie a teorie, bez níž není možná materialistická teorie poznání, neznamená mechanické spojení obou, ale dialektickou jednotu dvou relativním samovývojem nadaných stránek procesu poznání. (Viz též stať K. Rychtaříka: *Empirie a teorie v sociologii* v tomto čísle Sociologického časopisu.)

³ Proces „verifikace“ teoretických tvrzení jejich „empirickými koreláty“ nelze ztotožňovat s procesem ověřování pravdivosti teoretických tvrzení společensko-historickou praxí. Pro marxismus je a může být skutečným kritériem pravdivosti našich poznatků pouze společensko-historická praxe lidí.

„Verifikace“ je vlastně „ověřování“ jedné sociální formy vědomí, teoretického pojmu, jinými, na empirické úrovni postižitelnými jeho formami.

Kritériem pravdivosti je tu chápáno v idealistickém duchu, nepřekračuje hranice vědomí. Pozitivismus stírá hranice mezi sociálními fakty jako objektivně existujícími jevy materiálního světa a fakty jako sociálními formami vědomí. Společensko-historická praxe jako kritérium pravdivosti teoretických tvrzení není vlastně pro pozitivismus vůbec přijatelná, neboť je za hranicemi pozitivisticky pojaté teorie poznání. „Verifikace“ je jakýmsi fiktivním, do bludného kruhu idealistického vědomí uzavřeným postupem: vědomím samým, jednou jeho sociální formou, empirickými údaji se „ověřuje“ pravdivost jeho obsahu, tj. jiné formy, pojmu, hypotéz, konceptuálních schémat atd.

jmovou analýzou sociální skutečnosti, považuje pojem třída, tak jak jej podává marxismus, za „ideologickou“, falešnou konstrukci, za výtvar „hodnotících soudů“, které jsou neslučitelné s „pozitivní vědou“.

Pojem třída tedy obráží pouze určitý, abstraktní odlišitelný aspekt (stránku, typ) vztahů mezi lidmi, aspekt jejich vzájemných sociálních aktivit. Chceme-li tedy vědecky postihnout to, čemu říkáme sociálně ekonomická, vlastnická diferenciaci, musíme z celé spleti nejrůznějších, vzájemně se křížících a prostupujících vztahů, aktivit lidí, s nimiž se setkáváme na úrovni jevové stránky poznání, vyčlenit onen systém vztahů, který je specifický pro tento typ sociální diferenciaci.

V tomto smyslu je lhostejné, zda se tato specifická, sociálně ekonomická aktivita lidí odehrává v tom či onom empiricky postižitelném uskupení lidí, ať jde o vztah mezi reálným dělníkem a kapitalistickou továrnou, či o vztah mezi dvěma kapitalistickými průmyslovými podniky, či o určitý vztah mezi kapitalistickým průmyslovým a obchodním podnikem atd., ve všech těchto vztazích mezi konkrétními individui, mezi individui a empiricky postižitelnými uskupeními i mezi uskupeními samými se prosazují z nejrůznějších svých stránek sociálně ekonomické vztahy mezi lidmi, základní dimenze třídních vztahů.

Tento okruh problémů, nezbytnost odlišit tyto dvě roviny analýzy sociální skutečnosti měl na mysli sovětský sociolog A. S. Friš, když kritizoval některé metodologické nedůslednosti, které se objevily v sovětských učebnicích vědeckého komunismu.

„Další rozvoj výzkumu sociální struktury... předpokládá,“ píše A. S. Friš, „překonání řady nedostatků metodologického rázu, kterými je podle našeho názoru v současnosti zatížen. Především dochází k nezřetelnému vyčlenění strukturálního aspektu analýzy, k neoprávněnému směřování problémů sociální struktury s problémy obsahu systému společenských vztahů. Toto směřování nachází svůj výraz již v tom, jak jsou v mnoha pracích klasifikovány společenské vztahy.

Tak v práci *Základy vědeckého komunismu*, která vyšla v roce 1965, je podána tato klasifikace: výrobní vztahy, sociální vztahy (tj. vztahy mezi třídami a sociálními skupinami) politické vztahy (do jejich sféry zahrnujeme vztahy mezi třídami, státy a národy), ideologické vztahy, vztahy rodinné a způsobu života (semejnobytovyje otnošenija). V knize *Vědecký komunismus* je uvedena tato klasifikace společenských vztahů: „Z celého souhrnu společenských vztahů vyčleňuje marxismus ekonomické (výrobní) vztahy jako základní, jež určují všechny ostatní vztahy: politické, právní, morální, národnostní, vztahy rodinné a způsobu života (semejnobytovyje)“.

Tyto klasifikace jsou podle našeho názoru neuspokojující, píše A. S. Friš, protože jsou zde v jedné rovině a v libovolné následnosti postihovány kategorie, které charakterizují obsah systému společenských vztahů, a kategorie, které charakterizují projev tohoto obsahu ve vztazích těch či oněch strukturálních elementů. To vede ke zřejmým nedorozuměním: například v první klasifikaci jsou vztahy mezi národy zahrnuty do politických vztahů, z druhé klasifikace zmizely třídní vztahy“ [2 : 83].

Nejde nám o to, zda výtky A. S. Friše jsou vždy oprávněné. Jde nám o hlavní smysl jeho uvažování, tj. o jeho snahu odlišit dvě roviny myšlenkového vstupu do sociální skutečnosti, rovinu empirické a teoretické analýzy sociální diferenciaci nebo, jak říká A. S. Friš, „obsah systému vztahů“ od toho, jak se tento obsah projevuje „ve vztazích těch či oněch strukturálních elementů“, neboť tyto dva přístupy ke zkoumání sociálních objektů představují odlišné stupně procesu poznání a mají i odlišnou gnozeologickou hodnotu.

Tak například pokud jde o první Frišem citovanou klasifikaci sociálních vztahů, nelze, podle našeho názoru, spojit politické vztahy pouze se stranami, státy a národy, ale i s jinými sociálními uskupeními.⁴ Lze vůbec obecně říci, že politické vztahy (tak jako ostatně i sociálně ekonomické, výrobní a ideologické vztahy,

⁴ Vztahy mezi národy nelze rovněž redukovat na jejich politickou dimenzi. lze dokonce říci, že pro vztahy mezi národy je podstatnější, základnější,

určující jejich sociálně ekonomické dimenze, že tedy politické vztahy mezi národy jsou konečnou určený jejich sociálně ekonomickými vztahy.

kteřé spolu s politickými vztahy zahrnujeme do pojmu třídní vztahy) prostupují všechna empiricky postižitelná sociální uskupení, neboť v třídní společnosti vtiskují třídní vztahy svou pečeť jakékoli sociální aktivitě lidí, ať již se odehrává kdekoli, v kterékoli sféře společenského života.

Tedy nejen stát, politické strany, ale i například pracovní kolektiv, rodina⁵ vstupuje s jinými sociálními uskupeními do politických vztahů. Politické vztahy (tak jako ekonomické a ideologické) představují jednu z dimenzí, jednu ze stránek totality vztahů, do nichž vstupuje jakékoli individuum s jiným individuem či sociálním uskupením, jakékoli sociální uskupení s jiným sociálním uskupením.

Uznání toho, že ve třídní společnosti mají všechna empiricky postižitelná uskupení třídní charakter, svou třídní stránku, svou třídní dimenzi, však samo o sobě nestačí. Takové obecné konstatování by nám zřejmě příliš nepomohlo k tomu, abychom se z hlediska potřeb praxe dokázali orientovat ve složité, mnohavrstevné spleti sociálních vztahů. Marxistická sociologická analýza vyžaduje, aby byla jasně a určité stanovena ta empiricky postižitelná uskupení (ony jejich vztahy s jinými na úrovni empirie postižitelnými sociálními uskupeními), které v rámci sociálního systému jako celku plní při realizaci té či oné třídní (ekonomické, politické či ideologické) funkce dominantní roli.

Hovoříme-li například o politických vztazích mezi třídami, pak takovými dominantními sociálními uskupeními jsou státní instituce, jejich byrokratický aparát, zejména jejich mocenský násilné složky (policie, četnictvo, vojsko, soudy): ve vztazích individuí, empiricky postižitelných uskupení se státními institucemi a

politickými stranami, ve vztazích politických stran se státními institucemi, ve vztazích mezi státy se uskutečňuje jádro politických vztahů mezi třídami. Proto marxismus zdůrazňuje, že politický boj tříd, ať již se odehrává v kterékoli sféře společenského života, směřuje a vyúsťuje v boj o převzetí státní moci, v řešení otázky, která třída bude ovládat státní moc a touto cestou, politickým násilím regulovat všechny sféry života společnosti.

Vedle této dominantní, třídně násilné, politické funkce plní konkrétní státní instituce bezpochyby i jiné funkce, vstupují i do jiných (v té či oné míře pro ně podstatných) vztahů s jinými nestátními institucemi: plní například ekonomické či ideologické funkce, dokonce i třídně neutrální funkci evidence obyvatelstva, zdravotnickou funkci atd. Avšak pro státní regulaci sociálních vztahů je charakteristická, podstatná politickomocenská funkce, stát je orgánem třídního násilí, mocenská regulace sociálních vztahů je jeho specifickou, ničím nezastupitelnou funkcí.

Jestliže nelze určitý typ vztahů spojovat pouze s určitými empiricky postižitelnými uskupeními, neboť touto cestou dochází ke směšování dvou rovin sociální analýzy, tj. její empirické a teoretické stránky, jevu a podstaty sociálních vztahů (a z tohoto hlediska nelze např. spojovat politické vztahy pouze se vztahy mezi politickými stranami, státy a národy, jak tomu je u výše uvedené klasifikace z učebnice *Základy vědeckého komunismu*), tak také nelze stírat kvalitativní odlišnost mezi různými empiricky postižitelnými uskupeními, která je dána tím, že pouze určitý typ vztahů je pro toto uskupení dominantní, neboť vymezuje specifičnost jeho sociální „funkce“.

Nestačí pouze konstatovat „multifunkč-

⁵ Postavení rodiny (která se na první pohled jeví jako ryze biologicko-demografická jednotka, která nemá nic společného s třídními vztahy), její vztah ke „společnosti“, ke státu je v buržoazní společnosti fixován právně (a právní regulace vztahů mezi lidmi je jednou z forem politické regulace společenských vztahů). Právně je fixován majetkový vztah obou partnerů manželského svazku, vztah rodičů a dětí a porušení těchto právních vztahů (které jsou výrazem objektivních ekonomických vztahů této sociální jednotky ke „společnosti“, k třídám) může být a také je mocensky postihováno. Právně je zejména zafixováno dědictví soukromého vlastnictví, které se stavá jedním z podstatných faktorů integračního předávání sociálních pozic, a tedy výrazem třídního charakteru rodiny v buržoazní společnosti.

Buržoazní sociologická literatura připisuje rodině kromě jiného tzv. „socializační funkci“, tj. chápe ji jako prostředek předávání určitých „hodnotových vzorců“. Avšak v rodině buržoazní společnosti nejsou předávány jakési hodnoty vůbec, ale vždy třídně určené hodnoty. Hodnoty, které jsou předávány v buržoazní a dělnické rodině, se od sebe zásadně liší. V buržoazní rodině jsou vychováni budoucí kapitalisté, v dělnické namezdní pracovníci.

I tyto „základní buňky společnosti“ vstupují do určitých, konkrétně historicky určených třídních (ekonomických, politických, ideologických) vztahů a jsou jimi určeny. Proto hovoříme o tom, že rodina v buržoazní společnosti má třídní charakter, že je jedním z průsečíků, jedním z uzlů v síti třídních vztahů buržoazní společnosti.

nost“ organizačně institucionálních struktur, v nichž a pomocí nichž se prosazují sociální aktivity lidí, ale je nezbytné si vždy klást otázku, které funkce, která sociální aktivita, který typ vztahů je pro to či ono konkrétní uskupení určující, jaká je jejich hierarchie atd.

Není samo o sobě nesprávné, vymezujeme-li obsah jednotlivých stránek sociálních vztahů (například pojmů ekonomický, politický vztah atd.) tak, jak to činí autoři klasifikace z uvedené učebnice, ovšem za předpokladu, že jsme si vědomi toho, že touto cestou postihujeme pouze typické projevy politických vztahů, jejich nejdůležitější uzlové body, neboť v třídní společnosti prostupují politické vztahy všechny sféry společenského života.

Vědecká analýza té či oné stránky, toho či onoho typu sociálních vztahů, kromě jiného vyžaduje

1. aby ten či onen typ sociálních vztahů byl charakterizován v souvztahu s ostatními stránkami sociálních vztahů, v rámci totality všech aspektů sociálních vztahů tím, že bude postížena specifičnost jeho „funkcí“ v rámci systému sociálních vztahů jako celku. (Například v epoše třídních společností je politické panství vládnoucí třídy nevyhnutelnou podmínkou jejího ekonomického či ideologického panství; v třídní společnosti se ekonomický pohyb společnosti nemůže obejít bez mocensko-politické regulace ekonomických vztahů, bez mocenského podřízení vykořisťované třídy třídě vykořisťující atd.);

2. aby byla postížena nejen funkční, ale i historicko-genetická závislost (hierarchie) mezi jednotlivými stránkami sociálních vztahů (např. mezi ekonomickými, politickými a ideologickými vztahy tříd). Marxistická analýza sociálních vztahů musí obsáhnout například i to, že ekonomické vztahy jsou jak funkčně, tak i historicko-geneticky vztahy prvotními, určujícími, že změny v ostatních stránkách charakteristiky třídního postavení lidí (tj. politické a ideologické vztahy mezi nimi) jsou konečkonců určeny změnami v základních, tj. sociálně ekonomických vztazích.

Marxistická analýza nemůže však ustrnout pouze na pojmovém, teoretickém

obraze světa, omezit se pouze na obecné. Poznání slouží a musí sloužit praktickému jednání lidí, není samoučelem. Pojmová reprodukce skutečnosti, oddělení podstaty od jevu je pouze prostředkem k tomu, abychom byli s to vyznat se v nepřehledné složité sociální skutečnosti a prakticky ji přetvářet ve svůj prospěch.

Jakmile jsme zobrazili skutečnost v logice pojmů, soudů a úsudků, vypracovali si základní kategorie o sociální skutečnosti (např. vymezili specifičnost ekonomických, politických, pracovních profesio-nálních a dalších vztahů, vymezili pojmy třída, politika, stát atd.), je možný a nutný opětný návrat ke konkrétnímu, k empirii.

Není to však prostý návrat k nediferencované empirii, k neurčení mnohotvárnosti empiricky konkrétního, jak jsme se s ním setkávali na počátku procesu poznání.

Vztahy mezi empiricky zjištělými uskupeními (či jednajícími individui atd.) se nám již nejeví jako chaotická tříšť aktivit lidí; za pouhou „multidimenzionalitou“ vztahů, funkcí, aktivit lidí nalézáme jejich zákonité uspořádání, hierarchii, subordinaci.

Jsmo již opět s to postihovat to či ono sociální uskupení v totalitě jeho vztahů s jinými sociálními uskupeními a zároveň dešifrovat i řád těchto vztahů, jejich hierarchii, zákonitou, podstatnou jejich souvislost, určit, který typ vztahů z celé sumy vztahů, pomocí nichž to či ono sociální uskupení vstupuje do interakce s jinými uskupeními, je pro ně dominantní, které vztahy jsou druhotné atd.

Samostatnost, oddělenost empirické a teoretické stránky procesu poznání je pouze relativní, je vyvolána zákonitostmi, které jsou vlastní procesu poznání. Představují pouze stránky, fáze nikdy nezačatého procesu poznání.

Je iluzí idealistického vědomí, že lze i v objektivní skutečnosti, s níž se setkáváme při praktické přeměně světa (která je smyslem a cílem našeho poznání), metafyzicky, absolutně od sebe oddělit to, co oddělujeme v našem vědomí v myšlenkové, pojmové reprodukci sociální skutečnosti: například vztahy, „funkce“ od jejich nositelů, sociálních uskupení či živých

jednajících individuí, nebo „funkce“ od organizačně institucionálních struktur, nebo jednotlivé typy vztahů atd.

Lenin si při čtení kapitoly Hegelových *Dějín filozofie*, pojednávající o aporiích Zenona Elejského, s pochvalnou poznámkou „správně“ vypsál tuto Hegelovu myšlenku: „Co vždy činí potíže, je myšlení, protože ve svém rozlišení od sebe odděluje momenty předmětu, jež jsou navzájem spojeny.“

Tuto myšlenku Lenin komentoval a dále rozvedl takto: „Nemůžeme si představit, vyjádřit, změřit, zobrazit pohyb, aniž jsme rozdělili, umrtvili živé. Zobrazení pohybu v myšlení je vždy zhrubnutí, umrtvení – a to nejen v myšlení, nýbrž i v počítku, a nejen pohybu, nýbrž *jakéhokoli* pojmu.“

A v tom je *podstata* dialektiky. Právě *tuto podstatu* vyjadřuje i formule: jednoty, totožnosti protikladů“ [1 : 265].

V této poznámce podává Lenin jednu z podstatných charakteristik dialektiky, dialektické logiky, jednoty i rozdílnosti objektivní a subjektivní dialektiky.

Jakékoli zobrazení objektivní skutečnosti v lidské hlavě (a to nejen v pojmech, ale i v počítku, nejen při teoretické reprodukci skutečnosti, ale i v empirické analýze, jak říká Lenin), je vždy provázeno nevyhnutelně určitým zhrubnutím, zkreslením, rozdělením, umrtvením skutečnosti, která se vždy zároveň jeví a zároveň je i podstatná, která je zároveň obecná, zvláštní a jedinečná, nutná a nahodilá, která v sobě slučuje zároveň jak moment stálosti, příležitosti, tak i proměnnosti, nepřetržitosti atd.

Dialektika, dialektická logika tedy vyžaduje, abychom si byli neustále vědomi

této svéráznosti, rozpornosti zmocňování se skutečnosti naším vědomím, abychom nikdy, tj. v průběhu celého cyklu poznání, při tom, když řešíme to, co je obsaženo v závorce (tj. například když analyzujeme strukturně funkcionální zákonitosti toho či onoho sociálního systému nebo když přistupujeme k sociálnímu objektu jako k systému vztahů, funkcí atd.), nezapomínali na to, co jsme si vytkli před závorkou (tj. například, že strukturně funkcionální závislosti jsou v jistém smyslu pouze parciálním případem historicko-genetických souvislostí, nebo že sociální vztahy nelze oddělit od jejich nositelů, lidí, že jsou to vždy vztahy mezi lidmi samými atd.).

V rovině empirického poznání zhrubujeme, umrtvujeme skutečnost tím, že postihujeme pouze jevovou stránku věci, bohatství konkrétních vztahů, ale nepostihujeme jejich podstatu, zákonité souvislosti, hierarchii. Je to ještě nerozlišená jednota mnohého, nediferencovaná jednota vztahů, procesů, sociálních uskupení atd.

V rovině pojmů, pojmové reprodukce sociální skutečnosti se sice dobíráme podstaty sociálních vztahů, jsme s to specifikovat jednotlivé typy vztahů, nalézt to, co je společné tomu či onomu vztahu, ať již se odehrává v kterékoli sféře společenského života, ztrácíme však bohatství empiricky konkrétního, jedinečného.

Oba přístupy, jak empirický, tak i teoretický, které představují pouze určité přechodné fáze procesu poznání, nemohou být proto stavěny metafyzicky jeden proti druhému, nebo ploše ztotožňovány.

Ustrnutí na kterékoli fázi procesu poznání, absolutizace té či oné stránky, stup-

⁶ Proto ani léky, které nabízeli u nás někteří empirizující sociologové proti dogmatickému opakování abstraktních formulí, proti této v podstatě dětské nemoci počátečního zvládání marxismu jako teoretického systému (pod hesly zkoumat fakty a nevazat si příliš ruce „zastaralými“ teoretickými „dogmaty“), nemohly být úspěšné a vedly koneckonců k nahrazení jednoho druhu prázdné spekulace jiným, horším druhem spekulace. Místo toho, aby obecná tvrdění marxismu byla znovu naplněna, oživena bohatstvím empirického materiálu, zvláštěního a jedinečného (jehož zobecnění vždy představovala), reálnou praktickou zkušeností naší doby, praxí komunistického hnutí, a na tomto základě ověřena jejich životnost, byla „radikálně“ zavržena jako „dogmatická“, zastaralá atd. a postupně nahrazena jinými obecnými tvrzeními, teoriemi buržoazní sociologie, nebo spíše eklektickou revizionistickou směsicí vulgárně pojatých útržků marxistických idejí a buržoazních teorií.

Je pozoruhodné a příznačné, že při kritice „dogmatického“ marxismu se naši „opravovatelé“ marxismu opírali například o jeden z nejspekulativnějších teoretických systémů buržoazní sociologie, o Parsonsův strukturní funkcionalismus, jenž byl a je podrobován kritice i ze strany části buržoazní sociologie právě pro svou scholastičnost, metafyzičnost a nezastřený idealismus.

Kritika dogmatické interpretace marxismu se tak postupně změnila v kritiku marxismu samotného, jeho základních teoreticko-metodologických východisek. Kritické, o marxistická teoretická a metodologická východiska opřené studium konkrétního, buržoazní sociologii nashromážděného empirického materiálu se přeměnilo v nekritické přejímání teoretických a metodologických principů buržoazní sociologie.

Je třeba říci, že takováto „kritika“ dogmatismu nejenže neznamenala pokrok vědeckého poznání, ale naopak vedla ke stagnaci tvořivého marxismu.

нѣ процесу познаниѣ чи наopak jejich ploché ztotožnení (nepochopení jejich rozdílnosti, specifiky) musí nutně vést ke zhrubení, zkreslení obrazu sociální skutečnosti.⁶

Literatura

- [1] Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 38. Praha, SNPL 1960.
- [2] *Problemy izmenenija socialnoj struktury sovetskogo obščestva*. (Sbornik prací shrnující výsledky konference, která se konala v roce 1966 v Minsku. Moskva, Nauka 1968.

Резюме

Флек А.: Теоретический анализ эмпирически данных социальных отношений

Статья является попыткой изобразить, как в специальной науке — социологии — при исследовании классовой структуры осуществляется теоретический анализ эмпирически данных социальных отношений. При анализе социальных объектов необходимо, по нашему мнению, различать две плоскости мысленного пропикновения в социальную действительность: плоскость *структуры (системы) эмпирически постигаемых социальных группировок* и плоскость *структуры отношений и процессов*, складывающихся между этими группировками. При движении от явления к сущности, при понятийном воспроизводстве действительности мы выходим за пределы плоскости эмпирически постигаемых группировок и рассматриваем действительность как систему иных структурных элементов, как систему отношений между людьми. Мы производим такой разрез общественной действительности, при котором мысленно отделяем отдельные типы отношений от их носителей, самих разнообразных эмпирически постигаемых групп (реальные учреждения государства, те или иные трудовые группы и т. д.), тем самым добиваясь выявления сущности общественных отношений, т. е. того, какую «функцию» тот или иной тип отношений выполняет в глобальной системе социальных отношений.

В плоскости явления реальные, эмпирически постигаемые социальные группировки представляют собой нерасчлененное единство множества качественно различных отношений, они являются местом пресечения самых разнообразных общественных действий людей. Переходя от явления к сущности мы отделяем отдельные деятельности от их носителей — социальных группировок — для того, чтобы получить возможность определить специфику того или иного типа отношений и таким образом отличить его от других типов человеческой деятельности, чтобы мы могли понять относительное саморазвитие того или иного социального отношения.

Отделение социальных отношений от их носителей — социальных группировок — воз-

можно только с помощью абстракции. В объективном мире это всегда отношения между социальными группировками, между людьми: не существует ни социальных группировок без отношений, ни отношения не могут отделиться от своих носителей — социальных группировок или живых лиц. Четкое взаимное разделение отдельных типов социальных деятельностей людей возможно только в нашем сознании.

Мысленное отделение социальных отношений от их носителей — социальных группировок — представляет собой лишь определенный, неизбежный этап процесса познания, которым процесс познания социальной действительности не заканчивается. Анализ объекта, как эмпирически постижимых группировок, и анализ объекта как структуры отношений между людьми, следует понимать лишь как относительно самостоятельные операции нашего мышления.

Тем, что мы отделили отдельные типы отношений друг от друга и обнаружили их относительное саморазвитие, мы создали предпосылки для того, чтобы дать определение таких понятий как класс (буржуазия, пролетариат), государство, нация, т. е. общих категорий.

О том или ином классе мы говорим как о социальной группировке людей («классы это большие группы людей...»). С гносеологической точки зрения это, однако, качественно иной тип социальной группировки, который нельзя смешивать с эмпирически постигаемыми группировками, с которыми мы встречались в начале процесса познания. Категория класса является плодом мысленного воспроизводства действительности и условия только в плоскости логического, понятийного овладения социальной действительностью.

Понятие класса отражает лишь определенный, абстракцией отличный аспект (сторону, тип) отношений между людьми, их социального взаимодействия. Следовательно, если мы хотим научно постичь то, что мы называем социально-экономическим расщеплением по собственности, мы должны из переплетения самых разнообразных, взаимно пересекающихся и взаимно пропикающих друг друга отношений и деятельности людей, с которыми мы встречаемся на уровне познания явлений, выделить ту систему отношений, которая специфична для данного типа социального расщепления.

Если определенный тип отношений нельзя связывать только с определенными, эмпирически постижимыми группировками, так как таким путем мы приходим к смешению двух плоскостей социального анализа, т. е. эмпирической и теоретической, явления и сущности социальных отношений, то нельзя обходить и качественные различия между разными эмпирически постижимыми группировками, которые вытекают из того, что только определенный тип отношений является доминирующим для данной группировки, так как определяет специфику ее социальной «функции».

Марксистский анализ, однако, не может

остановиться только на понятийной, теоретической картине мира, ограничиться только общим. Понятийное воспроизводство действительности, отделение сущности от явления является всего лишь средством для того, чтобы мы могли разобраться в невероятно сложной социальной действительности и практически преобразовывать ее в наших интересах.

Как только мы изобразили действительность в логике понятий, возможно и необходимо возвращение к конкретному, к эмпирии.

Но это не простое возвращение к неразличенной эмпирии, к неопределенному многообразию эмпирически конкретного, с которым мы встречались в начале процесса познания.

Отношения между эмпирически постижимыми группировками (или действующими лицами и т. д.) предстают перед нами уже не как хаотичное переплетение действий людей: за «мультимензильностью» отношений, функций и действий людей мы находим закономерное их построение, иерархию, подчинение.

Оба подхода, как эмпирический, так и теоретический, которые представляют собой лишь определенные переходные этапы процесса познания, поэтому не могут метафизически противопоставляться друг другу или, наоборот, упрощенно отождествляться.

Ограничиться любым этапом процесса познания, абсолютизировать ту или иную его сторону, ступить процесса познания или, наоборот, упрощенно отождествить эти стороны (не понять их специфику, различия между ними) значит неизбежно дать более грубую, искаженную картину социальной действительности.

Summary

Flek A.: Theoretical Analysis of Empirically Given Social Relations

The present paper is an attempt at demonstrating how, in class-structure research, the theoretical analysis of empirically given social relations is effected in a special science, in sociology.

In our opinion, the analysis of social objects necessarily calls for the differentiation between two levels of intellectual approach to social reality: *the level of the structure (system) of empirically describable groupings and that of the structure of relations and processes arising among the groupings.*

In proceeding from phenomenon to substance, in the conceptual reproduction of reality, we overreach the level of empirically describable groupings and grasp reality as a system of other structural elements, as a system of interhuman relations. We make such a cross-section through social reality wherein we conceptually separate individual types of relations from their bearers, i. e. from most various empirically describable groupings (real institutions of the state, of a given working group, etc.), with the aim of

grasping the substance of social relations — i. e. the „function“ fulfilled by a given type of relations in the global system of social relations.

On the phenomenal level, real empirically describable social groupings represent an undifferentiated unity of a great number of qualitatively different relations; they are intersections of most various social activities pursued by people. In passing from phenomena to substance, we separate individual activities from their bearers — social groupings; this makes it possible, on the one hand, to delimit the specificity of a given type of relations and thus to differentiate it from human activity of another type, and, on the other hand, to grasp the relative self-development of a given social relation.

Social relations can be separated from their bearers — social groupings — only through abstraction. In the objective world, it is only relations among social groupings, among people themselves, that are to be considered; there exist no social groupings devoid of relations, nor can relations be separated from their bearers — social groupings or living individuals. Even a clear-cut separation of individual types of human social activities can take place in our mind only.

The conceptual separation of social relations from their bearers — social groupings represents only a certain indispensable phase of the cognitive process whereby the cognition of social processes is not brought to an end. The analysis of the object as empirically describable groupings as well as the analysis of the object as a structure of interhuman relations must be conceived merely as relatively independent mental operations.

By separating individual types of relations from one another, we have grasped their relative self-development and created a precondition for delimiting the content of notions such as classes (bourgeoisie, proletariat), state, nation — i. e. general concepts.

We refer to a given class as a social grouping of people („classes are large groupings of people...“). From the gnoseological point of view, however, it is a question of a qualitatively different type of social grouping that must not be confused with empirically describable groupings we have come across at the beginning of the cognitive process.

The „class“ concept is the product of the spiritual reproduction of reality capable of being grasped only on the level of a logical, conceptual comprehension of social reality.

The „class“ concept reflects only a particular, abstract, distinguishable aspect (point, type) of interhuman relations, of people's social activities. Consequently, if we intend scientifically to grasp that which we call socio-economic, ownership differentiation, we must sort out the system of relations specific for this type of social differentiation from a whole tangle of most various, mutually intersecting and permeating relations and activities of people that we come across on

the level of the phenomenal aspect of cognition.

If a particular type of relations cannot be exclusively connected with particular empirically describable groupings (since this results in a confusion of two levels of social analysis — i. e. of its empirical and its theoretical aspect, of the phenomenon and the substance of social relations), also the qualitative dissimilarity among various empirically describable groupings (which is given by the fact that only a particular type of relations is dominant in the grouping) cannot be neglected, for it is delimiting the specificity of its social "function".

Marxist analysis, however, cannot confine itself only to the conceptual, theoretical image of the world, it cannot be limited to the general only. The conceptual reproduction of reality, the separation of the substance from the phenomenon are merely means enabling us to become familiar with the immensely complex social reality and to shape it, in practice, to our own benefit.

After having represented reality in the logic of notions, the return to the concrete, to empirism is not only possible but indispensable.

However, it is not a simple return to undifferentiated empirism, to non-defining the multiformity of the empirically concrete that we have met with at the initial stage of the cognitive process.

Relations among empirically ascertainable groupings (or acting individuals, etc.) no more appear as a chaotic scattering of human activities: behind the "multidimensionality" of relations, functions, human activities, we find their lawful arrangement, hierarchy, subordination.

Hence both approaches — the empirical as well as the theoretical — can neither be made metaphysically contradictory nor flatly identified due to the fact that they represent only specific transient phases of the cognitive process.

An arrestation in any phase of the cognitive process, an absolutization of any aspect, degree of the cognitive process or, on the contrary, their flat identification (i. e. the failure to grasp their difference, their specificity) must necessarily lead to an increased ambiguity and distortion of the image of social reality.

Vztah teorie a empirie v sociologickém výzkumu*

FRANTIŠEK ZICH
Vysoká škola politická ÚV KSČ, Praha

Sociální jevy ve své vnitřní složitosti a dynamice a vnější svázanosti zřejmě nemohou být předmětem zájmu jen jedné vědy. I sebejednodušší element skutečnosti (objekt, stránka, vlastnost) není vyčerpávajícím způsobem empiricky popsán a pochopen jen z hlediska přístupu jedné vědy. Čím „jednodušší“ prvek společenské totality je předmětem zájmu vědy, tím fakticky zprostředkovaněji se v něm projevují vztahy k celku, k okolí. Aspirace sociologie definovat v rámci sociální reality jen sociologické fenomény, které jsou spojeny zpravidla s durkheimovským chápáním sociálního jevu, jsou tedy podle našeho názoru problematické. Tím ovšem nechceme tvrdit, že společenské jevy jsou nepoznatelné. K jejich poznání však vede cesta postupně abstrakce od nepodstatných souvislostí a stránek podstatných, které tvoří dynamickou strukturu kvality jevu. Tato cesta znamená respektování celé dialektiky existence a pohybu jevu. Každá konkrétní sociální věda i ve svých nejobecnějších kategoriích je – pokud jde o poznání jevů – nutně parciální. Jinými slovy, vyvstává zde otázka, zda sociologie jako společenská věda funguje také v tomto zobečhujícím směru, v němž ovšem musí v rámci pravdivé reflexe skutečnosti brát v úvahu aspekty jevů, které zjišťovaly a posuzovaly jiné společenské vědy: zda tedy například pojem třída, který bezsporně vystihuje podstatné vztahy existence určitého sociálního objektu, je pojem sociologický, nebo zda jde o pojem jiný, obecnější vědy, nebo zda má ještě obecnější „mezioborový“ význam.

Vztah teorie a empirie v sociologii

Odpovědi na takové otázky předpokládají podle našeho soudu především nezbytné

upřesnění pojetí vztahu teorie a empirie, objasnění funkce teorie v rámci společenských věd. Problém obecné teorie společnosti a její kategoriální výstavba souvisí se složitostí sociální reality a s tím spojenou nezbytností použití různých přístupů poznání, které reflektují její podstatné stránky. Tento objektivní proces nezbytnosti diferenciací věd a parciálního zkoumání společenské totality – přestože se při zkoumání používá dalších různých vědeckých přístupů, např. matematiky, statistiky apod. – vede, nemá-li dostatečnou protiváhu v obecných integračních tendencích, k empirismu, k nepoužitelnosti získaných poznatků pro formulaci obecných vývojových zákonů společenského pohybu a pro objasnění příčin existence jevů a procesů. Je příčinou tzv. „krize vědy“, která ovšem zpravidla odpovídá spíše stavu sociálního systému společnosti a vystupuje zejména ostře v období různých sociálních otřesů, třídních střetů apod. Výsledky dílčích sociálních věd mohou být použitelné v nejlepším případě pro různá sociotechnická opatření převážně krátkodobého charakteru. Tento stav společenských věd je typický především pro buržoazní vědu, v níž převažují doposud, přes různé snahy o koncipování obecnějších a nejobecnějších teorií společnosti, empiristické tendence. Takový stav je mimo jiné také důsledkem nedoceněné složitosti a specifiky sociální reality a všech jejích částí. To ovšem vyplývá ze stavu společenské teorie, která je odrazem parciálního přístupu k předmětu zkoumání, favorizuje zpravidla jen dílčí aspekt sociálních jevů (např. strukturu, fungování společenských jevů apod.). Řada nemarxistických vědců se snaží naznačený, v podstatě „začarovaný kruh“ překonat různými integračními teoriemi (strukturální funkcionalismus, sy-

* Referát přednesený na semináři *Teorie, empirie a praxe ve společenských vědách*, uspořádaném v prosinci 1974 Ústavem marxismu-leninismu ÚV KSČ.

stémové koncepce apod.) a pomocí věd, které pretendují na komplexní reflexi skutečnosti (politologie, kybernetika, praxeologie apod.).

V těchto integračních snahách zaujímá zcela výjimečné postavení sociologie a filozofie, které tvoří základní osu tzv. „věd o člověku“ a spolu s antropologií, historií a psychologií usilují o komplexní řešení problematiky člověka. Nemůžeme se v této úvaze, v níž nám především jde o osvětlení vztahu teorie a empirie v marxistické sociologii, podrobně zabývat celou obsáhlou problematikou a odkazujeme čtenáře na příslušnou literaturu.¹

Doposud jsme si všimli snahy o integraci společenských věd jen v nemarxistické sféře. Kvalitativně odlišná situace, pokud jde o otázku integrace, je v oblasti marxisticko-leninských společenských věd. Konkrétní vědy, které se rozvinuly v rámci tohoto systému, vycházejí z obecné společenské teorie – historického materialismu. Syntetizující charakter historického materialismu a marxistické filosofie tak tvoří přirozený základ i završení společenskovědního bádání. Svým obsahem zahrnuje jak filozofické, tak sociologické aspekty společenského pohybu a spolu s politickou ekonomikou a vědeckým komunismem postihuje obecné zákony fungování a vývoje lidské společnosti. Integrovaný moment se pozitivně projevuje v konkrétním bádání těchto obecných věd i dílčích společenských věd. Kategorie a pojmy v takto rozvíjené společenské vědě pak zřejmě nejsou jen záležitostmi jedné dílčí nebo i obecné vědy, ale jsou v pravém slova smyslu komplexní, neboť odrážejí všechny podstatné souvislosti existence příslušného jevu a vývoje v rámci sociálního systému. Kategorie obecné vědy mají pro konkrétní bádání rozhodující metodologický význam. Zkoumání většiny jevů v obecné i empirické rovině musí mít proto interdisciplinární charakter. Význam jednotlivých věd odvisí vždy od specifiky jevu a cíle bádání a může proto klást rozdílný důraz i na stejný jev v různých etapách jeho pohybu i poznávání.

Uvedená problematika zahrnuje otázku vztahu teorie a empirie v obecné rovině. Dialektická jednota obou těchto složek v procesu poznání je základním axiómem, který plyne přímo z charakteru předmětu zkoumání. Tuto jednotu je současně třeba chápat jako složitě strukturovaný proces. Můžeme zřetelně rozlišit řadu stupňů z hlediska „obecnosti“ teorie ve vztahu k empirii. Na těchto rozdílných rovinách vystupují obě složky poznání v různých formách. Na nejobecnější hladině vystupuje teorie v podobě základních kategorií a badatelská činnost spočívá často v konfrontaci s různě zobecněnou „empirií“. Například vztah problematiky výše zmíněné integrace věd k poznatkům dílčích věd je svého druhu rovněž řešením dialektiky teorie a empirie. Jde přitom o docenění významu obou složek poznání. Jestliže se v současné době tvrdí, že empirické postupy jsou podstatnou a nezbytnou součástí každé moderní vědy, která pretenduje na správné plnění své společenské funkce, neznamená to ještě zbytečnost teoretické složky a oprávněnost pozitivistických přístupů. Naopak je evidentní, že respektování dialektického vztahu mezi teorií a empirií tvoří základní gnoseologickou podmínku, která plyne z objektivního vztahu bytí a vědomí.

Jedna ze specifických charakteristik sociologie souvisí právě s tím, že sociologie aspiruje nejen na parciální zkoumání společenských jevů v rámci svých speciálních (odvětvových) oborů, ale že se snaží o globalizující přístup, o zobecňování dílčích pohledů a zjišťování obecných zákonů společenského pohybu; že se tedy snaží být v tomto smyslu komplexní. Odpovídá tomu i struktura marxistické sociologie. Jak jsme již uvedli na jiném místě, nejobecnější sociologická teorie je obsažena v historickém materialismu, který je současně i obecnou metodologií pro konkrétní sociologické (ale i další) bádání. V rovině odvětvových sociologií jsou obsaženy, systematizovány a zobecňovány zkušenosti z konkrétních sociologických výzkumů, z procesu využívání sociologických

¹ Viz např. Sirácky, A.: *Sociológia a integrácia vied*. Bratislava 1968. Uvedme v této souvislosti jména některých nemarxistických autorů a jejich práce: Gurvitch, G.: *Dialektik und Soziologie*. Neuwied und Berlin 1965; Sorokin, P. A.: *Sociological Theories of*

Today. New York and London 1966; Lévi-Strauss, C.: *Anthropologie structurale*. Plon 1958; Redfield, R.: *Human Nature and the Study of Society*. Chicago 1962 a další.

poznatků v praxi společnosti. Vztah teorie a empirie zde vystupuje ve srovnání s předcházející, nejobecnější rovinou sociologie v mnohem konkrétnější podobě. Teorie odvětvové sociologie (pokud je ovšem konstituována) je tvořena pojmy a jimi formulovanými zákonitostmi zpravidla jen věcně omezené části sociální reality. Ale nejen to, tato teorie je neúplná, a to jednak z hlediska komplexnosti pojetí části sociální reality (např. v rámci sociologie mládeže existuje určitá suma poznatků, která opravňuje k formulaci pojmů o hodnotové orientaci, o procesu socializace atd., nepostihuje však vždy dostatečně například ekonomickou determinovanost, vliv řady faktorů souvisejících s charakterem konkrétní historické etapy apod.), ale také z hlediska stupně poznání, ověření poznatků, proniknutí k podstatě existence jevu, skupiny. Odvětvové sociologické disciplíny jsou tak zatím spíše sumací poznatků (což dává pojmu teorie v této rovině jistě speciální nádech) než relativně ucelenou teorií. Jsou to oblasti, v nichž se prakticky řeší vztah obecné teorie marxistické sociologie, která zde ovšem vystupuje spíše v podobě metodologie, a existence určité části sociální skutečnosti.

Konečně třetí rovinu, v níž je v rámci sociologie řešen vztah teorie a empirie, představuje konkrétní sociologický výzkum. V procesu výzkumu jde o bezprostřední styk rozpracovaných a transformovaných teoretických pojmů se smyslově vnímanou skutečností. Výsledkem tohoto bezprostředního styku jsou empirická data — fakty, která jsou odrazem objektivně existujících jevů ve vědomí poznávajícího subjektu a jsou proto tímto vztahem poznamenány.

Požadavek jednoty teorie a empirie v sociologickém bádání vystupuje výrazně ve všech těchto rovinách v rozdílné podobě. Jeho řešení není jednorázovou záležitostí, tvoří poznávací proces vědy. Neustálá konfrontace teoretické a empirické složky poznání zajišťuje životnost vědy a pravdivost teoretických závěrů. Specifický rys, který plyne v sociologii z této skutečnosti a který v určité míře dává sociologii jako komplexu prostředků poznání specifický charakter, spočívá právě

v tom, že na rozdíl např. od filozofie a vědeckého komunismu programově řeší vztah teorie a empirie v procesu konkrétního zkoumání. Přímou v teoretické oblasti totiž vzniká zájem a objednávka konkrétního zkoumání, zpravidla prostřednictvím empirického výzkumu (například výzkumu třídní a sociální struktury, životního způsobu apod.). Kromě toho má metodologie sociologie k dispozici speciální metody a postupy, které umožňují nejen transformaci problému z roviny obecné formulace do roviny empirického sledování, ale také fixování empirických dat, jejich analýzu a zobecňování.

V současné marxistické sociologii jsou některé otázky vztahu teorie a empirie dosud neuspokojivě vyřešeny. Týká se to zejména nejobecnější roviny sociologické teorie a souvisí to s problematikou pojetí marxistické sociologie a jejího místa v rámci systému marxismu-leninismu. Za nejúčelnější v současné době pokládáme rozvíjení marxistické sociologie především jako konkrétní společenské vědy, jejíž nejobecnější teorií je historický materialismus. Je zřejmé, že tento přístup je smysluplný především v tom směru, že umožňuje využití speciálních sociologických metod a může přinést řadu poznatků pro oblast řízení společnosti. Toto pojetí sociologie a sociologické práce přinese i řadu poznatků potřebných pro teoretickou práci v oblasti vědeckého komunismu, politické ekonomie i pro řadu dalších společenských věd. Současně tímto pojetím podle našeho soudu sociologie neabdikuje na svou teoretickou funkci, a to především z těch důvodů, že konkrétní zkoumání marxistické sociologie musí vycházet z nejobecnější společenské teorie, především v určování metodologických direktiv, což platí i po stránce obsahové. A naopak, nejobecnější společenská teorie musí pro zachování své vědeckosti, životnosti a funkčnosti být neustále schopna konfrontovat svou pojmovou a kategoriální výstavbu s empirickými poznatky. Z uvedeného je zřejmé, že řešení vztahu teorie a empirie v procesu poznání sociálních jevů je základní metodologickou otázkou a že tuto otázku úspěšně řeší jen věda, která důsledně vychází z materialistického pojetí dějin. Správně

řešení vztahu teorie a empirie je současně předpokladem pravdivého poznání společenského pohybu. V dějinách marxistické sociologie se můžeme setkat s řadou případů, které v důsledku nesprávného řešení vztahu mezi teoretickou a empirickou složkou poznání koncipují nesprávný, nepravdivý obraz světa. Je to nejzřetelněji vidět na metodologických principech empirismu, které jsou zaměřeny na shromažďování, měření a způsobu empirické verifikace faktů, většinou bez přihlídnutí k širším konsekvencím nebo i věcnému obsahu. Takovéto metodologické jednostrannosti vedou k odtržení teoretické složky poznání a k vytváření jakýchsi „empirických teorií“, většinou normativního a formalistického charakteru. Metodologické principy empirismu vycházejí z pozitivistických požadavků pozorovatelnosti a operacionalismu, které jsou ovšem současně předpokladem měření sociálních jevů a prostředkem verifikace získaných výpovědí. Akcent na tyto principy vede k potlačení teoretické složky poznání a k faktické roztržce teorie a empirie.

V nedávné minulosti došlo v československé sociologii v procesu poznání k porušování dialektického vztahu teorie a empirie. Sociologická aktivita šedesátých let je charakterizována převahou empirických akcí. Marxistickou sociologii je nutno, jak to zřetelně vyplývá z charakteristiky sociálních jevů jako objektů sociologického poznání² a jak to rovněž dokazuje revoluční praxe, která je konečným kritériem pravdivosti poznání, chápat jako komplexní teoreticko-empirickou vědu, v níž je vztah teorie a empirie v dynamické rovnováze a dialektické jednotě. Jestliže byl tento „ideální“ stav v minulosti porušován, mělo to své vážné sociální i věcné příčiny. Důsledky tohoto způsobu rozvoje sociologie šedesátých let, které se v mnohém objevují ještě dnes, se mimo jiné projeví ve výrazném profesionálním a částečně i institucionálním rozštěpení sociologie. Vznikly tak vlastně jakoby dvě sociologie, které byly jen volně spojovány

obecnými proklamacemi o dialektické jednotě teorie a empirie v procesu poznání.³

K objasnění vztahu teorie a empirie v marxistické sociologii je naprosto nezbytné vyjít z přístupu klasiků. Především je užitečné si uvědomit, že poznání zákonů společenského vývoje je možné jedině na základě zobecnění jedinečností jevů, abstrakcí, teoretickou prací. Také v tomto smyslu platí Marxovy myšlenky o síle abstrakce. Současná západní sociologie tím, že většinou odmítá pojetí společenských jevů v jejich vývoji, znemožňuje fakticky poznání zákonitostí společenského pohybu, petrifikuje současný stav. Marxistické řešení vztahu teorie a empirie v procesu poznání není samoučelné. Cílem poznání není ani jen faktografický popis stavu společenských jevů, ani koncipování „čistých“ teorií. Bezprostřední spojení poznání s praxí je v marxistické koncepci vědy základním předpokladem. Projevuje se to nejen v tom, že marxistická věda poskytuje společnosti a její vedoucí síle příslušné poznatky, které umožňují na vědeckém základě předvídat a řídit společnost, ale také v tom, že praxe vystupuje jako konečné kritérium pravdivosti poznání. Byl to především V. I. Lenin, který ve svých pracích, zaměřených na obhajobu marxismu a vyvrácení koncepcí různých idealistických filozofů a sociologů,⁴ jednoznačně dokázal, že jedině materialismus a jeho důsledné uplatnění na poznání společnosti vede k úspěšnému poznání a na tomto základě k revoluční praxi. V pracích zaměřených na analýzu imperialismu jako nejvyššího stadia kapitalismu⁵ jednoznačně dokázal, že historický materialismus je metodologickým základem marxistické sociologie i ostatních konkrétních společenských věd. Historický materialismus je rovněž báží marxistického řešení vztahu teorie a empirie, které tvoří dialektickou jednotu marxistické sociologie. Dovedení do konce a důsledné respektování těchto principů umožňuje, aby se výsledek poznání stal užitečným návodem pro praxi. Spojení teorie

² Viz Zich, F.: *Sociální jev jako předmět sociologických výzkumů*. Sociologický časopis 10, 1974, č. 5, s. 519.

³ Blíže k tomu: Charvát, F.: *Československá sociologie ve světle kritické analýzy a společenských potřeb*. Sešity ÚFS ČSAV 1971, č. 6 a dále Urbánek, E.: *Empirismus v československé sociologii a jeho*

důsledky. Sociologický časopis 7, 1971, č. 1.

⁴ Viz např.: *Kdo jsou přátelé lidu a jak bojují proti sociálním demokratům?* In: Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 1. Praha 1951.

⁵ Viz např. *Vývoj kapitalismu v Rusku*. In: Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 3. Praha, Svoboda 1952.

s praxí představuje její funkčnost a pravdivost, je současně i jedině možným řešením vztahu teorie a empirie v procesu poznání.

Pokládali jsme za nezbytné vyslovit se stručně k problematice vztahu teorie a empirie v nejobecnější rovině, neboť tímto vztahem a jeho řešením je v rozhodující míře dána specifikace vědy. V souladu s posláním této stati se však dále budeme zabývat vztahem teorie a empirie hlavně v rovině konkrétních sociologických výzkumů. Jestliže takto zužujeme problematiku, neznamená to, že si nejsme vědomi určitého zjednodušení, faktické souvislosti této roviny poznání s obecnějšími teoretickými koncepcemi i problematičností samého vymezování různých rovin obecnosti. Je evidentní, že tyto „stupně obecnosti“ souvisí především s obsáhlostí, komplexností a charakterem sociálních jevů samých, které jsou v těchto teoriích zobrazovány.

Teoretická složka sociologického výzkumu

Vztah teorie a empirie v procesu sociologického výzkumu je dialektický, obě složky se vzájemně prostupují, a jestliže mluvíme o teorii a empirii jako o samostatných pojmech, jde jen o abstrakci. Ve skutečnosti neexistuje a ani nemůže existovat „čistá“ teorie nebo „čistá“ empirie. I ve fázi sběru dat, kdy jde zdánlivě jen o empirii, je vždy implicitně zahrnuta teoretická složka poznání. Totéž platí o teoretické fázi, kde je konkrétní obsaženo v abstraktním. Jestliže zde budeme dále mluvit zvlášť o teorii a zvlášť o empirii, je toto oddělení jen pracovní, vyvolané potřebou objasnit funkci obou složek poznání. Platí ovšem, že „teorie je základní formou vývoje soudobé vědy, a to proto, že teoretické myšlení jde hlouběji než pouhé empirické poznatky, odhaluje zákony objektivní skutečnosti“.⁶

Teorie je logicky utříděný systém ověřených nebo hypotetických poznatků, kte-

rý svým rozsahem, tj. především stupněm proniknutí k podstatě věci, již se týká, přesahuje běžné poznání. Každá teorie představuje relativně uzavřený systém, odrážející praxi na úrovni dané etapy rozvoje poznání. Důležitým rysem každé teorie je skutečnost, že sama slouží v určité etapě poznání k ověřování dílčích poznatků. Celý teoretický systém je fakticky budován v procesu prověřování pravdivosti empirických poznatků. Tuto tezi je třeba chápat podmíněně, neboť vědecké poznání má cyklický charakter, takže teoretická i empirická složka v různých etapách tohoto procesu vystupují jako zdroje poznání i jako kritéria pro ověřování pravdivosti.⁷ Znovu je ovšem třeba zdůraznit, že poznávací proces, který zde popisujeme z hlediska významu teoretické složky, nelze chápat abstraktně, tj. odtržené od lidské praxe. V opačném případě bychom nebyli příliš vzdáleni „nazírávému materialismu“, jak jej kritizuje Marx ve známých *Tezích o Feuerbachovi*: „Hlavním nedostatkem veškerého dosavadního materialismu – včetně feuerbachovského – je, že předmět, smyslovost se pojímá jen ve formě objektu čili nazírání, nikoliv však jako lidská smyslová činnost, praxe, nikoli subjektivně.“⁸ Význam praxe je v marxistickém učení ústřední. „Člověk musí pravdivost, tj. skutečnost a moc, pozemskost svého myšlení prokázat v praxi. Spor o skutečnost či neskutečnost myšlení, které se izoluje od praxe, je čistě scholastická otázka.“⁹ Tyto myšlenky o významu praxe dále rozvíjí Lenin ve *Filozofických sešitech*. Z těchto úvah plyne nejen pojetí teorie a pojmů, které Lenin charakterizuje tak, že jsou i abstraktní i konkrétní ve smyslu vyjádření věci o sobě. „Lidské pojmy jsou subjektivní ve své abstraktnosti, odtrženosti, ale objektivní v celku, v procesu, ve výsledku, v tendenci, ve zdroji.“¹⁰ Jedině takto je třeba chápat funkci teorie v procesu poznání, neboť toto pojetí je logickým zdů-

⁶ Čížek, F.: *Teorie a empirie*. Praha 1974. s. 16.

⁷ K tomu viz např. Filkorn, V.: *Cyklický aspekt vědecké metody*. Filosofie 1973. č. 1: „Ve vědecké metodě musíme brát v úvahu pozdější operace (např. teorie), abychom pochopili předcházející (např. pozorování); tyto zpětné návraty jsou důsledkem dialektických všestranných souvislostí ve vědecké metodě a tvoří tak její cyklický aspekt.“ (S. 37.)

⁸ Marx, K.: *Teze o Feuerbachovi*. In: Marx, K.: *Odcizení a emancipace člověka*. Praha, Mladá fronta 1967. s. 133.

⁹ Tamtéž. s. 133.

¹⁰ Lenin, V. I.: *Filozofické sešity*. Praha. SNPL 1953. s. 174.

vodněním teze, že „lidské vědomí nejen odráží objektivní svět, nýbrž jej i tvoří“.¹¹

Teorie zachycuje poznání skutečnosti a zobecňuje ji v pojmech. „Pojem je základní jednotkou“ teorie, neboť zachycuje podstatu objektu, procesu, jevu, jeho obsah a jeho vnitřní systém. Nejednotné chápání pojmů indikuje stupeň znalosti jevu a jeho podstaty. Základní strukturu teorie tvoří kategorie, které mají ve vztahu k pojmům obecnější charakter a jsou rovněž obsahově mnohem přesněji vymezeny, jejich hranice jsou rovněž zřetelnější.

Pojmy a kategorie jsou výsledkem abstrakce v procesu poznání „Myšlení, stoupající od konkrétního k abstraktnímu, se nevzdaluje je-li správné... od pravdy, nýbrž se k ní přibližuje. Abstrakce hmoty, přírodního zákona, abstrakce hodnoty atd. jedním slovem všechny vědecké (správné, vážné, ne nesmyslné) abstrakce odrážejí přírodu hlouběji, věrněji, úplněji.“¹²

Tato Leninova myšlenka, napsaná v souvislosti s kritikou Hegelova idealismu, má zásadní význam pro výzkumnou práci také v oblasti sociologického bádání. Je zde podtržena nezbytnost zobecňování a dialektická jednota smyslového a racionálního poznání. Myšlenka nestojí vně mozku, je jeho funkcí, stejně jako počítky jsou funkcí ústřední nervové soustavy člověka.¹³

Pojem, který vzniká v procesu poznání, není záležitostí konvence (nanejvýše jen podmíněné s ohledem na stupeň poznání), jak se s tím někdy setkáváme v pracích některých západních filozofů a sociologů. To by mohlo platit v případě odtržení poznání od praxe a takové poznání zpravidla nelze verifikovat, není funkční a smysluplné. Poznání má smysl, jak zdůrazňuje V. I. Lenin, jen tehdy, je-li pravdivé, a kritériem této pravdivosti je praxe. „Pro materialistu úspěch lidské praxe dokazuje, že naše představy jsou v souladu s objektivní povahou věcí, jež vnímáme.“¹⁴ Teoretická složka procesu sociologického bádání, vyjádřená v pojmové výstavbě, tak plní především funkci shrnující poznání dosavadní praxe, je v tomto smyslu ne-

ustále ověřována praxí a k praxi se vrací. To platí nejen obecně o poznání a praxi vůbec, ale i o poznání dílčím, tedy i o výsledcích sociologických výzkumů parciálního charakteru, i když pojmy v procesu sociologického výzkumu mají zpravidla jen částečně ověřený a upřesněný obsah.

Odlišnost marxistické sociologie a její teorie od různých variant metodologie buržoazní pozitivistické sociologie spočívá právě v tom, že konečné kritérium pravdivosti poznání není hledáno v různých verifikačních technikách, ale v sociální praxi, tj. v procesech, v nichž jsou výsledky výzkumů využívány. Je ovšem třeba vzít v úvahu, že mnohá zjištění, která se získají například provedením sociologického výzkumu, nemohou být verifikována praxí nebo jsou často ověřována jen velice složitými a zprostředkovanými cestami. Přesto mohou být pravdivá a vypovídat naprosto věcně o stavu, fungování určité části objektivní reality. Ověření pravdivosti těchto tvrzení je možné právě v rovněž poznávací praxi. Praxi totiž nelze chápat zjednodušeně jen jakousi manuální činností, ale jako dialektickou jednotu poznání a konkrétního jednání lidí. Praxe v sobě spojuje abstraktní myšlení s materiálním základem, je v tomto směru více než teoretickým poznáním. „neboť má přednost nejen obecností, nýbrž i bezprostřední skutečností“.¹⁵

Sociologická teorie, pokud je pravdivá, tvoří tak nedílnou součást společenské praxe, stává se jedním z nástrojů proměny světa. Sociologické poznatky jsou formulovány určitým pojmovým aparátem. Již sama formulace výzkumného problému prostřednictvím pojmů je významnou poznávací činností. Jde v ní totiž o vyjádření určitého sociálního problému pomocí pojmů, které nemají většinou zcela jasný obsah a rozsah. V takovém případě si ve výzkumu musíme dočasně nezbytně pomoci hypotetickým definováním pojmů. Umožňuje se tím překlenutí nejednotnosti v chápání obsahu pojmů a jejich použitelnosti v rámci poznávacího procesu.¹⁶ To je

¹¹ Tamtéž, s. 140.

¹² Tamtéž.

¹³ Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 14. Praha, SNPL 1958, s. 91.

¹⁴ Tamtéž, s. 144.

¹⁵ Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 33. Praha, SNPL 1960, s. 214.

¹⁶ S. Nowak uvádí několik druhů takových definic pojmů — definic informační, regulativní, ekvivalentní, probabilistickou. Viz Nowak, S.: *Metodologie bádání sociologicznych*. Warszawa 1970, s. 70 ad.

ovšem současně jen důkaz, že pojmy nejsou apriorní, nehybné konstrukce, ale že na daném stupni poznání odrážejí sociální pohyb. Další krok empirického výzkumu pak spočívá v rozpracování takto definovaného obsahu pojmu do roviny empiricky sledovatelných indikátorů. Tento postup tvoří vlastně přechod k empirické složce zkoumání.

Empirická složka sociologického výzkumu

Metodologická funkce teorie spočívá, stručně řečeno, ve formulaci a vysvětlení problému, slouží tedy jako východisko poznání, doplňuje a překonává neúplnost empirického materiálu, tvoří vnitřní logický systém a korektiv empirického zkoumání, je základem pro explikaci jevu. Empirická složka poznání naproti tomu plní v tomto dialektickém procesu úlohu odlišnou. V současné době se chápá empirická složka sociologických výzkumů stále více jako zjišťující soudy, které jsou vyvozeny ze smyslových dat, z toho, co vidíme a slyšíme. Nejde však o jednoduchý odraz reality v našich smyslech. Smyslové údaje jsou současně uvědomovány a mají myšlenkovou podobu, byť velmi elementární. V tomto smyslu jsou empirické poznatky základem každého poznání, i když se poznání touto rovinou zdaleka nevyčerpává. Poznávací činnost, nebo tu etapu poznávání činnosti, jejímž bezprostředním cílem je získání poznatků ve výše uvedeném smyslu, označujeme jako empirickou etapu zkoumání. Empirické zkoumání je článkem bezprostředního kontaktu v procesu poznávací činnosti mezi teorií (pojmovým postižením reality) a realitou.

Problematické získávání empirického materiálu věnoval V. I. Lenin velkou pozornost. Jestliže chceme něco pochopit, musíme své studium začít empiricky, postupovat od empirie k obecnému, říká Lenin v konspektu k Hegelově knize *Věda o logice*. Tuto zásadu důsledně dodržoval nejen Lenin (například pro práci o Vývoji kapitalismu v Rusku shromáždil veliké množství faktografického materiálu), ale také Marx a Engels. Dokumentuje to myšlenka, kterou uvádí Marx v doslovu k druhému vydání *Kapitálu*: „Způsob výkladu

se musí formálně lišit od způsobu bádání. Bádání si musí dopodrobna osvojit látku, musí analyzovat různé formy jejího vývoje a dopídit se jejich vnitřní spojitosti.“¹⁷ Poznání je tedy vlastně, jak uvádí Lenin, postup od konkrétního k abstraktnímu a odtud znovu ke konkrétnímu (na vyšší úrovni). Metodologický postup, který Marx použil v *Kapitálu*, je exemplárním příkladem takového postupu a velice jasně zde vyniká úloha empirické složky poznání. Postup je možno charakterizovat takto:

1. V první etapě jde o podrobné osvojení látky, tj. o získání relevantních informací. Za relevantní ovšem pokládáme jen ta empirická data, která jsou shromážděna v souladu s teoretickou koncepcí dosavadního stupně poznání, vztahují se zpravidla k určité hypotéze. Nejde tedy o jakékoli údaje shrnuté libovolně, ale sám výběr faktů je podřízen určitému záměru a má splnit všestranný popis vlastností a souvislostí zkoumaného jevu.

2. V této etapě jde o analýzu různých forem látky, tj. o převedení empirických dat na teoretickou konstrukci a manipulaci touto konstrukcí při sledování vlivu proměnných faktorů. Místo manipulace reálným objektem, píše Marx, musí nastoupit abstrakce — manipulace imaginativní. Výklad pak závisí na zjišťování a interpretaci pravidelností a formulaci teorie.

Funkce empirické složky tohoto procesu je neoddelitelná od teoretické a tvoří s ní komplementární jednotu. Správně proto uvádí V. Filkorn, že chápání vědy jako hierarchického systému, který je tvořen empirickou rovinou, dále hypotetickou, teoretickou a vyšší teoretickou rovinou, je zjednodušení. Teorie i empirie může vystupovat v procesu poznání jako nástroj „vnitřní“ verifikace poznatků.¹⁸ Skutečným kritériem pravdivosti poznání však zůstává praxe ve výše uvedeném chápání.

Empirická složka procesu zkoumání reality není na počátku poznání, stejně jako na počátku není teorie (ani v hypotetické formě). Práci v oblasti vědeckého zkoumání je nezbytné chápat jako cyklický proces. To samo o sobě předpokládá systematickou činnost, v níž se prostupují empirické údaje (i nesystematické) s teoretickým mo-

¹⁷ Marx, K.: *Kapitál I*. Praha, SNPL 1953, s. 30.

¹⁸ Filkorn, V.: Citované dílo, s. 37.

delem, hypotézami atd. Smyslem takto chápané vědecké práce je proniknout k podstatě jevů, vysvětlit příčinné souvislosti jejich existence a fungování. Je zřejmé, že toto pojetí empirické složky poznání jako nedílné součásti poznávacího procesu a celé sociální praxe předpokládá dialektickomaterialistické chápání sociální reality. Na rozdíl od pozitivismu a plochého empirismu dialektickomaterialistické pojetí 1. chápe poznání jako dialektický proces; 2. nezkoumá statické jevy, ale složité procesy; 3. neodmítá existenci podstaty jevů a připouští proto příčinnou souvislost.

Současný sociologický empiricismus, který dozrívá v západní sociologii jako reziduum především třicátých let, nepřipouští teoretickou složku poznání. Tvrdí například, že výroky mají jen tehdy smysl, jsou-li empiricky verifikovatelné. Základ těchto tezí je dán již metodologickými principy staropozitivismu. Tak u Comta se setkáváme s tvrzením, že podstatu konkrétních jevů nelze poznat, že pozitivní poznání se musí omezit jen na zjišťování stálých vztahů mezi jevy. Také H. Spencer tvrdí, že podstata věcí je nepoznatelná. Rovněž pokusy dalších zastánců pozitivismu ve vědě nevedou k cíli, tj. k pravdivému poznání. Moderní empirismus v sociologii byl značně ovlivněn především pracemi Wittgensteinovými, které vycházejí ze základní teze, že svět je souhrn faktů, nikoli věcí.¹⁹

Tyto fakty jsou pak chápány jako empirické fakty a všechny výroky o světě mají tedy empirický charakter. Není třeba se dále na tomto místě zabývat metodologickými principy empirismu, abychom poznali, že jsou potvrzením roztržky mezi teoretickou a empirickou složkou procesu poznání. Důsledky těchto metodologických zásad se projevíly v západní sociologii v hlubokém porušení jednoty vědecké práce, v praktické rovině pak především ve zřeknutí se teoretické funkce vědy. Tyto jednostrannosti ostatně velmi výstižně kriticky postihl C. W. Mills.²⁰

Vraťme se k funkci empirické složky poznávacího procesu v sociologii. Sociologický výzkum v současné době je převážně

chápan jako akce směřující k získání relevantního množství empirického materiálu o předmětu našeho zájmu. Tento materiál, jak vyplývá již z výše uvedeného, není konečným cílem sociologického zkoumání, ale prostředkem, jímž se snažíme proniknout k podstatě problému, pochopit zákonitosti, přesně formulovat pojmy zobecňující společenskou praxi.

Jestliže jsme zde rozlišili funkci teorie a empirie v sociologickém výzkumu, je třeba na závěr znovu připomenout, že jde o dvě stránky poznávacího procesu, které spolu tvoří dialektickou jednotku. V tomto smyslu platí výše uvedená Leninova slova o úloze praxe.

Literatura

- [1] *Amerikanskaja sociologija*. Moskva, Progress 1972.
- [2] Andrejeva, G. M.: *Sovremennaja buržuaznaja empiričeskaja sociologija*. Moskva, Mysl 1965.
- [3] Bottomore, T. B.: *Sociology*, London 1970.
- [4] Čížek, F.: *Teorie a empirie*. Praha, Svoboda 1974.
- [5] „Frankfurtská škola“ ve světle marxismu. Praha, Svoboda 1972.
- [6] Katriak, M.: *Metodologické zásady sociologického výzkumu*. Bratislava 1968.
- [7] Lenin, V. I.: *Spisy* 38. Praha, SNPL 1960.
- [8] Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 14. SNPL 1953.
- [9] Marx, K.: *Kapitál* I. Praha, SNPL 1953.
- [10] Marx, K.: *Odcizení a emancipace člověka*. Praha, Mladá fronta 1967.
- [11] Merton, R. K.: *Social Theory and Social Structure*. New York 1968.
- [12] Merzon, L. S.: *Problemy naučného fakta*. Leningrad 1972.
- [13] Nowak, S.: *Metodologia badań socjologicznych*. Warszawa 1970.
- [14] Ruml, V.: *Základní otázky filosofie logického pozitivismu*. Praha, ČSAV 1962.
- [15] Sirácky, A.: *Sociológia*. Bratislava, Pravda 1966.
- [16] *Sistemnyje issledovanija*. Moskva, Nauka 1973.
- [17] *Voprosy teorii poznaniya i logiki*. Moskva 1960.

Резюме

Зих В.: Отношение теории и эмпирии в социологическом исследовании

Статья посвящена вопросу об отношении теоретического и эмпирического составляемых познания в социологии.

¹⁹ Wittgenstein, L.: *Tractatus Logico-Philosophicus*. London 1933.

²⁰ Viz Mills, C. W.: *Sociologická imaginace*. Praha 1968.

В первой части статьи это отношение рассматривается с точки зрения трех основных плоскостей обобщения в социологическом исследовании. В первой плоскости речь идет о вопросах интеграции «наук о человеке» и о роли социологии в качестве конкретной общественной науки. В наиболее общей плоскости теория выступает в виде основных категорий, которые в ходе исследовательской работы соотносятся с в разной степени обобщенной «эмпирией». Социология стремится не только исследовать частные социальные явления в рам «эмпирии». Социология стремится не только исследовать частные социальные явления в рамках своих отдельных дисциплин, но пытается разработать и более общий подход. Самая общая марксистская социологическая теория содержится в историческом материализме.

Второй плоскостью отношения теории и эмпирии являются отдельные социологические дисциплины. Теории этих дисциплин не бывают, как правило, достаточно цельными и представляют собой скорее сводку разных частных познаний.

Третьей плоскостью, в которой в рамках социологии решается вопрос об отношении теории и эмпирии, является процесс эмпирического социологического исследования. В процессе такого исследования непосредственно сталкиваются разработанные и видоизмененные теоретические понятия с материальной действительностью.

На социологические исследования распространяется требование диалектического единства теории и эмпирии. Целью марксистской социологии не является ни одно лишь фактографическое описание явлений, ни построение «чистых» теорий. Основной предпосылкой марксистской концепции является соединение процесса познания с практикой, которая является предпосылкой функциональности и истинности этого познания.

Во второй части статьи рассматривается теоретическая сторона социологического исследования. Теория здесь понимается как логически построенная система проверенных или гнозетических знаний, которая по степени приближения к сущности явлений превосходит обычное знание. Автор рассматривает роль понятий в качестве основных элементов теоретической системы и вопросы их разработки для нужд эмпирического исследования.

В третьей части обсуждается эмпирическая сторона социологического исследования. Разделение процесса познания на теоретическое и эмпирическое слагаемое носит лишь рабочий характер. Подчеркивается взаимобусловленность и единство этих слагаемых. Эмпирическая сторона процесса изучения действительности не является началом познания, как не является им и теория. Работа в сфере научного исследования носит циклический характер. Роль эмпирии в диалектическом процессе познания заключается в пробах, выведенных из непосредственных данных чувств, которые формулируются в терминах понятийного аппарата,

основанного на достигнутой степени познания. Полное осознание сложности диалектики теоретического и эмпирического слагаемых познания и соблюдение методологических принципов, основанных на материалистической диалектике, является предпосылкой истинности познания в сфере социологических исследований.

Summary

Zich F.: Relation between Theory and Empirism in Sociological Research

The present paper is devoted to problems of the relation between the theoretical and the empirical component of cognition in sociology.

In the first part, this relation is subjected to analysis from the viewpoint of three generality levels applied in sociological research. The first of these involves the problem of the integration of the "sciences of man" and the role of sociology as a concrete social science. On the most general level, theory appears in the form of basic concepts that are, in research activity, confronted with variously generalized "experience". Sociology not only aspires at studying partial social phenomena within the scope of its special branches but strives to achieve a globalizing approach. Historical materialism contains the most general Marxist sociological theory.

The second level of the relation between theory and empirism is formed by sectional sociological disciplines. As a rule, the theories of these disciplines are not constituted with sufficient consistency: they rather represent a summarization of various partial findings.

The third level whereon the relation between theory and empirism is solved within the scope of sociology is the process of empirical sociological research. The process of this research implies a direct contact between theoretical concepts that are being elaborated and transformed on the one hand, and the reality perceived by the senses on the other.

The postulate of the dialectical unity of theory and empirism in sociological research is of general validity. Cognition in Marxist sociology is aimed neither at a factographic description of phenomena, nor at drafting "pure" theories. The Marxist conception is based on the bond between the cognitive process and practice, this being a precondition of the functionality and truthfulness of this cognition.

The second part of the paper is concerned with the theoretical component of sociological research. According to its basic assumption, theory is a logically arranged system of verified or hypothetical findings which surpasses current cognition by the degree of penetrating to the substance of the phenomenon. Further, the role of concepts as fundamental elements of the theoretical

system and problems of their elaboration for the purposes of empirical research are subjected to analysis.

In the third part, the empirical component of sociological research is discussed. The division of the cognitive process into the theoretical and the empirical component has a working character only; stress is laid upon their mutual conditioning and their unity. The empirical component of the process of reality research does not appear at the beginning of cognition; the same applies to theory.

Efforts in the area of scientific research are of a cyclic character. The role of empiricism in the dialectical process of cognition represents probes deduced from data provided by the senses; these are formulated in the conceptual apparatus based on the present level of knowledge. The adequate evaluation of the complexity of the dialectics of the theoretical and the empirical component of cognition and the observance of the principles of methodology based on materialist dialectics are a precondition of truthful cognition in the area of sociological research.

Symposium k problematice epistemologie sociologických poznatků je na světovém sociologickém kongresu jev sám o sobě pozoruhodný. Téma symposia již pouhým faktem své existence potvrzuje, že sociální věda musí obsahovat určité filozofické předpoklady. Odtud také pramení tendence, jež se stále výrazněji projevuje ve vývoji sociologie během posledních dvaceti let. Při použití jazyka amerického sociologického slovníku, jímž byly dříve převážně formulovány názvy sekcí na světových kongresech, mohly by být problémy tohoto symposia označeny jako problémy „sociologie sociologické vědy“, jak k tomu v minulosti nejednou již došlo. Je-li však téma symposia formulováno jako „Epistemologie sociologického vědění“, je to označení korektnější. Máme-li na zřeteli uvedenou tendenci. V každém případě zaujmají otázky vzájemného vztahu filozofického a sociologického vědění (včetně filozofických předpokladů, filozofického kontextu sociologie) stále významnější místo v širokém parametru diskusí posledních let a do jisté míry modifikují tvářnost „sociologie sociologické vědy“, nebo alespoň posunují ohnisko jejího zájmu do jiné roviny.

Dokazuje to, že sama „metodologická reflexe“ sociologie si stále více osvojuje obsah epistemologie, tzn. obohacuje se jednoznačně filozofickým, gnozeologickým přístupem. Takový pohyb uvnitř sféry sociální analýzy na Západě není pro marxistickou tradici vývoje sociálního vědění ničím novým. Pro ni je od samého počátku – historicky i logicky – charakteristický vědomý akcent na jednotu filozofických a sociologických poznatků a na důkladně uplatňovaný požadavek explicitně budovat metodologii sociologického bádání na filozofických základech.¹ V rámci této tradice

je však užitečné analyzovat i ty nové aspekty, které se v tomto směru otevírají v nynější vývojové etapě sociologie. Podle našeho názoru je nutno při této analýze vycházet ze studia problému hodnot v sociálním poznání.

Jsme si vědomi toho, že tento problém je nekonečně starý i nekonečně široký, protože může být posuzován pod nejrůznějšími zornými úhly. Před časem vytyčil P. Furfey na sympoziu o problémech sociologické teorie tři hlediska problému hodnot v sociologii: 1. hodnoty, jež byly zvoleny jako předmět vědeckého zkoumání, 2. hodnotové teze jako postuláty hodnotového systému, který vědci zvolili, 3. výzkum hodnot sociologie samé. „rezultativnosti“ jistého jejího směru [2 : 509]. I když všechna tři hlediska jsou pro diskusi zajímavá, bude v souvislosti s tímto sympoziem účelné zastavit se u třetího bodu. Epistemologické zkoumání sociologie je nerozlučně spjato s řešením otázky, zda do soustavy sociálního vědění má být zahrnuto filozofické chápání hodnotových předpokladů a cílů výzkumu. Zjednodušíme-li Furfeyovu klasifikaci, můžeme navrhnout jednodušší dichotomii: sociologie zkoumá buď hodnoty společnosti, nebo hodnoty společenské vědy. Je zřejmé, že právě druhá část bezprostředně souvisí s tématem symposia.

Odpověď na otázku, zda se hodnotové soudy zapojují do daného procesu sociálního poznání (a v kladném případě – jak se do něho zapojují), poskytuje nejdůležitější charakteristiku vztahu mezi poznávajícím subjektem a objektem, jehož zkoumání je úlohou epistemologie. V souvislosti s tím, že v sociologii má většina tezí normativní ráz, stává se zde otázka vztahu popisných a normativních soudů pochopitelně ještě naléhavější. Není proto náhod-

* Příspěvek na VIII. světovém sociologickém kongresu v Torontu v r. 1974.

¹ Ize připomenout, že právě pod tímto zorným

úhlem byly napsány některé sovětské referáty předložené na předchozích kongresech.

né, že v celém průběhu dějin sociologie byla tato otázka předmětem ostrých diskusí. Linie výstavby sociologie podle modelů přírodních věd, vycházející od Comta, nabyla u Durkheima formy otevřeného protikladu mezi objektem a subjektem poznání a hodnotové soudy byly vyloučeny ze soustavy sociologického poznání. Složitějším a rozpornějším způsobem řešil otázku M. Weber. Teze o oproštění sociálního vědění od hodnotových soudů, kterou vyhlásil, vyjadřovala myšlenku nezávislosti vědeckého bádání — jak se domníval — na iracionálních momentech. Weber zároveň jak známo připouštěl orientaci badatele na určité sociální hodnoty. Tato rozpornost jeho pozic byla později příčinou řady diskusí. Vcelku lze říci, že úloha hodnot v poznávacím procesu byla vždy — současně s některými jinými, stejně kardinálními otázkami — součástí jakéhosi předělu, který četní badatelé spatřovali mezi přírodovědným a humanitním poznáním.

Tyto diskuse měly zcela specifický význam pro sociologii, pro níž bylo vždy nejobtížnější určit své místo vzhledem k tomuto předělu. Pozitivismus a „chápa-jící“ sociologie navrhovaly dva různé statusy sociologie z hlediska jejího místa na té či oné straně. A jsou-li dnes krajní formy pozitivistického naturalismu a „chá-pající“ sociologie překonány, dědictví starého sporu přece jen zůstává. Diskuse nyní probíhá v termínech „scientismu“ a „humanismu“ jako dvou možných orientací sociologického poznání. Jeho gnozeologickou specifičnost přitom uznávají zastánci různých tradic; míra a formy této specifičnosti jsou však chápány různým způsobem. V souvislosti s tím se také „připouští“ či „trpí“ používání hodnotových soudů v systému sociologického poznání.

Schematicky lze nastínit dvě různá řešení otázky. Scientistická orientace spatřuje specifiku sociologického poznání v tom, že obecné vědecké normativy poznání a struktury poznávací činnosti musí být pravdivé a v sociologii aplikovatelné, ovšem s určitými modifikacemi. Modifikacím však podléhá i takový model vědy, který je vybudován na materiálu přírodních věd a je zpracováván převážně ve filozofii neopozitivismu.

Obraz vědy znázorněný v takovém modelu je obraz přesného. „objektivního“ poznání, používajícího převážně matematických metod analýzy, poznání prostého jakýchkoli hodnotových „přívěsků“. Adaptace tohoto způsobu na podmínky sociologie spočívá v tom, že problém hodnot se může zkoumat, avšak jen jako problém *kvality metodologických principů analýzy* — a nic víc. Samy charakteristiky vědeckého bádání jsou pokládány za jisté hodnoty. Takové vyhledávání hodnot v kvalitách metody je nesporně jedním z možných přístupů k problému. Je zvláště odůvodněn v epoše vědeckotechnické revoluce, kdy spolu s obecným pokrokem vědy se nezměrně zvětšují možnosti prostředků vědeckého výzkumu samých a zdokonaluje se soubor jeho nástrojů. V této cestě však nelze spatřovat specifičnost sociologického vědění: kvality výzkumných postupů a prostředků jsou ve stejné míře hodnotou i pro přírodovědu. V sociálních vědách nemůže být řešení nalezeno jen ve zdokonalování souboru nástrojů a vlastní poznávací hodnoty zde nemohou být posuzovány v naprosté izolaci od hodnot společenských, tj. od obsahové stránky vědění. Z hlediska scientismu pak takovýto přístup *snižuje* kvalitu poznání a odtud vyplývá závěr, že sociální vědy, chtějí-li zůstat vědami, se musí podobného přístupu vzdát.

Antiscientismus jakožto výraz zásadní výlučnosti humanitního poznání má za to, že vzory obecně vědeckých znalostí buď nelze aplikovat v tomto odvětví, anebo — pokud jsou aplikovatelné — nejsou zcela vyhovující a musí být doplněny či zkorigovány zavedením jakýchsi doplňujících mechanismů. Nejzjevnějším z takových mechanismů je mechanismus hodnotového přístupu. Pro humanitní orientaci tedy zavedení hodnotového přístupu neznamená snížení kvality poznání, nýbrž naopak jeho obohacení, i když v tom smyslu, že se do poznávání zapojí něco vnějšího, například převzatého z axiologie nebo hermeneutiky.

Obě orientace jsou tedy zřejmě jednostranné a nemohou odstranit všechny nesnáze problému. Přes svou vnější protikladnost zaujímají nadto v podstatě shodnou pozici k hodnotovému aspektu pozná-

ní. Obě soudí, že zavedení hodnotového přístupu je za prvé právě *dobře* zavedením a za druhé zkresluje objektivní poznání (s tím rozdílem, že v jednom případě vyvolává toto zkreslení politování, v druhém se přiznává jeho nevyhnutelnost). Problém se pak redukuje na otázku, zda je či není nutné, zda je či není možné spojení *vědeckých* metod výzkumu s jakýmsi *mimovědeckými* přídávky.

V této oblasti však lze řešit problém podle naprosto jiného klíče. Musíme se však bezpodmínečně obrátit nejen k hodnotám sociologického vědění, nýbrž i k hodnotám společnosti, která vystupuje na jedné straně jako objekt sociologie, na druhé však jako určitá podmínka jejího fungování. Jinak řečeno, je třeba uchýlit se k *obsahové* analýze hodnot, na něž je sociolog orientován a jež musí brát v reálné praxi výzkumu v úvahu. V marxistické sociologické tradici zaujímá tato otázka jedno z ústředních míst.

Specifika marxistického řešení tohoto problému spočívá v tom, že se zkoumají podmínky, z nichž mizí rozpor mezi vědou a hodnotami. K odstranění tohoto protikladu nedochází na úkor „vyloučení“ hodnot z vědy, nýbrž tak, že badatel uznává takové společenské hodnoty, jejichž samo „právo“ na existenci může být vědecky zdůvodněno. „Zaujatá“ pozice sociologa se bude krýt s nejvyšší vědeckou objektivností v tom případě, jestliže tato pozice naprosto nebude vyjadřovat „lhostejnost“, „nezainteresovanost“, nýbrž naopak nejdůslednější zainteresovanost na dosažení takových cílů vědeckého výzkumu, které napomohou upevnění nejopravdivějších lidských hodnot ve společnosti. Tato pozice je nutně určitou ideologickou pozicí a otevřené uznání souvislosti mezi sociální vědou a ideologií je také nejzávažnějším rysem marxistické metodologie sociologického bádání. Lze říci, že *sociologická* pozice badatele je vždy i jeho pozicí *sociální*, tzn. je i jeho vystoupením jménem určitých sociálních sil. Právě to měl na mysli V. I. Lenin, když říkal, že u marxistického sociálního vědce se vyžaduje, aby „při každém hodnocení událostí přímo a otevřeně zastával názor určité společenské skupiny“ [4 : 417].

Fakt orientace sociálního výzkumu na

hodnoty sociální skupiny je dnes sám o sobě uznáván prakticky všemi sociology, a to nejen sociology marxistického zaměření. Není však vždy spojován s problémem hodnot v poznávacím procesu samém. Častěji je zkoumán v kontextu věda a ideologie: přes určitou odlišnost těchto dvou problémů se podle našeho názoru jejich obsah v mnohém kryje. Přesnější by bylo říci, že zahrnutí hodnotového přístupu do struktury sociologického poznání se dnes může projevat v různých konkrétních formách problému. Uvedeme některé z nich.

První skupina problémů má obecnější ráz, přičemž hodnotové aspekty sociologického vědění vystupují 1. jako otázka protikladu přírodovědného poznání na straně jedné a sociálního a humanitního poznání na straně druhé, 2. jako souvislost poznávacího procesu s procesem ideologickým, kdy se považuje použití hodnotového přístupu za synonymum „zavedení“ ideologických orientací badatele do poznávacího procesu, 3. jako fixace určitých hranic sociologie poznání, kdy je jako alternativa navrhována buď redukce všech problémů sociologie vědění na úzce pojímaný metodologický kontext, nebo přiznání nezbytnosti výstavby určité epistemologie sociálního poznání, tzn. jeho zahrnutí do filozofického kontextu.

Druhá skupina problémů je bezprostředněji spjata s praxí empirických výzkumů v sociologii a se sociální praxí vůbec. V tomto případě vystupuje hodnotový přístup 1. jako rozmanité charakteristiky pozice sociologa z hlediska jeho občanské odpovědnosti, 2. jako volba určité strategie výzkumu pro „zásah“ do praktického života v té či oné rovině.

Všechny tyto stránky problému byly v podstatě dávno naznačeny v marxistické analýze sociologického poznání. Lze je pro stručnost shrnout do tří základních momentů: ideologie a sociologie, filozofie a sociologie, praxe a sociologie. V posledním dvacetiletí se právě tyto problémy objevují v různých směrech sociologického myšlení na Západě. I když všechny z nich nejsou přímo spojovány s problémem hodnot, dochází fakticky k diskusím o všech třech. Je možno uvést mnoho příčin, jež způsobují vzrůst po-

zornosti vůči různým akcentům na problém hodnot v sociologickém poznání.

Za prvé je nepochybně způsoben samým dynamismem sociálních změn ve dvacátém století. Sociální revoluce, masová hnutí, války a mezinárodní konflikty jsou sociální realitou, kterou se sociolog zabývá. Hledisko „neutrality“ sociálního myšlení je vystaveno rozhodné kritice již prostým faktem *angažovanosti* sociální vědy v těchto sociálních procesech. V populární knize *Nadcházející krize západní sociologie* A. Gouldner oprávněně poznamenal, že sociologie je nejen teorií společnosti, nýbrž i součástí společnosti [3]. Z toho zřejmě vyplývá, že problém hodnot je ve svém nejideologičtějším kontextu posunován do popředí vývojem samého objektu sociologického poznání.

Za druhé, pokrok vědy v podmínkách vědeckotechnické revoluce, jakož i její vzrůstající autorita a současně i znásobení jejich technických prostředků rozšiřuje možnosti *praktického* vlivu sociologie na průběh událostí. To ovšem mění názory na úlohu sociologa ve společnosti. Jestliže v první čtvrtině dvacátého století ortodoxní sociologický empirismus, deklarující čistě instrumentální charakter sociologického poznání, naprosto od sebe odděloval funkce vědce a občana, pak lze dnes těžko nalézt podobné hledisko v tak extrémním vyjádření. Rozvoj aktivní praxe empirických výzkumů měl přirozeně za následek popularitu myšlenky sociálního inženýrství. Sociolog, jenž pracuje na úrovni aplikace, je nucen přiznat své „vměšování“, „zasahování“ do reálných sociálních problémů společnosti, avšak toto „zasahování“ je chápáno zvláštním způsobem: předpokládá se, že sociolog vypracovává prostředky k dosažení cílů, jež neanalyzuje. „Sociální inženýr“ je v tomto případě chápán v duchu myšlenek K. Poppera.

Pro poslední dobu je však nejpozoruhodnější „kritický směr“, který se vyvinul v západní sociologii. V tom ohledu, který nás nyní zajímá, prosazuje tento směr zásadně novou „podobu“ sociologa. C. W. Mills se zabýval tím, že pro sociologa je nezbytné, aby měl k dispozici instrumentální aparát a současně i schopnost specifického vidění světa, což impli-

kuje požadavek, aby si sociolog uvědomil problémy lidstva své doby [7]. C. W. Mills, jak známo, požadoval, aby si sociolog vypracoval vlastní hledisko na podstatu historických změn [6 : 162] a při přijímání či odmítání objednávek na výzkum se řídil podle svého svědomí. To je opět jeden přístup k problému hodnotových aspektů sociologického poznání – přístup z pozic sociální odpovědnosti vědce za praktická doporučení, odpovědnosti za jejich zaměření. Jak je vidět, toto hledisko není izolováno od obsahu hodnot společnosti, i když se týká poznávací činnosti sociologa.

Za třetí staví všeobecné tendence moderní vědy, směřující k prohloubení metodologické reflexe, do popředí otázky zdokonalování kvality poznání. To má za následek zvláště početné pokusy o vypracování metateorií. Uvnitř tohoto obecného pohybu vědeckého poznání má své místo i sociologie, kde všechny pokusy vypracovat metateorii okamžitě znamenají zapojení hodnotového přístupu. Obsah metateorie bývá v sociologii vymezován dvěma způsoby: prvním, který dává přednost ryze logické interpretaci metateorie a opírá se o ideál vědy vytyčený logickým empirismem, a druhým, požadujícím sblížení metateorie samé s filozofickou analýzou poznání. P. Furfey například formuloval tezi o podstatě metasociologie a vyslovil se přitom proti jejímu zúženému chápání, pro zahrnutí analýzy a obsahových sociologických teorií [2]. Je-li však v metateorii analyzována nejen logická struktura teorií, nýbrž i jejich obsahová stránka, pak se tím okamžitě aktivizuje hodnotový přístup u systému sociálního poznání: tím, že metateorie realizuje hodnocení obsahu sociologických teorií, vypracovává i jisté hodnocení těch jevů sociální skutečnosti, které daná teorie vyjadřuje. Jak ukázala polemika T. Parsonse s L. Grossem, stává se metateorie v takovém případě nejen formální analýzou obsahových teorií, nýbrž i souhrnem obsahových výroků o světě [1]. Jinak řečeno, metateorie tak v sociologii přesahuje rámec analýzy logických principů poznání a vědomě či nevědomě řeší úkol *aplikovatelnosti poznatků*; to také znamená, že přechází do oblasti hodnoto-

vých soudů, jež přitom vyjadřují vztah k hodnotám společnosti.

Za čtvrté, nový komplex úkolů vytvářených společností pro sociální vědu mění představu o nezbytné „výzbroji“ sociologa jako badatele. Použijeme-li slov R. Mertona, můžeme říci, že se mění stereotyp vědce v tom smyslu, že dříve se za znak jeho vysoké profesionální kvalifikace pokládalo to, že zvládl nejnovější soubor technických nástrojů, nyní se však stále častěji za skutečného vědce v odvětví sociálních věd pokládá takový člověk, který nejen ovládá jemnou techniku analýzy, nýbrž má současně schopnost rozlišovat „významné“ od „nevýznamného“ [5 : 458]. Jen to umožní sociologovi odpovědět na starou otázku: „Znalost — k čemu?“ A tak se ukazuje, že otázka kvality poznání je opět spjata s otázkou, čemu vědění „slouží“.

Řada příčin, založených v samotných podmínkách existence sociologie v objektivním světě, určuje nejen nezbytnost bedlivého studia problému hodnot v sociálním vědomí, nýbrž také v určitém smyslu diktuje směr tohoto studia. Tento obecný směr předpokládá obsahovou analýzu hodnot dokonce i tehdy, zkoumá-li se vlastní proces poznání. Při takovémto přístupu se stává zřejmou neudržitelnost takových krajností, jakými jsou „scientismus“ a „humanismus“. „Status“ sociologie jako vědecké disciplíny a zároveň specifické vědecké disciplíny v systému věd nemůže být vybudován podle zásady „buď — anebo“, jestliže přitom za „buď — anebo“ jsou dosazovány logicky vyčleněné póly strategie bádání.

Problém hodnot je lakmusovým papírkem, na němž je zřetelně rozpoznatelná míra této „specifičnosti“. Chápání sociologie jako vědy, která musí být vybudována na fundamentu přesných, objektiv-

ních fakt. shromážděných přísně vědeckými metodami, a zároveň jako vědy (nikoli jako „moralizování“, jak to nejednou zdůrazňoval K. Marx), která v sobě organicky zahrnuje hodnocení nejen svých vlastních poznávacích prostředků, nýbrž i skutečnosti samé — takové pojetí předkládané v marxistické sociologii je nejúplnějším vyjádřením specifičnosti této disciplíny. Z marxistického hlediska je sociologie především vědou, to znamená, že v sobě zahrnuje přesnou, objektivní znalost sociální reality. Zároveň její specifičnost spočívá v tom, že míra její objektivní přímo závisí na úplnosti, s níž se v jejím vědeckém aktivu realizuje hledisko diktované progresivním sociálním ideálem. Jen tehdy, jestliže se skutečnost bude hodnotit s přihlédnutím k objektivní logice historického procesu, nebude obsah hodnot zahrnutých do procesu poznání ani „zhoršovat“, ani „zlepšovat“ toto poznání, nýbrž bude napomáhat jeho co nejvyšší adekvátnosti.

To si ovšem vyžaduje, aby sociologie nejen přesně chápala objektivní logiku vývoje sociální skutečnosti, nýbrž aby současně zaujala vlastní pozici, vlastní místo ve společnosti a vytyčila cíle vědeckého bádání.

Literatura

- [1] *American Journal of Sociology*. Vo. 67. No 2. September 1961.
- [2] Furfey, P.: *Sociological Science and the Problem of Values*. Symposium on Sociological Theory. Evanston 1959.
- [3] Gouldner, A. W.: *The Coming Crisis of Western Sociology*. New York 1970.
- [4] Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 1. Praha, Svoboda 1951.
- [5] Merton, R. K.: *Social Theory and Social Structure*. New York 1964.
- [6] Mills, C. W.: *Sociologická imaginace*. Praha 1968.
- [7] Mills, C. W.: *The New Sociology*. New York 1964.

Problematicke mobility je vzhledem k celkovému rozsahu změn a urychlení tempa vývoje, poznamenaného hluboce zejména socialistickými revolucemi ve dvacátém století, věnována vzrůstající pozornost. Buržoazní ideologové využívají mj. i koncepci mobility k apogetice základů současného kapitalismu, k zahalení antagonistických rozporů této společnosti, zejména třídního rozporu buržoazie a proletariátu, snaží se oklamat revolucionizující se masy pseudovědeckou frazeologií, dosáhnout třídního smíru.

Marxisté, zejména od druhé poloviny padesátých let, podrobili apogetický, třídní charakter buržoazní mobilitní koncepce spravedlivé kritice. Postupně se rozvíjí také rozpracování problematiky mobilitních přesunů v podmínkách socialismu.

Sociální mobilita nabývá sociální revolucí, odstraněním antagonistických tříd v podmínkách socialismu podstatně odlišného charakteru ve srovnání s mobilitou za kapitalismu. Revoluční, kvalitativní změny v sociální struktuře produkují zvýšenou mobilitu a celkovou novou úroveň mobilitního pohybu. Skutečná sociální mobilita může vyvolat i poměrně závažné změny v sociálně třídní struktuře. Kvalitativní přeměna této sféry však nemůže vzniknout ze seberozsáhlejšího autonomního mobilitního přesunu individuí a skupin. Sociální mobilita je vždy rozhodujícím způsobem určována vývojovými rozpory sféry sociálně třídních vztahů.

Zkoumání rozsahu, tendencí, směru, vzdálenosti, důvodů a účinků změn, přesunů pomocí konkrétních sociologických výzkumů má význam pro analýzu konkrétních determinant a složek sociálně třídní struktury a jejího vývoje a pro pra-

xi společensko-politického řízení. Umožňuje pronikat k podstatě pomoci jevových, zvláštních, dílčích stránek. Umožňuje konfrontovat výsledky zkoumání sociální mobility se společenskými potřebami a zpřesňovat rozhodování a kontrolu, cíle a prostředky v procesu řízení. Opomíjení této oblasti naopak zabraňuje postihnout včas sociální souvislosti živelného přesunu, vede ke ztrátám společenské energie.

Definice mobility

Mobilitní koncepce, zobecňující praxi, zkušenosti, zákonitosti do podoby systému základních idejí, není zatím příliš rozpracována.¹ To se týká také úrovně, na níž je vymezován klíčový pojem – mobilita. Poznámky a vyjádření autorů prvé významnější československé studie k problémům mobility z r. 1972 (Sociální a profesionální mobilita pracujícího obyvatelstva ČSSR) ukazují na to, že jde o mikrosvět životních běhů, drah, osudů jednotlivců, o jejich životopisy, o pohyby hromadné, tj. miliónů individuí, které mají povahu často nahodilou, jevovou, v nichž se nicméně vyjevuje podstata. Úkolem je podat „zevšeobecnující, kondenzovanou informaci“ o těchto pohybech, tj. sledovat pohyb, přesun. „souhrn“ individuí, případně malých skupin v čase, z jedné kategorie do druhé, a to „v mnohadimenzionálním sociálním prostoru“ [6 : 49]. Mnohadimenzionalnost je vždy redukována, zjednodušována na základní kontury výběrem charakteristik v empirickém šetření a podle oceňování nejdůležitějších dimenzí vertikální diferenciací. Výběr charakteristik je např. zúžen na údaje o vzdělání, kvalifikaci, příjmu, profesi, věku, národnosti [6 : 8] a jiné znaky či obdobně jako v publikaci P. Machonin a kol., Česko-

¹ Stat obsahovala původně rozsáhlejší poznámkový aparát. V zájmu zkrácení statí byl tento poznámkový aparát podstatně zredukován.

slovenská spoločnosť (Bratislava 1969) na tzv. souhrnný status, zahrnující složitost práce, vzdělání, účast na řízení, životní styl, životní úroveň a příjem, nebo složitost práce, ekonomické postavení, hospodářské odvětví, skupiny povolání [6 : 51, 53] atd.

Většina buržoazních autorů zdůrazňuje, že jde o přesuny jednoho nebo více jednotlivců a skupin (rodin nebo dokonce velkých skupin) z postavení do postavení, ze skupiny (vrstvy) do skupiny v rámci celkového souhrnu skupin, vrstev, tj. vzhledem k vertikální škále uvnitř pyramidální společenské struktury, stratifikace, že jde o pohyb výrazně ovlivňovaný zejména prestiží, příjmem, kvalifikací apod., vlastní snahou či zaviněním a teprve v druhé řadě společenskými převraty a nahodilostmi, v určitém časovém rozpětí, nejčastěji popisovaném kategoriemi vztahů generačních [18 : 405, 23 : 461, 3 : 237, 2 : 79–80, 11 : 5].

V pracích sovětských autorů se klade většinou důraz na jednotlivce, člověka (případně malé skupiny), především však na *konkrétně historický přístup*, respektující postavení (místo) jednotlivce v soustavě společenských vztahů a v jejich jednotlivých sférách, odrážejících se v konkrétních pospolitostech, sdruženích a organizacích a jejich systému (třída, sociální skupina, vrstva, společnost) [17 : 258, 259].

Podle dosahu mobility pro sociálně třídní strukturu je také třeba vést základní členění. Do mobility nevyvolávající bezprostředně, přímo základní, podstatné přeměny v sociální a sociálně třídní struktuře zařazují někteří autoři nejen přemístění, přesídlení (migraci) lidí v horizontální rovině, ale většinou také kvantitativní změny, např. změny v povolání, zaměstnání, prestiží, vzdělání. Nepovažují tuto mobilitu za sociální, třídní, neboť není spjata s podstatnými přesuny v postavení lidí ve výrobních vztazích [17 : 275].

V třídní, sociální mobilitu se mobilita vyvíjí, jestliže se dotýká dosti značných skupin a částí a jestliže se tento přesun skutečně dotkne tak či onak místa skupiny, části třídy, vrstvy v systému výrobních vztahů. Taková mobilita mění sociální strukturu.

Podle mínění autorů citovaného čs. sborníku je sociální mobilita „komplexem změn v objektivním a subjektivním společenském bytí jedinců, je změnou jejich ekonomického postavení, postavení třídního, pozic pracovních profesijních, politickomocenských a vůbec organizačních, je změnou v jejich kulturně ideologických charakteristikách, změnou prestiže, sebeoceny atd.“ [6 : 24].

Mobilita, podle našeho mínění, je partiální koncepcí a metodou v rámci teorie a metody marxistické sociologie, sledující hromadné přesuny jednotlivců (a zčásti i vrstev a skupin) vznikající z pohybu, změny, vývoje sociálně třídní struktury a v jejím rámci, sledující odraz těchto pohybů zejména na životních bězích jednotlivců a zpětný vliv těchto přesunů na vývoj sociálně třídní struktury, jejich kauzální sepětí.

Tendence (obsah) změn

V rámci mobilitní koncepce hraje významnou úlohu rozbor množství, rozsahu změn, ale zvláště tendencí jejich směřování. Vzhledem k dialektice vztahu individua, skupiny a společnosti, projevující se v přesunech jednotlivců, lze usuzovat o úrovni rozvoje, o „otevřenosti“ a „uzavřenosti“, o tendencích vývoje společnosti i o nezbytných sociálně politických zásazích.

Marxistická sociologie přistupuje k rozboru tendencí změn na základě materialistické dialektiky, materialistického pojetí dějin. Klade důraz na kvalitativní odlišnost jednotlivých sociálně ekonomických formací, na podstatné, rozhodující hybné síly vývoje, na vliv systému, celku vzhledem k částem, složkám, individuí. Velkou pozornost věnuje sociálně ekonomickým vztahům vznikajícím v procesu výroby. Na rozdíl od marxismu eklekticismus volí ukazatele libovolně, bez skutečné vnitřní spojitosti, a tím současně tyto ukazatele znehodnocuje, zkresluje významně jejich povahu.

Někteří sociologové v Československu v krizovém období se pokusili napravovat chyby údajného třídního a ekonomického redukcionismu tzv. multidimenzionalitou, přičemž zabředli do četných obtíží, jak uvést do správného poměru všechny

ty vztahy a podmínky, jež podle jejich mínění vyvolávají mobilitu.

Je známo, že subjektivně idealistická gnozeologie neopozitivismu (konvencionalismu a operacionalismu) nachází smysl „pravidelnosti“ „v uspořádání znaků skutečnosti“. Současně podrobuje kritice pojem příčinnosti a zaměňuje jej pojmem korelace, která se uskutečňuje v té či oné statistické proceduře [19 : 375]. Buržoazní sociologie vydává za sociální mobilitu jakákoli, veškerá přemístění, vysunuje do popředí hledisko rozčlenění, atomizace a sumace stránek pohybu, zbavených reálného obsahu. Odtud vyplývá subjektivismus konstrukcí, zastírání nejvýznamnějších procesů, zejména procesu vlastnictví, odtrhávání reálného subjektu pohybu od látkových, věcných či naopak ideových podob, které tento pohyb provázejí (místo sociálního pohybu se zkoumá přemísťování hmotných předmětů, šíření duchovních hodnot) [17 : 259, 260].

Naše argumentace nechce nijak snížit možnosti výpovědi údajů např. o vzdělání, kvalifikaci, profesi, složitosti a charakteru práce, o příjmech, způsobech trávení volného času, politických aktivitách ve funkcích apod. Požaduje však jejich naplňování konkrétním třídním, sociálně ekonomickým, vlastnickým obsahem. Vždyť úroveň příjmů je podmíněna formou důchodů a ta opět vztahem k výrobním prostředkům: přístup k mocensko-politické struktuře a povaha činnosti v této oblasti závisí na třídní povaze politického systému atd. Problém korelací (např. vzdělání, kvalifikace, mzdy) musí tudíž být chápán konkrétně historicky, tj. v různých společensko-ekonomických formacích má jiný obsah, funkci.

Většina autorů citovaného čs. sborníku chce překonat unidimenzionalitu, a to nejen konstrukcemi z průměrného sociálního statusu, ale také taxonomií sociálního postavení, sledováním frekventované konfigurace stejných a podobných pozic např. na pěti škálách: složitosti práce, vzdělání a kvalifikace, příjmu, úrovně trávení mimopracovní doby, podílu na některých formách řízení. Domnívá se, že se postižením existence, vzniku a změny statusových inkonzistencí detailně i synteticky postihne mobilitní přesun (v jednotlivých

sférách i přesun sociální). Velká pozornost je věnována formální stránce korelací, menší však stránce obsahové.

Determinanty obecných mobilitních procesů rozděluje autoři sborníku (problematicky) na globální a individuální. Globální determinanty jsou uváděny neuspořádaným výčtem („vývoj ekonomické základny, industrializace, vědeckotechnická revoluce, revoluční situace, politická stabilita či nestabilita, charakter společensko-ekonomické formace, migrace apod.“). K individuálním se chaoticky přiřazují: „vzdělání, schopnosti, rodinný status... politická příslušnost“ [6 : 245]. Prosažuje se tendence zkoumat „souhrnné indexy sociálního postavení“, soustavu společenských pozic, status [6 : 22, 24], „nikoli pouze parciální status“ [7 : 175] atd. Z původních pěti ukazatelů v „Československé společnosti“ je vybírán „prostý součet hodnoty postavení na škále složitosti práce, příjmu a vzdělání“ [7 : 176, 6 : 51]. Ukazuje se, že pojetí kritérií a jejich vzájemný vztah je spjat se stratifikační koncepcí (důraz na vazbu statusu a mobilitního přístupu viz [6 : 46]).

Ve struktuře faktorů sociálního pohybu se do popředí dostává věk, vzdělání, migrační přesuny. Teprve poté se údajně uplatňuje to, „co bychom mohli nazvat politickými preferencemi, odrážejícími alespoň dílčím způsobem přechod od kapitalismu k socialismu, jako například členství v KSC a sociální původ respondenta“ [6 : 270]. Závěr autora je dilem aprioristické konstrukce, zejména obsahového vyprázdnění kategorie „zaměstnání“ (viz sám autor [6 : 243]). Skutečné sociálně ekonomické, třídní a politické stimuly jsou v tomto případě silně podhodnoceny.

Subjekt změn

Buržoazní sociologie označuje iluzivně individuum za základní subjekt změny a přesunů. Poučení zkušenostmi z třídních bojů, v nichž se ve vzrůstající míře uplatňují organizace a instituce mas, i konkurenčními tlaky mezi skupinami buržoazie a také teorií sociálních skupin, rozvinutou v sociologii, věnují buržoazní autoři dnes více pozornosti vztahům individua ve skupině. Nejsou však schopni většinou překročit půdu malých skupin, hlubší zá-

konitost pohybu velkých skupin si vědomě či nevědomky tabuizují. Individuum je nezbytně představováno abstraktně, neboť je snahou zahalit hlubokou nerovnost mezi individui, vyvolanou soukromým vlastnictvím. Proto se odtrhává individuum od reálných sociálních skupin, vydává se za autonomní subjekt, vymykající se omezením kolektivu, skupiny, vyzdvihují se ty či ony dílčí, jevové stránky jeho existence a současně postupně převládání rozumu, ducha v rozhodování nad materiálními potřebami. Takovým způsobem jsou nakonec sociální skupiny a vrstvy zaměněny pseudoskupinami a pseudovrstvami, konstruovanou stratifikací. Na vrcholu pyramidy vrstev jsou ti, kdož mají značnou odpovědnost, značné vědomosti a inteligenci, kdo podnikají a řídí, ve střední a nižší části pak nositelé „méně významných“ činností, tj. fyzické práce, kteří si zaslouží pouze skromnou odměnu, nižší prestiž atd. Takové pojetí rozvrstvení navazuje na požadavek zachování sociální nerovnosti mezi rozhodujícími hybnými silami a ostatními, tj. předpokládá, že velký počet výrobců setrvá na nižších úrovních organizace a stále menší počet bude naopak vystupovat nahoru.

Pro sociologii tu vzniká jeden z nejnáročnějších problémů v oblasti mobility, tj. přesného analyzování povahy procesu, a tudíž i kritérií posuzování vzestupu a sestupu, jakož i zhodnocení jejich společenských účinků, užitečnosti, významu. Vzestup a sestup kauzálně souvisí konečnou se sociálně třídní strukturou společnosti, probíhá v konkrétních sociálních skupinách, uplatňují se v něm významné ekonomické, ale také politické, ideologické, kulturní determinanty. Buržoazní sociologie uvádí vedle sebe řadu kanálů a zdrojů mobility od ekonomických přes církev až po sňatek. Do popředí však vystupuje logicky prestiž. Vychází se z mínění, vědomí dalekosáhle manipulovaného buržoazním systémem, z abstraktní hodnoty sebezařazení.

Část sociologů klade důraz na „objektivní“ procesy, zejména na industrializaci [1 : 13]. Pokouší se tak snížit význam sociálně ekonomických procesů, sociální revoluce v socialistických zemích a jejich výsledků, vytvořit a posílit dojem o zá-

sadně stejné sociální mobility ve všech zemích charakterizovaných jako industriální. Ve skutečnosti jsou nesrovnatelné všechny stránky existence protikladných formací, mimo té, která se týká čistě technických stránek práce. Záměrem buržoazních ideologů je šířit představu, že industrializace uvolňuje prostor pro rozhodující hybnou sílu, tj. hodnoty *vzdělání* a *kvalifikace* jako takové, čímž se stávají univerzálním hlediskem sociálního vzestupu (či sestupu).

V sociologické literatuře krizového období se vydával za nesporný stoupající trend mobility v kapitalismu [5 : 378. 396. 397. 21 : 283]. Industriální společnosti „kapitalistického i socialistického typu“ byly zařazovány k těm, které mají „řádově vyšší mobilitu“ [9 : 224]. Rozvíjela se polemika proti těm, kdož poukazovali na omezený charakter sociální mobility za kapitalismu (zesílení procesu přeměny dělníka v přívěsek stroje, růst počtu polokvalifikovaných pracovníků, iluzivnost teze o přechodu ke kategorii bílých límečků). Přehlíželo se fakticky, že otevřená mobilita je především do řad proletariátu [10 : 267]. Ve skutečnosti se vyznačují sociální přesuny za socialismu závažnými kvalitativními odlišnostmi. Jiný sociálně ekonomický, třídní, politický obsah procesů odstraňuje většinu skutečných překlad sociální mobility (zejména soukromé vlastnictví), mění tudíž i charakter stimulů těchto přesunů a jejich vyústění (vznik stejnorodé, homogenní společnosti).

Technologický determinismus je vůči těmto procesům slepý, či spíše je vědomě bagatelizuje. Současně ovšem je třeba zdůraznit, že jejich kvalitativní specifika se bude s rozvojem socialismu dále prohlubovat, že nikoli ve všech oblastech se zjevné rozdíly objevují na povrchu a ihned.

Hranice mobilitního přístupu

Významně omezuje možnosti využití mobilitního přístupu poplatnost buržoazní interpretací, tj. i nerozvinutost marxistické kritiky a tvorby vědecké mobilitní koncepce. Meze jsou však vytvářeny i uplatňovanými empirickými postupy, konkrétně technickými prostředky měření. Jsou potíže při zkoumání celospolečenské

mobility. V tomto případě nelze již ani vždy vyvážit nedostatky individuálních pamětí při rekonstrukci mobilitních přesunů (při uplatnění dotazníku) údaji z dokumentů, statistických ročenek, které jsou opět často neúplné a jinak zaměřené a týkají se jiných souborů.

Autoři sborníku *Sociální a profesní mobilita pracujícího obyvatelstva v ČSSR* učinili málo pro vymezení hranic, které vznikaly při sběru a organizaci dat, i když „překvapení“, jehož se údajně dožili při aplikaci svého přístupu (tj. „celkově malá pestrost osudů sledovaných osob, nekorespondující s obecným povědomím o životě v ČSSR, plným překvapivých zvratů a individuálních nejistot“), je nutná vracet se trvale k tomu, co vlastně daty o různých aspektech mobilitních přesunů zachytili [6 : 229] a jaká je váha a dosah jejich generalizací. Sami přitom ukazovali na „podstatná zjednodušení“ v řadě rovin, na „vydělení jen základních kontur“ a na „značnou podmíněnost“ závěrů (např. na „značnou hrubost verifikačních principů“ pro přesuny ve struktuře zaměstnanosti i jinde [6 : 257]). Statistická optika však v jejich očích především maximalizovala „empirickou testabilitu“, tj. umožnila „vyvarovat se jednoznačných tvrzení a spokojit se s hypotézami značně méně atraktivními“ [6 : 258] ve srovnání s falešnou (?) optikou vytvořenou „jako klíše z pramenů, které samozřejmě akcentují společenské zvraty a nestabilitu“ [6 : 270, 271], tj. vyvarovat se tzv. populárních tvrzení [6 : 258].

Významným omezením byla okolnost, že mobilita z roku 1967 nemohla být plně komparována v minulých obdobích. Tvrzení, že pro minulost lze s dostatečnou přesností „zjišťovat pouze údaje o zaměstnání, hospodářském postavení a hospodářském odvětví zaměstnání“ [6 : 50], nelze brát doslova, neboť hospodářské postavení se v tomto případě interpretuje zúženě (bez rozměru vlastnictví). Autoři si tak vytvořili obtížný problém „výrazné závislosti mobilitního pohybu na věku osob“ [6 : 235], tj. podobně jako u Blau-Duncana „pulzace mobilitních pohybů podle věkových skupin“ [6 : 239]. Většina mobilitních dat ve sborníku, jak říkají sami autoři, „se tedy týká profesionální,

popř. třídně profesionální intergenerační a intragenerační mobility“ [6 : 50].

Vážné komplikace vznikají z představ, podle nichž je analýza podstaty (sociálního obsahu) „detailní analýzou“ [6 : 254], která vážně komplikuje komparabilitu. Důrazem na potřeby komparace a na kontinuálnost je zdůvodňováno, že je např. kategorie „složitosti práce“ a základních velikostí různých indexů vzestupu a sestupu stanovena bez ohledu na věcný charakter přechodu, tj. že se neanalyzuje změna pracovní náplně [6 : 254, 147], že výzkum nepostihuje, ze kterých kategorií složitosti práce do které se jednotliví respondenti přesunuli (např. u členů KSČ) [7 : 203], že se absolutními počty obchází problém nahrazování osob v klíčových funkcích (tj. že netvoří jádro mobilitních přesunů [6 : 254]).

Formalizovaný přístup je pak doprovázen takovou „vzájemnou kombinací dat“ [6 : 59], jež se pak zejména u základních kategorií (např. třídního postavení) jeví jako naprosto falešná.

Je ovšem nesporné, že výzkumy tohoto typu (např. ve složitosti práce) „přece jen zachycují jisté intervenující vlivy“ [6 : 250]. Sborník autorských statí přinesl také některé cenné praktické závěry. Celková užitečnost zkoumání mobilitních přesunů je nepopiratelná. Tím spíše je nutné zodpovědět otázku, v čem se výzkum až dosud nevyrovnal s nároky na dostatečné úrovni.

Některé nedostatky sborníku *Sociální a profesní mobilita pracujícího obyvatelstva ČSSR*

Autoři sborníku si vytyčili svůj úkol přes nejrůznější poukazy na vědeckou skepsi velmi ambiciózně. Hodlali „postihnout a popsat mobilitní procesy jako součást společenského pohybu v jeho marxistickém pojetí“ [6 : 40], vybudovat „marxistickou koncepci sociologické analýzy sociálních změn“ [6 : 205]. Přitom je však náročnost uplatnění historického materialismu při přesné teoretické koncepci „volby indikací relevantních strukturních změn“ v sociologicko-empirické rovině vedla k vědomému zúžení úkolu, tj. zejména jeho teoretické stránky. Již takováto redukce vzhledem ke stavu rozpracovanosti koncepce

mobility ukazuje vážný omyl v taktickém postupu, založeném na předpokladu dualismu ve vztahu metody mobility a filozofické.

Ve sborníku najdeme na více místech formulace, kde se charakterizují mobilityní procesy jako spíše sekundární [6 : 126], kde se zdůrazňuje možnost zkreslení, přehánění vlivu životního běhu zkoumaných individuí [7 : 179]. Je však zarážející, jakým způsobem se konkretizuje tzv. sociální prostor. Poukazuje se na to, že pojmové kategorie intergenerační mobility „předpokládají určitý typ vertikální sociální diferenciace a stratifikace a určitou strukturu ekonomického postavení“ [6 : 141]. Miní se tím struktura vrstev „zjištěná pro rok 1967“ [6 : 142] a konkrétně zobrazená v *Československé společnosti*. V této souvislosti se připomíná význam charakteru, složitosti a kvalifikovanosti práce. Autoři se dopouštějí stejné chyby jako autoři publikace *Československá společnost*, tj. absolutizují závěry o sblížování tříd v podmínkách socialismu, podceňují procesy prohlubování socialistického vlastnictví a rozvoje socialistického charakteru politického a kulturního jednání a staví proti těmto procesům (formálně vedle nich) jako jediný skutečně významný úkol rozvoj materiálně technické základny, či ještě spíše abstraktně pojatý proces industrializace. Zjednodušené výrobní síly, ochuzené o rozhodující roli konkrétního společenského výrobce, jsou tak vysunuty do popředí, jediným předmětem zájmu se stávají změny v pracovních profesijních, odpovědných, kvalifikačních a vzdělanostních strukturách [6 : 16, 169].

Pravda, pokusy o vybudování odlišných koncepcí pro sociální mobilitu v socialismu (např. spojení složitosti práce a ekonomického postavení) nebyly zatím příliš rozvinuty, jak říkají autoři, „všude se naráželo na značné problémy“ [6 : 208]. V tom případě se však o to vážněji objevil problém zpracování marxistické koncepce mobility a kritiky buržoazní ideologie.

Za takových podmínek je oprávněná určitá rezerva k pojmům „třídního postavení“ a „ekonomického postavení“, k proklamacím typu, že „zkoumání životních drah a profesionálních kariér ve sféře ekonomického a třídního postavení je ta-

ké hlavním sociologickým přístupem... ke studiu sociální mobility...“ [6 : 22], že „z údajů o profesionálně ekonomické mobilitě lze odvodit i poznatky o změnách v třídním postavení“ [6 : 70] apod.

Rada autorů si zkomplikovala svůj úkol především tím, že na řadě míst výslovně zdůraznila souvislost svého pojetí s koncepcí stratifikace a s aparátem užitým k její konstrukci v knize *Československá společnost*. Její nedostatky naopak se pokusila vysvětlovat „dobou vzniku“ [6 : 45]. Proti těm, kdož již v této době poukázali na vážnost omylů, jichž se sociologové v této knize dopustili, polemizovali fakticky dalším rozvíjením jejich hlavních tezí.

Jsme si vědomi, že jde o problémy často nejednoduché. Proto se pokusíme nejvýznamnější z nich rozvést.

Vztah sociálně ekonomických a technicko-ekonomických procesů

Ideologie industriální společnosti byla v *Československé společnosti* jedním ze základních inspiračních zdrojů úvah stratifikačního typu. Také většina autorů uvedeného sborníku podléhá fenoménu, který sami charakterizují jako spontánní vliv industrializace.

Přezírání významných společenských souvislostí industrializačních procesů se např. projevuje ve formulacích o vzdělanostní expanzi, která je údajně vyvolávána obrovským rozmachem ekonomické sféry a provázena řadou dalších proměn v sociální struktuře vyspělých společností, ve formulaci, že „stupeň dosaženého vzdělání nabývá hodnoty univerzálního kritéria při získávání profesionálních pozic a stává se rozhodujícím instrumentem sociálního vzestupu“ (autor miní industriální země vůbec, jak dokládá volbou odkazů) [7 : 69, 71], že „většina západních industriálních zemí, pro něž disponujeme údaji, odpovídá typu vysoký vzestup – nízký sestup“ [6 : 112]. Pokud jde o starší období vývoje Československa, konstatuje další autor, že lze „aspirovat jen na zachycení těch tendencí intramobility, které vycházejí z nejobecnějších stránek evropských průmyslových společností dvacátého století a z ekonomických procesů hlubinnějších, než jsou procesy vlastnické“ [6 :

: 142]. Podcenění sociálně ekonomické sféry je doprovázeno šveráznou interpretací sociálně politických převratů: „Význam vzdělání jako kritéria přidělování profesionálních pozic má univerzální charakter, a nebyl v zásadě negován ani v období revoluční přeměny naší společnosti, v období rozsáhlé „výměny kádrů“. I když povaha některých pozic doznala jistě transformace (profesionálně specifické nároky byly např. doplněny nebo vystřídány?? nároky politického charakteru) a pojetí odborné kompetence nebo kvalifikace bylo poznamenáno intervencí požadavků plynoucích z politického významu profesionálních pozic, význam vzdělání nepřestal být respektován“ [7 : 72]. Z kontextu vyplývá, že v buržoazním typu industriální společnosti má vzdělání pro společnost sebezáchovný význam a je základním kritériem vzestupu se zřejmě apolitickým dosahem, přičemž ani v socialismu nejsou uplatněné politické nároky s to negovat základní spontánní inspirační vliv vzdělání.

Takových ilustrací by bylo možno uvést podstatně více. Industrialismus je jednou z hlavních složek argumentace při úvahách o odvětvové mobilitě, o vzdělání, životním stylu, příjmové distribuci. (Na jakém základě vznikl závěr, že „výše příjmu jen v omezené míře vyjadřuje participaci na tvorbě a sdílení společenských hodnot“? [7 : 68]).

Jak jsme uvedli, je jednou z nejspornějších tezí teze o hlubinnějších procesech, než jsou procesy vlastnické.

Autoři sborníku zdůrazňují, že po ukončení základních třídně vlastnických proměn se socialismus rozvíjí již na své vlastní základně. Rozumí tím především bezrozdílné přivlastňování základních výrobních prostředků, které vzniká po odstranění soukromého vlastnictví a jeho vlivu.

Základní tendenci změn sociální struktury v podmínkách vyspělé socialistické společnosti skutečně je *postupné* překonávání rozdílu mezi třídami a skupinami, jejich sblížování a konečně v perspektivě i splyvání ve vztahu k výrobním prostředkům.

Teze, že rozdíly mezi dvěma formami vlastnictví již na tomto stupni nejsou velké, se objevuje u řady dalších autorů

v socialistických zemích [např. 16 : 72]. Tento proces se však dále rozvíjí postupným sblížováním obou forem socialistického vlastnictví při vedoucí úloze celospolečenského vlastnictví, tj. zejména dalším prohlubováním socialistického charakteru práce.

Objektivní a subjektivně zčásti (a rozporně) uvědomovaný vztah rozhodující složky výrobních sil, výrobců k podmínkám výroby, zvláště k výrobním prostředkům (jde především o vzájemný vztah mezi výrobcí na tomto základě), je zprostředkováván soustavou výrobních vztahů, výrobou, směnou, rozdělením, dělbou, složitostí, charakterem práce. Na jeho charakter působí koordinace a subordinace v práci, kvalifikace, vzdělání, technologické vybavení práce. Je významně ovlivňován politickoideologickými procesy, vedoucí úlohou strany, rolí socialistického státu, masových organizací, účastí pracujících na řízení atd.

Není však prostým vyústěním těchto procesů, je jejich trvale přítomným reálným sociálním předpokladem. Procesy v odvozených sférách se vždy odehrávají v rámci daného způsobu vlastnictví, jež nabývají i právní podoby a jsou garantovány mocí státu.

Je tudíž problematické tvrdit, že po odstranění antagonistických vztahů se přesouvá těžiště od problematiky vlastnictví k problematice charakteru, složitosti či dělby práce, neboť vzájemná podmíněnost s rozhodujícím vlivem vlastnictví trvá, a dokonce se prohlubuje. Postavením vlastnictví proti různým stránkám výrobních vztahů se ochuzuje vážně sociálně ekonomický rozměr analýz, vyzdvihují se okleštěné procesy technicko-ekonomické. Vlastnictví jako by nadále bylo pouhým účinkem těchto imanentních technických procesů. Odtud se pak odvíjí logika industrialismu.

V diskusích se často poukazuje na to, že přechod mezi vlastnickými sektory není často přímo a bezprostředně spojen se změnami např. v profesi, ve vzdělání, v úrovni kulturních aktivit apod. Ve skutečnosti se mění bezprostředně již pomocí samotného právně politického aktu znárodnění nejpodstatnější stránky činnosti příslušníka profese, tj. jeho třídní charakteristiky,

povaha jeho služby třídám, otevírá se nový prostor také pro rozvoj technicko-ekonomických aspektů. Tyto možnosti se pochopitelně *prohlubují* s dalším rozvojem socialismu.

Koneckonců se prokazuje, že kategorii vlastnictví nechápou autoři sborníku ve smyslu marxistické politické ekonomie, ale pouze jako kategorii právní.

Empirická indikace sociálně ekonomických procesů přivlastňování, zejména na úrovni životního běhu individua, není ovšem snadná, tím spíše, že nenacházíme období v buržoazní sociologii a musíme jít důsledně vlastní cestou. Jde o zkoumání zprostředkujících procesů, ale také o přímé zkoumání rozdílů a neantagonistických rozporů v praktických postojích i ve vědomí výrobců, zejména dělnické třídy.

Profesionální mobilita

V oblasti pracovně profesionální existuje množství dat, navíc snadno měřitelných.. V buržoazní sociologii se jak tato skutečnost, tak především snaha znevážit sociálně ekonomickou sféru s apologetickými záměry stává záminkou pro ztotožnění profesionální mobility s mobilitou sociální.

Jde o proces hluboce spjatý se sociálně třídní strukturou a jejím vývojem, s celkem ekonomického systému, tj. zejména výrobními vztahy. Současně souvisí tento proces i s vrcholící socialistickou industrializací a nastupující vědeckotechnickou revolucí. Je však třeba respektovat Marxův závěr, že soudobá třídní odlišnost není v žádném případě založena na „řemesle“, naopak dělba práce vytváří různé druhy práce uvnitř jedné a téže třídy.

Pokusy stavět profesionální strukturu vedle sociálně třídní, případně dokonce nahrazovat jí tuto strukturu, jsou po právu v marxistické sociologii odmítány [16 : 30, 31. 45]. Takové zjednodušení vede ke zkoumání inženýra, obchodníka, rolníka, kněze apod. pouze jako profesionálních skupin.

Obdobných chyb se dopustili také autoři citovaného sborníku. Ohniskem jejich zájmu je profesionální vzestup, vývoj profesionální struktury v ČSSR, pohyb velkých profesionálních skupin (manuálních, nemanuálních, zemědělců — jde o stejnou klasifikaci, jakou používá např. Bendix,

Lipset [1], spjatou s procesy sociálních a civilizačních přeměn.

Mobilitní pohyb v profesionální sféře je určován kombinací tří hledisek: složitostí práce, hospodářským odvětvím a hospodářským postavením, které údajně zachycuje třídní ekonomické aspekty [6 : 53].

V oblasti vztahu profese a sociálně třídní struktury je ovšem současně mnoho otevřených problémů. Rutkevič a Filippov poukazují na to, že sociální skupiny a vrstvy jsou zprostředkovávány profesionálními skupinami, a naopak, že „jednotné“ profese jsou významně překříženy sociálně třídním dělením (kombajnéri v kolchoze a souchoze patří k různým třídám). Brání se současně odtrhávání diferenciace podle forem vlastnictví (dělníci, zaměstnanci, kolchozníci) od ostatních forem diferenciace (spojovaných právě se sférou profesionálně-technickou).

Diskusi vzbuzuje hledisko *složitosti* práce. V původních pojetích v ČSSR (při přípravě *Československé společnosti*) se objevovaly takové koncepty práce, které přes aspekt samostatnosti (nezastupitelnosti), tvořivosti, oduševnělosti a kvalifikovanosti mohly koneckonců zahrnout nejdůležitější, sociálně ekonomický rozměr práce, tj. kvalitativní určitost procesu přivlastňování. Každý z těchto aspektů má tento konkrétní rozměr, přičemž hledisko „samostatnosti“ se nám jeví jako syntetické (rozpíná se od aspektů technicko-ekonomických až po aspekty politickoideologické). Vyjadřuje základní tendence vývoje sociální struktury a prohlubování socialistického vlastnictví, tj. prohlubování postoje a pocitu hospodáře na svém pracovišti. Hledisko „samostatnosti“ lze ovšem pochopit také technicko-organizačně. V takovém případě je však nelze stavět proti výše uvedené sociální charakteristice.

Možnost prohlubovat v uvedeném smyslu socialistický charakter práce je závislá na celé řadě procesů, zvláště na procesech organizovaných socialistickou společností v oblasti výchovy, vzdělání a kvalifikace a v oblasti organizace práce a výroby. Nezdá se nám však odůvodněné spojit jak složitost práce, tak její charakter *pouze* s úrovní vzdělání či kvalifikace, případně vykládat charakter práce prostřednictvím složitosti práce, v níž opět vystoupí přede-

vším úroveň vzdělání. Rutkevič a Filippov mají zřejmě pravdu, když spojují charakter práce úzce se společenskou organizací práce, tj. když zdůrazňují, že „rozdíl tří kategorií pracovníků tvořících soubor dělníků a zaměstnanců, tj. rozdíl mezi dělníky, zaměstnanci a inteligenci, zaměstnanými ve všelidovém hospodářství, podle charakteru práce, a tím i podle místa ve společenské organizaci práce, je rozdílem sociálně třídním, přímo vyplývajícím z leninské definice tříd“ [16 : 60]. Není však jasné, jak chápou vztah charakteru práce, složitosti práce a organizace práce, zejména není jasná jejich teze zařazující charakter práce „dovnitř“ společenské organizace práce (nám se zdá charakter práce širší kategorií) [16 : 60].

V citovaném čs. sborníku se zdůrazňuje parciální charakter složitosti práce, neboť byla použita k diferenciaci povolání (proti buržoaznímu hledisku prestiže povolání). Zdůrazňuje se, že použití „složitosti práce“ izolovaně od průběhu základních třídních diferenciací nebo třídních změn může vést k jistému setření v jiné optice ostřejších kontur sociálních změn, že se „pracuje se stupnicí složitosti práce jako s paralelní optikou, doplnkem základních třídních přesunů, jež sledujeme v kategoriích hospodářského postavení osob, v němž má dominující postavení základní rys určující třídní příslušnost – poměr k vlastnictví výrobních prostředků“ [6 : 206, 207]. Autor však současně upozorňuje, že při pokusech o metodické spojení změn ve složitosti práce a v hospodářském postavení se narazilo na značné problémy [6 : 208].

Autoři si, podle našeho mínění, velmi zkomplikovali svůj postup tím, že kategorii ekonomického (hospodářského) postavení ve skutečnosti zjednodušili. Výše uvedený závěr nebyl totiž ve skutečnosti dalšími autory respektován. V mikrocenzu v roce 1967 byly uvedeny některé významné faktory, které působí na hospodářské postavení. Byly mezi nimi ekonomická aktivita, příslušnost k vlastnickým sektorům a dělba práce (město–vesnice, fyzická–duševní). Složitost práce byla zkoumána uvnitř skupin manuálně–nemanuálně pracujících [6 : 27]. Jejich vzájemný vztah však nebyl podroben hlubší analýze, na-

opak, do popředí se postupně dostala abstraktně pojatá dělba práce.

Apriorně stanovili, že „ne všechny stránky ekonomického postavení se v mobilityním poli uplatňují stejně, dominantní vliv má v československé socialistické společnosti místo v dělbě práce na manuální a nemanuální, jednoduchou a složitou“ [6 : 197]. Koneckonců je zajímavé zjištění, jaké místo zaujaly skupiny ekonomického postavení „na škále syntetického statusu“ [6 : 135], okolnost, že dichotomie manuální–nemanuální významně koreluje se sociálním statutem a se všemi jeho proměnnými (s výjimkou slabé korelace s příjmem) atd. [6 : 95, 96].

Na tomto základě se jeví problematickou snaha konstruovat třídní postavení prostřednictvím „kombinace a sloučení“, „re-kategorizování údajů“ o hospodářském postavení [6 : 127, 52], stejně jako jemnost členění „třídně ekonomických“ skupin na odborné zaměstnance, na manuální pracovníky JZD a LVD, úředníky, vyučené dělníky, kvalifikované dělníky, městské výrobní družstevníky apod. [7 : 197]. Často používaný pojem „třídně profesionální“ ve skutečnosti kladé důraz na profesi v neprospěch skutečného třídního postavení.

Problém vzestupu a sestupu za socialismu

Uvedli jsme již, že vzestup a sestup je spjat s třídními rozdíly. Toto hledisko je nutné v nových podobách uplatnit také na vzestup a sestup v socialistické společnosti.

V přístupech autorů československého sborníku vystupuje do popředí hledisko profese, zejména úloha odborných zaměstnanců. Hovoří o „společenském vzestupu či sestupu založeném na ekonomickém postavení“ [6 : 197], o vzestupu „profesionálně ekonomickém“ [6 : 86] v intergenerační mobilitě, spojují směr přesunů „s místem skupin na škále syntetického statusu“ (v intragenerační mobilitě u hledisek ekonomického a třídního postavení [6 : 187]), s jednotlivými ukazateli, jmenovitě ekonomického postavení, charakteru, složitosti práce atd.

Vcelku hodnotí socialismus jako rád, který „otevřel dělníkům trvale profesionální vzestup do řad nemanuálně pracujících [6 : 168], do „řad inteligence“, „k výkonu nemanuálních profesí“ [6 : 163].

Nechceme diskutovat o tom, zda přechod dělníků do vyšších vzdělanostních, kvalifikačních, příjmových, správních profesí je či není hodnotou. Zamýšlíme se nad pojetím skupiny odborných zaměstnanců (pracovníků), nad specifikou materialistického a idealistického přístupu, nad konkretizací vedoucí společenské úlohy dělnické třídy a konkrétní podobou sblížování dělnické třídy a inteligence.

Autoři citovaného sborníku vyvozují hodnocení prestiže odborných zaměstnanců z buržoazní sociologie.

I když tvrdí, že přechody přes hranice jsou podstatně ovlivňovány třídně ekonomickým uspořádáním a že empirický důkaz je nutno podávat pro každou zemi zvlášť, přijímají jako běžnou tezi, že přechod k práci nemanuální je vzestupem, což je údajně empiricky ověřitelné a bylo ověřeno také pro ČSSR [6 : 94, 95]. Autoři konstatují, že „velmi markantní je prestižní diferenciací nemanuálních a manuálních povolání“, že „manuální profese má naději na vyšší prestiž tehdy, je-li mimořádně vysoko finančně kompenzována“ a že je tedy (?) „přechod k nemanuálnímu povolání se značnou pravděpodobností objektivním i subjektivně uvědomovaným vzestupem“ [6 : 96, 97].

Tomuto závěru však předcházela úvaha, která v souladu s Československou společností vyzdvihla vysoký status odborných zaměstnanců (složitě nemanuální práce), umístila je na škálách syntetického statusu a jeho složek na „horní pól a střed“ [6 : 136] vzhledem k tomu, že „mají téměř monopol na vysokoškolské vzdělání a práci velmi složitou“ [6 : 137]. Status této skupiny je opřen o izolovaně hodnocenou kvalifikaci a vzdělání, fakticky bez ohledu na společensko-ekonomické a politickoideologické poměry. Současně se předpokládá jednoznačnější mobilitní strop u dělníků.

Vzestup i sestup charakterizuje mobilitní přesuny také v socialismu. Nedotýká se pochopitelně jen ekonomické, ale také politické a ideologické oblasti. Společnost stimuluje vzestup podle třídních kritérií, rozvíjí účinnou sociální politiku vůči některým sestupům. Celkový trend vzestupu je nevratný.

Pokud jde o ekonomiku, probíhají základní směry přesunů z vesnice do města,

ze zemědělské výroby do průmyslové, od výrobních činností s převahou fyzické práce k výrobním činnostem s převahou duševní činnosti, od práce s nižší úrovní zespolenštění k práci s vyšší úrovní zespolenštění.

Mnoho diskusí vyvolává problém vztahu dělnické třídy a inteligence, problém vzestupu (či sestupu) v této souvislosti. Není sporu, že socialistická společnost „přihlíží k potřebám současné výroby, všímá si dlouholetých tendencí vědeckého, technického a kulturního pokroku a v zájmu celé společnosti se o ně opírá“ [16 : 115]. Tezi o potřebách současné výroby je však třeba z třídně sociálního hlediska rozvést. Znamená především nezbytnost, aby socialistická inteligence respektovala vedoucí ekonomickou (a společenskou) úlohu dělnické třídy v rozvoji vědy, techniky a kultury.

Rutkevič a Filippov aplikují pojem vertikální mobility, gradace vzhledem k nerovnosti ve složitosti práce, tj. přes různou kvalifikaci, vzdělání a na tom závislou odměnu (v oblasti fyzické i duševní práce) [16 : 41, 42, 111]. Pokud jde o prestiž, poukazují na to, že ve srovnání s dělnickými profesemi „mohou mít vyšší prestiž pouze některé profese inteligence. Profese řadových zaměstnanců mívají nezdědka nižší prestiž než dělnické profese, zvláště u mužů“ [16 : 113]. Podotýkají však, že „analýza hlavních směrů sociálních přesunů z dělníků a rolníků do vrstvy zaměstnanců a inteligence by byla neúplná, kdybychom se zde nedotkli ještě jednoho problému, který bývá obvykle považován za sociální přesuny uvnitř dělnické třídy, z jejích „nižších“ vrstev do „vyšších“, a skutečně takového rázu je, ale současně v určité míře znamená doplňování sociální vrstvy na hranici mezi dělnickou třídou a inteligencí, nazvané v naší literatuře dělníci se vzděláním technické inteligence. Tato vrstva tvoří součást dělnické třídy, avšak mnohými svými podstatnými znaky je blízká duševním pracovníkům. Patří sem dělníci, kteří mají diplom technika (někdy inženýra), ovládají složité stroje a agregáty, technické procesy, kde charakter práce vyžaduje všeobecné a odborné znalosti v rozsahu průmyslovky a vyšší“ [16 : 119, 120] (podtrženo MF). Podle našeho soudu je analýza neúplná, pokud se

nezkoumá hlouběji mobilitní přesun inteligence do řad dělnické třídy jako problém vzestupu k novým úrovním duševní činnosti v souladu s vedoucí sociální úlohou dělnické třídy.

Skutečný sociální vzestup je založen nikoli především na prestiži či duchovních hodnotách jednotlivce, ale na objektivním, materiálním postavení jedince a skupin, jichž je částí, zvláště na jejich místě ve výrobním způsobu společnosti. V socialistické společnosti je vzestup spjat s objektivní vedoucí úlohou dělnické třídy. Je přibližováním jejím společenským pozicím a úloze, tj. podstatným a dlouhodobým úkolům této třídy, které se projevují v životě skupin a individuí v rámci třídy a jsou těmito skupinami a individuí zprostředkovány.

Svou vlastní škálu vzestupu má současně každá sociální skupina, třída, vrstva. Jde o rozvoj podstatných stránek socialistického bytí a vědomí těchto skupin. Skupinovým vzestupem je prohlubování kvality duchovní aktivity inteligence, rozvoj technické a společenské stránky činnosti zemědělských výrobců. Existuje dialektický vztah mezi rozvojem skupin a celospolečenským rozvojem. Rozhodující stránkou vzestupu různých skupin je přibližování úrovní podstatných a dlouholetých vlastností dělnické třídy.

Dělnická třída uskutečňuje vzestup tehdy, jestliže rozvíjí své základní podstatné, obecné vlastnosti, tj. když se zbavuje rysů omezenosti, spjatých s technicko-ekonomickými a sociálně ekonomickými procesy (rozvíjení materiálně technické základny výroby, prohlubování procesu zespolštění).

S tím souvisí otázka socio-kulturní uzavřenosti či otevřenosti dělnické třídy, jež navazuje na obecnější problém úlohy dělnické třídy vedené komunistickou stranou jako subjektu rozvoje socialismu. Socialistická dělnická třída je ve srovnání s družstevním rolnictvem a socialistickou inteligencí (i dalšími skupinami a vrstvami) sociálně „nejotevřenější“. To je dáno okolnostmi, že nemůže existovat a rozvíjet se, aniž si osvojuje špičkové formy výrobního, politického a duchovního působení, aniž produkuje nejvyšší formy socializace, zespolštění, zejména práce.

Podstatné a dlouhodobé potřeby a zájmy (potřeba vysoce zespolštěné práce) jsou uskutečňovány prostřednictvím skupin a jednotlivců v řadách dělnické třídy. Budeme-li však pouze sumovat určité aspekty zvláštních a individuálních orientací bez zřetele k aspektům podstatným, obecným, nutným, můžeme šířit dojem o socio-kulturní uzavřenosti, který nebude odpovídat skutečnosti.

Z hlediska vědeckého komunismu je určitým „sestupem“ přechod z řad socialistické dělnické třídy do řad družstevního rolnictva (socialistické inteligence), protože jde o přechod ze sociálně vedoucí třídy. Neznamená však „katastrofický sestup“, protože smyslem vedoucí úlohy dělnické třídy, vedené stranou, je trvale prohlubovat jednotu společnosti na principech socialismu, rozvíjet svazek, spolenectví vedoucí třídy a dalších skupin. Také vzestup ekonomický není přímo úměrně spjat se vzestupem či sestupem ideologickým či politickým. Přechod do jiné skupiny může vést k prohloubení socialistické orientace, může způsobit vzestup váhy dané skupiny (váha dělnické inteligence, dělníků v družstvech).

Reálná sociální váha dělnické třídy, vedené stranou, stoupá i tím, že je „otevřená“ všem cenným podnětům, které přicházejí ze společnosti, od nejrůznějších vrstev. Sociálním vzestupem je tudíž pro dělnickou třídu osvojování vyššího vzdělání, kvalifikace, kulturní úrovně. Tyto hodnoty jí umožňují zvyšovat svou úlohu jako subjektu, vedoucí síly společnosti.

Dialektiku tohoto procesu nelze tudíž zužovat na prolomení bariér vzdělanosti uzavřenosti, které si dělnická třída revolucí vynutila. Vedoucí úlohu dělnické třídy nemůžeme rozvíjet v abstraktních rovinách, vůči kterým např. molibitní (i profesionální) vzestup šli sestup zůstanou netečnými. Dialektiku subjekt-objektového postavení dělnické třídy nelze redukovat na „osvojování“ hodnot vznikajících mimo dělnickou třídu.

Důsledkem jsou závěry např. v citovaném sborníku, kde „skupina odborných zaměstnanců (složitá nemanuální práce) obzahuje na škálách syntetického statusu a jeho složek horní pól a střed“ [6 : 136]. „vyučení a zaškolení dělníci (složitá až

středně složitá manuální práce) oscilují na škálách statusu a jeho komponent mezi středovými pozicemi a dolním pólem. K dolnímu pólu se přimykají v dimenzích řízení (!) a vzdělání, v dalších statuso- tvorných dimenzích, zejména příjmu, zasahují střed až horní pól...“ Největší distance je mezi odbornými zaměstnanci a všemi ostatními“ [6 : 137]. Není divu, že přechod do dělnictva, takovým způsobem pojatého, je označován (prý „naprosto oprávněně“) za „katastrofickou dráhu [6 : 153].

„Otevřenost“ socialismu je podstatně odlišného typu (použijeme-li již této kategorie) než imaginární „otevřenost“ byrokratickecentralistického kapitalismu. Zárukou a rozhodujícím nositelem této otevřenosti je dělnická třída, vedená komunistickou stranou. „Důkaz“ otevřenosti, který vychází z argumentace buržoazních autorů o vzestupu jako přechodu od dělnictva (dělnické třídy) do skupiny odborných zaměstnanců (do řad inteligence), je krajně problematický.²

Ekonomická oblast života společnosti rozhodujícím způsobem ovlivňuje sociální mobilitu. Sociální mobilita však není redukovatelná ani na profesionální mobilitu, ani na mobilitu v ekonomickém postavení. Je spjata se sociálně třídní strukturou společnosti, v níž se promítá život politický a ideologický.

Souvislost mobilitních přesunů v ekonomické, politické a kulturní oblasti není příliš rozpracována. Většinou má výzkum v této oblasti charakter marginální, tj. doplňků, ilustrací mobility sociálně ekonomické a profesionální. Jak se však ukazuje v analýze procesů vzestupu a sestupu, nikoli beze škody pro úroveň rozboru.

Autoři v citovaném sborníku věnují marginální pozornost také politickomorálním determinantám mobilitních přesunů

[6 : 276. 286]. Ukazatele politické aktivity jsou však značně zjednodušeny, zformalizovány (na politickou moc, stranickou příslušnost). Poté, kdy celý problém takto zjednodušili, konstatují, že zjistili „jen slabou souvislost se zkoumanými oblastmi politického chování“ [7 : 209]. případně „celkem překvapivý vyšší mobilitní vzestup členů KSČ již v letech 1938–1946“, a dokonce, že se „neproказuje diskriminace členů strany v mobilitních přesunech v letech 1929–1937“ [6 : 260].

Závěr

Prostřednictvím mobility je zkoumána skupina individuí, reprezentativní vzorek, z něhož jsou pak čteny závěry. Zkoumání je prováděno prostřednictvím individuí, konkrétně jejich hodnocení vlastního životního běhu. Popis životních drah úhrnu náhodně vybraných individuí pomocí dalších prostředků není možný, protože téměř vždy chybějí jiné zdroje informací, než které může poskytnout individuální paměť a soukromá dokumentace. Individuum omezuje svou individuální paměť a individuální životní zkušeností výzkum na problémy, které považuje za podstatnou složku svého životního běhu, tj. na problémy spíše jevové, méně podstatné.

Výzkumník ovšem může doplnit tyto prostředky zjišťování skutečností o další, které mohou pomoci údaje objektivizovat (dokumenty, statistika). Zejména je však povinen trvale konfrontovat empirický výzkum s rozvíjením sociologické teorie a zabezpečit předstih teoretického rozpracování před empirickým výzkumem.

Rozpracování koncepce mobility může zmírnit či odstranit některé dosud se vyskytující nedostatky v jejím uplatňování a prohloubit tak praktické účinky tohoto zkoumání. Koncepci mobility však nelze přeměnit v základní prostředek zkoumání

² V souvislosti s „otevřeností“ se objevují pojmy „čistě a strukturální (nucené) mobility. Jejich rozlišení není příliš jasné. Strukturální (demand) mobilita je chápána jako nabídka nových pozic (povolání) a zánik pozic starých, což je podle interpretace autorů sborníku vázáno na „strukturální či technologické změny v materiální základně“ (systém nutných požadavků vyplývajících z dělby a organizace práce, z charakteru práce a zejména z vlastnictví). Čistá mobilita je spojována s distributivními a motivačními faktory, souvisí údajně „s možností uplatnění individuálních šancí, důsledky politických přesunů a pravidelné „generační“ výměny“ [6 : 244], s fertilitou různých vrstev, kvan-

titou pracovních sil i jejich kvalitou. Přestože není jednoty, pokud jde o hodnotící náboj tzv. „čisté“ mobility, souvisí její uplatňování s „důkazy otevřenosti kapitalismu“, s ideálem „rovnosti šancí pro všechny“, silnější demokratizace na jedné straně [6 : 123. 124. 7 : 143] a požadavků na výkon a prý „pochopitelné prosazování „technologických“ měřítek jako předpokladů k výkonu povolání“ [6 : 272] na straně druhé. Je tudíž interpretována původně liberalisticky a technokraticky. Je otázkou, nakolik autoři důrazem na individuální šance, abstraktní politické přesuny a výměnu generací přebročíli ramec, do něhož byl koncept čisté mobility původně zasazen.

sociálního pohybu. I když jsou pohyb, přesuny individua sledovány v reálných dialektických vztazích (vůči skupině, třídě, společnosti), nemohou zastoupit samostatný teoretický rozbor vztahů a rozporného pohybu sociálně třídní struktury. Jde tudíž o pomocnou metodu, která je užitečnou zejména pro sledování hromadných přesunů osob ve vnitrotřídních, mezitřídních (a dalších, např. generačních) vztazích.

Buržoazní sociologie přizpůsobuje koncepci mobility svým třídním zájmům, staví ji proti marxisticko-leninskému pojetí, zejména proti závěrům o antagonistických třídních rozporech kapitalismu. Snaží se setřít pomocí této koncepce základní kvalitativní odlišnost buržoazní a socialistické společnosti, vytvořit iluze o otevřenosti mobilitních kanálů v tzv. „postindustriální“ společnosti.

Řada problémů zůstává diskusních. Jde o představu o možném rozsahu (a dosahu) uplatnění mobilitní koncepce, o kategoriích vzestupu a sestupu v podmínkách socialismu, určení složitosti, charakteru práce a ekonomického postavení, konkrétního rozpracování rozměru profese atd. V některých pracích se však vyskytují zjevné nedostatky, které je třeba diskusí urychleně překonat. Jde zejména o přezívající industrialismus, o podcenění sociálně ekonomického a sociálně třídního rozměru mobility, o jednostranné zaujetí formálními a kvantitativními postupy.

Literatura

- [1] Bendix, R., Lipset, S. M.: *Social Mobility in Industrial Society*. University of California Press 1959.
- [2] Eiserman, G.: *Allgemeine oder „reine“ Soziologie*. In: *Die Lehre von der Gesellschaft*. Stuttgart 1958.
- [3] Hertzler, J. O.: *Society in Action, A Study of Basis Social Processes*, N. Y. 1954.
- [4] Kahl, J. A.: *The American Class Structure*, N. Y. 1957.
- [5] Klofáč, J., Tlustý, V.: *Soudobá sociologie 1.*, Praha NPL 1965.
- [6] Kolektiv autorů: *Sociální a profesionální mobilita pracujících obyvatelstva ČSSR*. Studie a materiály 14/1 Bratislava, Československý výzkumný ústav práce 1972.
- [7] Kolektiv autorů: *Sociální a profesionální mobilita pracujících obyvatelstva ČSSR*. Studie a materiály 14/2, Bratislava, Československý výzkumný ústav práce 1972.
- [8] Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 4. Praha, Svoboda 1952.
- [9] *Malý sociologický slovník*. Praha, Svoboda 1970.
- [10] *Marxismus a dnešní buržoazní sociologie 1.* Praha, NPL 1965.
- [11] Miller, S. M.: *Comparative Social Mobility*, *Current Sociology*, 1960, sv. IX, č. 1.
- [12] Moore, A., Kleinig, G.: *Das soziale Selbstbild der Gesellschaftsschichten*. Kölner Zeitschrift für Soziologie 1960, Heft 1.
- [13] Osipov, G. V.: *Sovremennaja buržuaznaja sociologija — Kritičeskij očerk*. Moskva, Izd. Nauka 1965.
- [14] Popper, K.: *The Open Society and Its Enemies*, sv. I. London 1962.
- [15] *Profesionální mobilita pracujících průmyslového podniku*, díl I. ČSVÚ PSV 1974.
- [16] Rutkevič, M. N., Filippov, R. F.: *Socialnyje peremeščenija*. Moskva, Izd. Mysl 1970.
- [17] Semjonov, V. S.: *Kapitalismus a třídy. Výzkum sociální struktury současné kapitalistické společnosti*. Praha, Svoboda 1972.
- [18] Sorokin, P.: *Society, Culture and Personality*. New York and London 1947.
- [19] *Sovremennaja filosofija i sociologija v stranach Zapadnoj Jevropy i Ameriki*. Moskva, Izd. Nauka 1964.
- [20] *Správa o stave riešenia hľanej úlohy štátneho programu základneho výskumu VIII-1-5*. Bratislava 1973.
- [21] *Stručný filosofický slovník*. Praha, Svoboda 1966.
- [22] Szczepański, J.: *Základní sociologické pojmy*. Praha, NPL 1966.
- [23] *Wörterbuch der Soziologie*. Stuttgart, F. Enke Verlag 1955.

Dva přístupy k modelování vážených sumovaných indexů

Sociologie pracuje s vlastnostmi jednoduchými i složitými. Nejprímějši cestou zjišťování hodnot vlastností u respondentů či u jiných jednotek je jednoduchá otázka, která odpovídá sociologické proměnné, vlastnosti; to znamená přímý dotaz na hodnotu proměnné, či záznam jednoduchého zjištění, jako je pozorování, odhad a podobně. V takovém postupu tvoříme znak vlastnosti jako přímou paralelu. Postup jednoduchého zjišťování je však v mnoha případech (a možno říci ve většině případů komplexních sociologických proměnných) metodologicky pochybený. Je to především proto, že sociologické proměnné (tj. vlastnosti, s nimiž v sociologii pracujeme a které používáme) jsou velmi složité pojmy a jejich převedení do jedné otázky je neadekvátní. Dále je to způsobeno okolností, že zjišťujeme výstup velmi složitěho psychického procesu; údaj, který tazatel, respondent či pozorovatel zaznamenává, je transformován jeho schopnostmi a ochotou sdělit informaci a ovlivňován řadou psychických faktorů a dispozic. Údaj získaný jednou jednoduchou otázkou či záznamem je většinou velice nestabilní (nespolehlivý, nereliabilní) a je zatížen mnoha druhy chyb. Metodologický závěr a zkušenosti mnoha výzkumů říkají, že taková zjednodušující operacionalizace složité vlastnosti je nevhodná, nebezpečná a vzhledem k zatížení chybami neinformativní.

Sociologickou vlastnost jako takovou není snadné definovat. Vymezení vlastnosti nelze provádět izolovaně, ale v souvislostech s ostatními pojmy a neustále je upřesňovat na základě teoreticko-empirického rozboru a doplňované informace o daném pojmu i pojmech příbuzných, získaných z různých souborů a populací. Vymezení vlastnosti, pojmu není záležitostí

jednorázovou; je to neustálé upřesňování obsahu, spíše bychom mohli mluvit o vymežování jako neustálém procesu. Máme-li zkoumat nějakou novou vlastnost, vycházíme nejprve z intuitivních a hypotetických úvah, které na základě zhodnocení v rámci teorie, na základě následných empirických údajů a jejich teoretického vyhodnocení jsou neustále upřesňovány a znamenají jasnější pohled na tuto vlastnost, na její vztahy k ostatním vlastnostem a na její místo v soustavě sociologických pojmů.

Současně s upřesňováním obsahu takového pojmu dochází paralelně k upřesňování jeho empirické reprezentace, znaku, jehož hodnoty jsou u jednotlivých objektů empiricky měřitelné, a k zlepšování validity (tj. k hledání těsnějšího vztahu mezi tím, co je měřeno a tím, co je zamýšleno měřit).

Tento neustálý výzkumný proces znamená postupnou genezi relevantní a dobře vymezené vlastnosti a současně postupnou genezi měřicího prostředku pro tuto vlastnost. Vztah mezi proměnnou a jejím znakem je tedy složitý a vždy se vyvíjí, a ve většině případů nestačí zkoumat vlastnost pomocí jednoduché otázky, neboť znak vznikající jako kategorie odpovědí přímé otázky se většinou ukazuje jako nevyhovující. Vlastnosti, s nimiž v sociologii pracujeme, musí být před zkoumáním dobře připraveny na empirické rovině, musí být dobře reprezentovány otázkami (často celou dlouhou baterií otázek) a musí být také znám vztah těchto otázek ke zkoumané vlastnosti a způsob jejich kombinování do znaku této vlastnosti.

Postup hledání *empirické reprezentace* se nazývá *operacionalizací proměnných*.¹ Tento postup znamená ovšem nutně po-

¹ Operacionalizace proměnných v marxistické sociologii nemá nic společného s operacionalismem. Problém operacionalizace rozebírá např. F. Zich [6].

říká: "... je třeba připomenout, že operacionalizace představuje v marxistické sociologii nedílnou součást teoretické složky poznávacího procesu ..."

sun obsahu zkoumaného pojmu. Operacionalizovaná vlastnost je reprezentantem hledané vlastnosti. Postup operacionalizace vede k vymezení předmětu výzkumu (zde k operacionalizované vlastnosti), který se nekryje s objektem (původní vlastnosti) — je odrazem objektu na daném stupni jeho poznání (viz [6], [8]). Tímto způsobem vzniká pseudoznak původní vlastnosti.² Poznávací proces znamená neustálou vzájemnou konvergenci obou uvedených pólů a současně jejich vývoj.³

K tomu, aby bylo možno výhodně metodologicky zkoumat kvalitu operacionalizačního postupu a odvodit metodologická pravidla pro tento postup, je užitečné vytvořit jeho model. Další text této práce pojednává o speciálním případě operacionalizačního postupu, který představuje měření vlastnosti pomocí baterie jednoduchých otázek (resp. jiných typů stimulů), které jsou kombinovány sumační formulí do globálního znaku. Model I, který je tu nazýván indikačním, je dobře znám z literatury (např. viz [4], [10]). Vzhledem k tomu, že však tento velice rozšířený model neodpovídá běžným a typickým sociologickým způsobům operacionalizace, je tu zaveden model II, model *obsahové dekompozice pojmu*. Jde tu tedy pouze o situaci,⁴ kdy položkové výsledky se sčítají:

$$Y = \sum_{i=1}^K w_i Y_i \quad (1)$$

Y znamená hodnotu globálního znaku základní proměnné, Y_i jsou hodnoty znaků jednotlivých položek a w_i jsou váhy, které zdůrazňují či zeslabují vliv i-té položky pro tvorbu znaku Y; předpokládáme, že zpracováváme K položek.

Tento běžný postup je často aplikován automaticky a rutinně, aniž by bylo zváženo racionální zázemí formule (1), která může být výsledkem zcela různých přístupů (jak ukáže následující text), a tudíž i váhy, i sumační proces může mít zcela rozdílný obsah a smysl.

V praxi výzkumu často volíme aproximace vah w_i ; klademe běžně $w_i = 1$ nebo $w_i = 1/K$ u všech položek.⁵ Vzorec má v takovém případě tvar:

$$Y' = \sum Y_i \text{ resp. } Y'' = \sum \frac{1}{K} Y_i \quad (2)$$

Cyba [2] uvádí obecnější vzorec, než je (1), založený na diferenciálu funkce Y a předpokladu, že vztahy mezi malými přírůstky Y_i a Y jsou lineární.

$$dY = \sum a_i dY_i \quad (1')$$

Tento vzorec lze ještě zobecnit opuštěním předpokladu konstantnosti a_i a volbou

„(operacionalizace) je konkretizací rozkladu teoretických pojmů do roviny empiricky sledovatelné.“ Operacionální definice je (viz [7]) „definice prostřednictvím poukazu na tu kterou experimentálně opakovatelnou operaci, jejíž objektivní výsledek je přístupný bezprostřednímu empirickému pozorování či měření“. Operacionalismus znamená pak absolutizaci operacionálních definic, zveličení role tohoto přístupu k určování významů pouze tímto způsobem.

² Znak operacionalizované vlastnosti, která se nekryje s původním pojmem, nemůže být ani jeho čistým známkem. Proto volím termín *pseudoznak*. Zde vzniká také úloha validace: *Validitou* můžeme rozumět vztah operacionalizované proměnné v její v praxi použité formě a původní sociologické proměnné, pojmu, vlastnosti; *validitou* rozumíme *stupeň korespondence obsahu pojmu a jeho empirické reprezentace*.

³ Neustálý vývoj měřicích prostředků pro jednotlivé pojmy spočívá ve spirálovitě se opakujících metodologických, teoretických a empirických krocích, které lze (zcela schematicky) shrnout do několika bodů (máme tu na mysli především reprezentace vlastnosti pomocí baterie otázek):

1. Teoretická část — diskuse pojmu a jeho obsahová reprezentace
 - a) teoretické vymezení (resp. upřesnění vymezení) vlastnosti;
 - b) teoretická diskuse obsahu a struktury obsahu pojmu; rozklad vlastnosti na dimenze;
 - c) reprezentace vlastnosti a jejích dimenzí položkami.
2. Metodologicko-empirická část — konstrukce znaku a měřicích postupů; formální reprezentace

a) nalezení vhodných otázek k položkám; konstrukce znaku každé položky; operacionalizace položky;

b) převedení znaků položek do souhrnné charakteristiky pro dimenzi; konstrukce (pseudoznaku) každé dimenze jako funkce znaků položek;

c) zavedení postupu měření vlastnosti; konstrukce (pseudoznaku) vlastnosti jako funkce znaků dimenzí (resp. původních) položek.

3. Sběr dat a jejich zpracování
 - a) výzkumné výsledky pro operacionalizované proměnné;
 - b) hodnocení validity metodologicko-teoretickým rozбором empirických výsledků;
 - c) závěry výsledků k původním pojmům a závěry pro tyto pojmy jak po stránce teoreticko-interpretaci, tak metodologické.
4. Metodologické závěry pro měření pojmu a pro pojem samotný — hypotézy; metodologický odraz daný zkušeností tohoto cyklu. Poslední bod (4) přechází plynule do (1) na vyšší úrovni. Tímto schématem bych chtěl zdůraznit, že metodologickou a teoretickou práci od sebe nelze oddělovat. Zároveň, že operacionalizace není sestavení ad hoc volených položek, ale proces, který je součástí procesu geneze pojmu, jeho vývoje a zafazování do soustavy sociologických pojmů.

⁴ Je nutné už na tomto místě zdůraznit, že jde pouze o dvě možnosti, o dva z různých přístupů.

⁵ I toto zjednodušení musí mít své empirické či teoretické opodstatnění a nelze je aplikovat paušálně. Nahrazení vzorce (1) vzorcem (2) bude předmětem dalšího metodologického výzkumu, neboť bude nutné vytypovat ty situace, pro něž se nehodí.

$a_i = a_i(Y_1, Y_2, \dots, Y_k)$ buď jako vhodné konstruovanou funkci, nebo jako parciální derivaci funkce Y . Tímto přístupem se zde však zabývat nebudeme.

Příklad pojmu a možnosti jeho empirické reprezentace

Jedním z pojmů, který je v centru zájmu průmyslové sociologie, je *pojem spokojenosti se zaměstnáním*. Tento pojem je používán už velice dlouho a je známo mnoho postupů, které jej operacionalizují a vedou na měření tohoto pojmu. Byl zaveden proto, že sociologové průmyslu hledali příčiny různých jevů a určitého typu chování zaměstnanců (fluktuace, zvýšená kritičnost, nezájem a pasivita a další). Pojem prošel již dlouhou genezí a stále se vyvíjí. Každá nová výzkumná zkušenost přináší upřesnění či negace předchozích postupů na jeho měření. Uvažujeme nyní tento pojem samostatně a pokusme se na něj přístupy k jeho operacionalizaci.

První přístup spočívá v tom, že rozebereme důsledky různých stavů této vlastnosti. Tak spokojenost v práci znamená například, že lidé si nestěžují navzájem mezi sebou, nestěžují si u vedoucích, nehledají si jiné místo, nevystupují s kritikou na schůzích apod. Vyjdeme-li z těchto úvah, můžeme se snažit (a tak se to v praxi často dělá) pomocí těchto důsledků usuzovat na úroveň spokojenosti či nespokojenosti. Můžeme klást například takového otázky:

- 1) Chcete změnit svou práci?
- 2) Hledáte si v současné době jiné zaměstnání?
- 3) Máte možnost si postěžovat na práci a na zaměstnání u svých spolupracovníků (známých, přátel)?
Děláte to často?

Takové otázky můžeme doplnit zjištěním mimo přímý dotaz samý:

- 1) vystupuje-li pracovník kriticky na schůzích a jak často;
- 2) stěžuje-li si u nadřízených.

Slabina tohoto přístupu spočívá v tom, že odpovědi na takové otázky či určité zjišťované chování mohou být způsobeny (odhlédneme-li nyní od chyb náhodných i od záměrných zkreslení respondentem) zcela jinými faktory. Stabilita závisí na pracovních příležitostech pro danou profesi, snaha odejít z pracoviště může být vyvolána osobními důvody (získání bytu, vstup do manželství a přestěhování, dojíždka a další). Kritičnost či neustálé stěžování může být jen vnějším projevem osobnostních charakteristik.

Tento přístup jde po jevové stránce, sleduje projev úrovně spokojenosti a snaží se nalézt vztah mezi pojmem a jeho projevem — či odvozeně: *vztah indikace pojmu projevem*.

Jiný přístup spočívá v postupu, který dále nazývám obsahovou dekompozicí. Chceme-li operacionalizovat spokojenost v práci, můžeme se snažit o rozklad pojmu na obsahové složky, které jsou konkrétnější a z hlediska měření použitelnější. Tyto složky jsou (v prvním přiblížení)⁶ příčinami stupně zkoumané vlastnosti, dohromady ji tvoří, každá z těchto složek přispívá přímo k celku. Pojem *spokojenosti v zaměstnání*⁷ na příklad může být rozložen na obsahové dimenze:

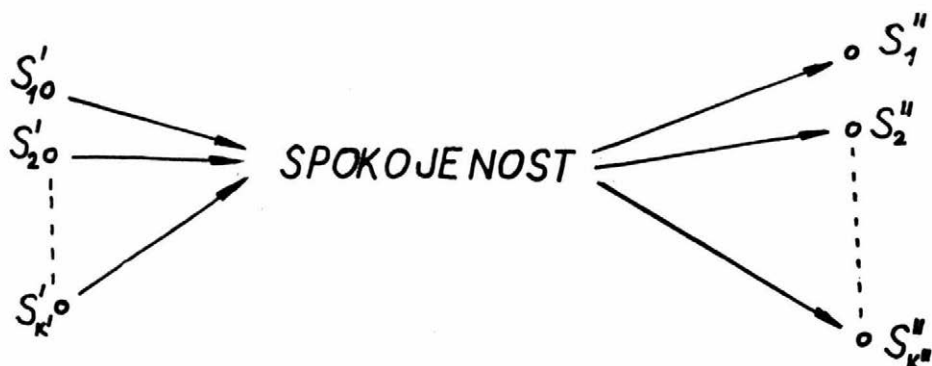
- A) spokojenost s obsahem práce (s prací samou),
- B) spokojenost s nadřízeným,
- C) spokojenost se spolupracovníky,
- D) spokojenost s možnostmi, které zaměstnání skýtá,
- E) spokojenost s pracovními podmínkami,
- F) spokojenost s odbory,
- G) spokojenost s podnikem.

Tyto jednotlivé (obsahově zúžené) dimenze můžeme dále rozložit na složky o ještě užším obsahu. Například spokojenost s obsahem práce můžeme dále rozdělit na:

- 1) spokojenost s rozmanitostí práce,
- 2) spokojenost s nezávislostí práce,
- 3) spokojenost se stupněm odpovědnosti práce,

⁶ V „prvním přiblížení“ proto, že při zkoumání příčin nutně uvažujeme příčiny různých typů a různých úrovní. Jevy a vlastnosti, které jsou příčinami, tvoří složité řetězce. Od tohoto nyní ovšem abstrahujeme. Každý dílčí pojem zde stojí též samostatně a má své vlastní příčiny, které jej ovlivňují.

⁷ Uvedené dimenze pojmu i složky dílčího pojmu „Spokojenost s obsahem práce“ jsou převzaty z mezinárodního komparativního projektu „Automatizace a průmysloví dělníci“, který se v ČSSR řeší na ÚFS CSAV, Praha.

- 4) spokojenost s možností využití získaných znalostí a výcviku,
- 5) spokojenost s možností zlepšení vlastní práce,
- 6) spokojenost s nutností učit se nové věci,
- 7) spokojenost s možností vyvinout vlastní schopnosti.

Takovéto obsahové složky pak už lze převést do otázek a zjišťovat jejich úroveň. Úkolem metodologie je modelovat tento postup a nalézt způsob, jak vyjádřit přechod od těchto jednotlivých příčin celkové spokojenosti k celkové spokojenosti.

Nejde zde o hluboký rozbor pojmu spokojenosti; v této stati jde o odlišení obou přístupů a o metodologickou abstrakci, především pak o návrh modelu, který by odpovídal přístupu obsahové dekompozice, a tak dal základ pro metodologické zhodnocení přístupu a pro možnosti odvození metodologických zásad práce.

Schematicky (a tím zjednodušeně) lze situaci vyjádřit obrázkem 1.

Již toto schéma samo o sobě ukazuje, že vztah položek $S'_1, S'_2, \dots, S'_K$, ke globálnímu pojmu spokojenosti je zcela jiný u položek $S''_1, S''_2, \dots, S''_K$. Je zřejmé, že vztah je opačný, a že tedy i modely reprezentace pojmu projevy (model indikace) a model reprezentace pojmu dílčími pojmy (model obsahové dekompozice) musí být zcela odlišné. Též role položek je jiná.

Proto už prostým rozbořením obrázku dojdeme k závěru, že i zpracování modelů, práce s položkami, validizační postupy, zkoumání kvality jednotlivých položek i kvality položkové reprezentace jako celku musí být zcela odlišné. I když oba modely mohou nakonec vést k formálně stejnému vyjádření (1) resp. (2), obsah těchto formulí je zcela odlišný.

Při zavádění modelů, obzvláště na samém začátku, musíme značně zjednodušit situaci. Schéma obr. 1 takové zjednodušení představuje. Ve skutečnosti mohou být jednotlivé dimenze vzájemně propojeny⁸ a na sebe obsahově vázány. Podobné komplikace však mohou být předmětem výzkumu pouze poté, kdy jsou prozkoumány situace jednoduché.

Model I – indikace proměnné položkami

Měření přímo nezjistitelných vlastností můžeme provádět pomocí zjišťování jejich důsledků $\{S_K\}$. Přitom tyto důsledkové vlastnosti S_K můžeme zjišťovat přímo empiricky, zatímco stupeň původní vlastnosti bezprostředně zjistit nemůžeme. Schematicky můžeme vyjádřit vztah vlastností a položek obrázkem 2;

označíme-li Y_i příslušné kardinální znaky,⁹ pak

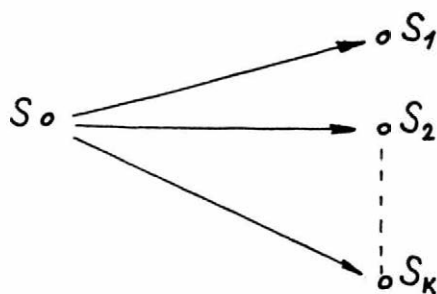
$$(3) \quad Y_i = f_i(Y), \text{ pro } i = 1, 2, \dots, K$$

Hodnota každé položky Y_i je výsledkem hodnoty Y , je její funkcí.

⁸ Např. spokojenost s možnostmi, které zaměstnání skýtá, může být současně důsledkem názoru na nadřazeného, a proto indikátorem spokojenosti s nadřazeným.

⁹ V dalším textu budeme vždy rozlišovat vlastnosti (S, S_i) a jejich znaky (Y, Y_i).

OBR. 2

Pro jednoduchost orientace a zpracování požadujeme, aby S_i a S (resp. Y_i a Y) byly spolu kladně korelovány; to jest čím vyšší je stupeň S , tím vyšší je stupeň S_i . Pravděpodobnostně: čím vyšší je stupeň S , tím větší je pravděpodobnost vyšších hodnot S_i . Vyšší hodnoty S_i tedy ukazují, indikují vyšší stupeň vlastnosti S . Nazýváme je proto *indikátory*. S_i ovšem nejsou součástí základního měřeného pojmu S .

Typické příklady tohoto postupu najdeme v psychologii a v pedagogické vědě – měření inteligence (položky jsou úlohy a jejich vyřešení; součet bodů, tj. počet vyřešených úloh, ukazuje na stupeň inteligence), měření schopností a znalostí v pedagogických textech (položky jsou příklady či otázky, jejichž správné řešení indikuje větší či menší schopnosti, znalosti apod.).

Při zpracování těchto položek (baterii položek) chceme nalézt stupeň vlastnosti S , tj. skóre, které této vlastnosti odpovídá.

$$(4) \quad Y = f(Y_1, Y_2, \dots, Y_K)$$

Nejčastěji používáme tvar rovnice (1), tj. vážený součet hodnot skóre položek. Metodologie tohoto modelu je podrobně rozpracována v matematicko-psychologické literatuře – spadá sem statistická teorie mentálních testů, analýza položek, faktorová analýza. Pro metodologii tohoto modelu hraje velmi významnou úlohu metoda faktorové analýzy, která vlastně v průběhu diskusí o podstatě psychických projevů a měření psychických vlastností vznikala a byla vytvářena až do dnešní podoby. Její použití je tu také zcela odůvodněné. Ke

skupině položek hledáme ty faktory, které ovlivňují jejich hodnoty a vysvětlují jejich variabilitu. Faktor, který vyčerpává největší procento společné variance, tj. proměnnou, která nejsilněji ovlivňuje současně položky, označujeme obvykle jako hledanou vlastnost.

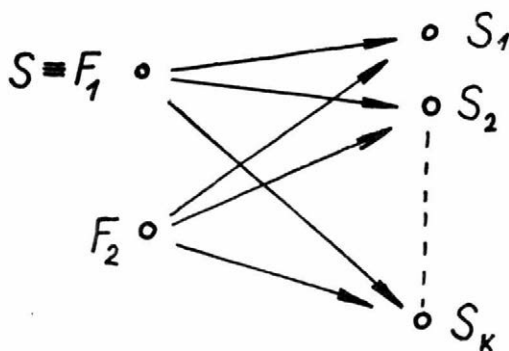
Symbolem F_i označujeme jak proměnné (v obr. 3), tak jejich intervalové znaky (v rovnicích (5)).

Lineární vztah faktorové analýzy může být tvaru:

$$(5) \quad \begin{aligned} Y_1 &= a_{11} F_1 + a_{12} F_2 + \varepsilon_1 \\ Y_2 &= a_{21} F_1 + a_{22} F_2 + \varepsilon_2 \\ Y_3 &= a_{31} F_1 + a_{32} F_2 + \varepsilon_3 \end{aligned}$$

Faktor, který dominantně určuje hodnoty Y_1, Y_2, Y_3 , podle našeho modelu ztotožňujeme s vlastností S . Souběžně s S působí na položky i druhý, slabší faktor, popřípadě faktorů více. Tyto faktory však mají odlišnou interpretaci, která závisí na konkrétním případě. Existence F_1 nám tedy může poskytnout závěr o existenci S . Rovnice (5) nám dávají také návod k měření S (tj. F_1). Hledáním zpětného zobrazení (z tvaru rovnice (1)) dostaneme algoritmus

OBR. 3

výpočtu *odhadů* faktorových skóre pro každý vektor (Y_i) a získané koeficienty a_{ij} .¹⁰

Důležitou vlastností modelu, plynoucí opět z rovnic (5), je, že změna faktoru F_1 ($= S$) vyvolá paralelní změnu všech složek Y_i , a to úměrně koeficientům a_{ij} .

¹⁰ Zde je postup faktorové analýzy uveden jen jako možnost a pro ilustraci. V praxi je ovšem rozhodnutí o tom, zda můžeme ten který faktor

identifikovat jako hledanou proměnnou, velmi obtížné. Postup je tu jen schematizován.

Při změně $F_1 \circ \Delta F_1$ se mění každá z položek Y_i o $a_{i1} \Delta F_1 = \Delta Y_i$. Při předpokladu kladné korelovanosti vlastnosti a indikátorů přírůstek u F_1 znamená přírůstek u všech Y_i a naopak úbytek u F_1 znamená úbytek u všech Y_i současně.

Pravděpodobnostní formulace je obecnější a uvažuje ještě další faktory a náhodný člen specifický pro každou položku: čím vyšší je hodnota faktoru, tím vyšší pravděpodobnost mají vyšší hodnoty u všech položek – a naopak.

Teorie modelu indikace položkami předpokládají obvykle nekonečně velkou množinu položek, z nichž pro konkrétní test používáme náhodný výběr. Tím se též předpokládá, že test lze libovolně prodloužit o další položky, respektive že je možné položky ekvivalentně (vzhledem k síle a kvalitě indikace) nahradit jinými položkami.

Uvedený model předpokládá, že položky jsou vzájemně korelované, protože mají společnou příčinu, společný zdroj, který na ně na všechny současně působí.

Prodlužováním testu zvyšujeme jeho reliabilitu a stabilitu; tato vlastnost je zachycena ve známých Spearman-Brownových formulacích. Celkovou reliabilitu (resp. její dolní hranici) lze zjistit pomocí známých vzorců statistické teorie mentálních skórovacích testů: Guttmanovy nerovnosti, Cronbachova alfa, Kuder-Richardsonovy formule.

Výsledným výpočtem hodnoty znaku Y je vážený průměr vzorce (1). Váhy jsou stanovovány (opět v rámci statistických teorií) buď podle postupu výpočtů faktorových skóre, nebo podle speciálních algoritmů, založených na různých postupech.

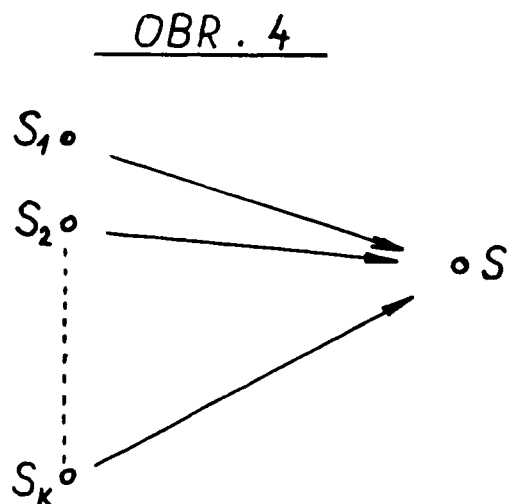
Do rovnice (1) vstupují znaky Y_i jednotlivých položek. Tyto znaky ovšem mohou být již výsledkem různých předběžných transformací, které nejsou lineární. Obvykle zde pak užíváme jednoduchých skóre, neboť položky jsou většinou formulovány tak, aby to dovolovaly.

Model indikace položkami je dobře statisticky rozpracován, je známo mnoho po-

stupů, důsledků teorie, které umožňují s takovými případy vhodně pracovat. Proto je tento model zcela bez uvažování čas-
to používán i pro případy, kdy se nehodí – to nastává, bohužel často, u sociologických proměnných. Proto následuje pokus o formulaci modelu alternativního s nadějí, že tento rozbor přispěje k zájmu o rozpracování i jiných přístupů, které nejsou slučitelné s modelem I.

Model II – obsahová dekompozice pojmu

Mnoho sociologických proměnných se vytváří na základě zcela opačného vztahu položek a proměnné. Hodnota proměnné vzniká jako výsledek příspěvků, které se vztahují k dílčím aspektům pojmu. Typickým příkladem je výše uvedená ilustrace – pojem spokojenosti v zaměstnání. Můžeme je rozdělit nejprve na obsahové dimenze: celková spokojenost vzniká jako výsledek těchto dimenzí. Zjišťovat přímo tyto dimenze však nelze, neboť jsou příliš abstraktní a výpovědi o nich by byly příliš

zatíženy nejrozmanitějšími chybami. A tak dále rozkládáme i tyto dimenze na obsahové složky. Tyto obsahové složky jsou pak základem pro empirické zjišťování; toto zjišťování však nemusí být přímé.¹¹

Pomineme-li mezistupeň dimenzí, pak

¹¹ Měření např. spokojenosti s odpovědností práce provádíme ve výzkumu „Automatizace a průmysloví dělníci“ tak, že se zeptáme nejprve, do jaké míry je práce odpovědná (otázka na stav), a poté na důležitost toho, aby práce byla odpovědná. Z těchto dvou odpovědí se konstruuje tzv. *satisfakční skóre*

na základě multiplikativního modelu. V předvýzkumu jsme používali aditivního modelu a tzv. *frustračního skóre*, které vzniklo z údajů dotazu na stav a na přání (Kdybyste hledal nové zaměstnání...).

vztah položek a pojmu je vyjádřen obrázkem 4.

To znamená, že obsahové složky $S_1, \dots, S_K$ vytvářejí pojem S , že jsou jeho obsahovou částí. Vztah S_i a S lze zapsat pomocí znaků Y_i, Y jako:

$$(6) \quad Y = f(Y_1, Y_2, \dots, Y_K).$$

Tato rovnice vyjadřuje, že přechod od S_i k S je přímý, že není třeba hledat inverzní formální matematické převody. Nejčastěji se rovnice zjednodušuje na lineární kombinaci tvaru (1) s vhodně volenými vahami. Volba vah však u tohoto modelu je velice obtížná a předpokládá metodologii opřenou o statistickou teorii, vytvořenou pro každý jednotlivý pojem v souladu s psychologickým východiskem.

Důležitým rysem modelu, který jej také odlišuje od modelu I, je to, že ke zvýšení hodnoty Y stačí zvýšení jedné z hodnot Y_i , zatímco u modelu I bylo nutné zvýšení všech hodnot.

Náš obrázek 4 a vztah (6) ukazují, že geneze a definice proměnné S neodpovídá modelu faktorové analýzy a že pomocí hledání nejnasyčenějšího faktoru nepřijde k vlastnosti S .

Vlastnosti souběžných změn Y_i a Y ukazují, že v tomto případě je nasazení faktorové analýzy (jako metody hledání a prokazování vlastnosti S) hrubou metodologickou chybou. Znamená to tedy, že váhy w_i v rovnici (1) (při přijetí modelu lineárního vztahu) musíme volit jinak.

S formulací modelu II jsou spojeny tyto otázky:

- 1) za jakých podmínek lze smysluplně používat vzorce lineárního vztahu (1);
- 2) na jakém principu budou odhadovány váhy w_i a jaké algoritmy pro výpočet z těchto principů plynou;
- 3) jaké metodologické zásady plynou z modelu pro volbu položek.

Dále si naznačíme pouze částečné odpovědi; podrobnější důsledky musí vyplynout z modelového zpracování, které bude publikováno zvlášť, které však ve své převážné části čeká na metodologické, matematické a statistické ztvárnění.

Nejprve uvažujeme jeden objekt měření (respondent, pozorovaný objekt). Předpokládáme, že pojem S je rozložen na dis-

junktní obsahové složky S_i , jejichž sjednocení tvoří S . To znamená, že $S_1, S_2, \dots, S_K$ tvoří obsahovou dekompozici pojmu S . Dále označíme $A_1, A_2, \dots, A_K$ a A jako hodnoty znaků proměnných (skutečné hodnoty spokojenosti měřené na zvolených škálách).

Předpokládáme, že znaky jsou intervalové a že znaky složek jsou synchronizované, tj. že mají všechny (pro tentýž objekt) stejnou jednotku a stejný počátek.

Nyní vyslovíme požadavky vztahu hodnot A_i a výsledného znaku A :

$$1) \quad A_i \geq 0 \text{ pro všechna } i \Rightarrow A \geq 0$$

Nezáporné hodnoty u všech A_i implikují nezápornou hodnotu u výsledného A . (Například spokojenost ve všech složkách implikuje spokojenost celkovou.)

$$2) \quad A'_i = aA_i \text{ pro všechna } i \Rightarrow A' = aA$$

Změna měřítka u všech dílčích znaků znamená i změny měřítka u výsledného znaku pro S ; tento požadavek a požadavek 3) synchronizují stupnici výsledného znaku ke znakům dílčích pojmů.

Zároveň tento požadavek vyjadřuje, že změní-li se všechny jednotlivé dílčí hodnoty ve stejném poměru, pak i celková hodnota globálního znaku se změní ve stejném poměru.

$$3) \quad A_j = k \text{ u všech složek implikuje } A = k$$

Kromě synchronizace počátku znaku pojmu S tento požadavek vyjadřuje, že je-li stupeň u všech položek stejný, pak u výsledné proměnné dostaneme tutéž hodnotu.

$$4) \quad A_j = 0 \text{ pro všechna } j \neq i \Rightarrow A = kv_i A_i$$

To znamená, že jsou-li všechny složky až na jednu nulové, pak hodnota znaku proměnné S je úměrná hodnotě znaku této složky, přičemž konstanty úměrnosti kv_i jsou dány zvlášť pro každou složku; je výhodné předpokládat, že jsou kladné. (Požadavek nezáporných či kladných hodnot konstant úměrnosti plyne z požadavku přímé korelovanosti složek a pojmů – je ovšem závislý na konkrétním rozkladu a konkrétní operacionalizaci pojmu.)

$$5) \quad A'_i = A_i + \Delta A_i \Rightarrow A' = A + \Delta A$$

Jestliže u každé složky zaznamenáme přírůstek (resp. úbytek)) hodnoty $o \triangle A_i$, hodnota A se změní o $\triangle A$, které vzniká jako výsledek procesu spojování jednotlivých dílčích přírůstků na stejném principu jako vzniká A z A_i .

Jsou-li splněny, pro dekompozici pojmu S pomocí složek S_i , tyto požadavky a mají-li tyto požadavky rozumnou interpretaci, odpovídající genezi pojmu, pak můžeme pojem S měřit pomocí znaků složek S_i . Hodnotu A znaku pro S dostaneme jako vážený průměr:

$$(7) \quad A = \sum k v_i A_i, \quad k = (\sum v_i)^{-1}$$

To tedy znamená, že existence intervalových znaků pro obsahové složky a alespoň přibližná platnost uvedených pěti postulátů umožňuje převod dílčích měření na měření výsledná. Domnívám se, že tyto požadavky jsou přibližně splněny například u pojmu spokojenosti s prací, resp. u jeho obsahových dimenzí.

Pro rozvoj teorie je výhodné požadovat ještě šestou vlastnost:

- 6) *všechna $A_i(t)$ jdou s rostoucím t k A , a přitom neklesají $\Rightarrow A(t)$ jde postupně k limitě A a přitom neklesá*

Interpretujeme-li t jako čas, pak, jestliže se stupeň vlastnosti jednotlivých složek mění v čase tak, že neklesá a přibližuje se k nějaké výsledné hodnotě, celková hodnota znaku pojmu S v průběhu času též neklesá a konverguje k výsledné hodnotě A odpovídající složkám A_i .

Tím je položen dostačující základ, reprezentující mechanismus vztahu složek a pojmu, který umožňuje vývoj modelu a odvození prakticky užitečných a důležitých důsledků.

Měřené hodnoty znaků Y_i ovšem nejsou skutečná skóre na zvolených intervalových, resp. poměrových škálách, ale jsou to hodnoty zatížené chybou. To znamená, že platí:

$$(8) \quad Y_i = A_i + \varepsilon_i$$

Chybový člen ε_i reprezentuje výchylky, které považujeme za náhodné a jejichž směr a velikost závisí na nekontrolovatelných faktorech (nálada, okolnosti, náhod-

né vlivy). Postulace vlastnosti chyb pro respondenta či pozorování objektu závisí na každém jednotlivém případě. Při dotazovém způsobu sběru informace můžeme často předpokládat nekorelovanost chyb:

$$(9) \quad r_{ij} = r(\varepsilon_i, \varepsilon_j) = 0 \quad \text{pro } i \neq j$$

Empirická korelovanost hodnot jednotlivých skóre $r(Y_i, Y_j)$ pro $i \neq j$ vzniká jednak obsahovým překrytím složek S_i a S_j , a hlavně korelovaností hodnot A_i a A_j , která je způsobena kontextem pracovních podmínek respondentů a různými faktory, které nejsou odvozeny ze zkoumaného pojmu.

Určení vah v_i je obtížné a záleží na interpretaci (psychologické) čtvrtého postulátu. Z obsahových požadavků na jednotlivé parametry pak plyne i způsob dotazu. Odhad parametrů v_i je součástí měření.

Volba položek znamená v praxi vážný problém. Je obtížné provést skutečnou a přesnou dekompozici. Na jedné straně se složky obsahově překrývají a na druhé straně nepokrývají zcela úplně zkoumaný pojem. Volba položek se proto provádí na základě určitých metodologických schémat. Nejprve rozkládáme pojem na obsahové dimenze, ty pak stupňovitě členíme na nižší a nižší stupně, až nakonec dojdeme k použitelným položkám, které lze použít v měřicím procesu. Je zřejmé, že čím konkrétnější a jednodušší budou tyto položky, tím srozumitelnější dotaz respondentovi klademe a tím menší chyby zaznamenáváme. To ovšem vede k velice podrobné dekompozici, která je nepoužitelná vzhledem k velkému počtu otázek. Proto se v praxi přistupuje k tomu, že se vytvoří velmi podrobný seznam položek, z něhož se pak provádí (povětšinou náhodný) výběr. Tím se získá únosný počet složek pro měřicí baterii a zároveň reprezentativní pokrytí obsahu pojmu.¹² Musíme si ovšem uvědomit, že výsledné vážené skóre pro každého respondenta je odhadem jeho skutečného skóre nejen z hlediska chyb při určování dílčích skóre jednotlivých položek, ale současně i vzhledem k výběru položek (vzniká tak re-

¹² Reprezentativní pokrytí se týká operacionalizace konkrétního pojmu. Obsah pojmu je v tomto případě definován zvoleným rozkladem — pokrýváme dekompozicí zvolené položky.

spondentova výběrová chyba vzhledem k postupu vybírání položek z celkového dekompozičního soupisu).

Při empirických a teoretických zkušenostech s pojmem pak lze měřicí aparát „vyladovat“, tj. zaměňovat položky za nové a vhodnější a tak uvedenou výběrovou chybu minimalizovat (rozklad na dimenze tu působí jako stratifikace). Tento postup je postupem validizace a provádí se zde jinak než u modelu I.

Vzniká tu ovšem metodologický konflikt mezi dosažením maximální přesnosti měření u každé složky a nepřesností způsobenou nutností výběru z rozsáhlejšího souboru složek, které jsou obsahově užší, a proto pro respondenta konkrétnější. Kompromis mezi těmito dvěma druhy chyb může být řešen pouze zpracováním modelů a nalezením vhodných vět, které by umožnily nalézt optimální výsledné řešení.

I když jsem v této části hovořil o modelu, je tu pouze nastíněn. Byl tu pouze koncipován přístup k modelu. Formulace a základní výsledky modelu budou publikovány zvlášť.

Faktorová analýza a model obsahové dekompozice

Faktorová analýza je jednou z častých metod zkoumání položkových baterií a bývá aplikována rutinně a jednostranně, aniž by byl zvážen její model a jeho skutečný význam.

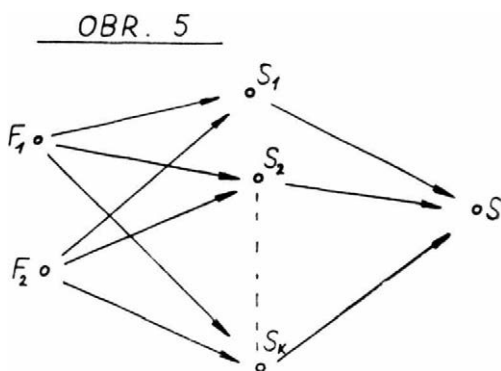
V modelu I je faktorová analýza přirozenou cestou pro hledání hodnot zkoumané proměnné a zároveň pro hodnocení kvality položek a vhodnosti jejich použití. Slouží současně jako aparát k eliminaci dalších proměnných, které se do baterie položek přimísily.

V modelu II je použití faktorové analýzy pro identifikaci hledané proměnné jako faktoru zcela bez jakéhokoliv opodstatnění, a jak ukazuje rozbor modelu, je zcela chybné.¹³ Nenulovost hodnoty koeficientů korelace mezi jednotlivými položkami je způsobena tím, že respondenti nejsou nezávislí, ale že vypovídají o stejném objektu (resp. objektech). Proto se například vyšší hodnoty jednoho obsahového

okruhu koreluje s nižšími hodnotami jiného obsahového okruhu, protože objektivní stupeň u první vlastnosti je vysoký, zatímco u druhé je nízký. Percepce, která je na tom závislá, se koreluje podobným způsobem. Jsou to faktory prostředí, faktory osobnosti, faktory působení vnějších prostředků, které se projevují v korelační matici.

Faktorová analýza tu má jiný hluboký smysl – nalezení těchto faktorů vnějšího a osobnostního světa. Má tu tedy explikativní cíle. Výsledný pojem S můžeme zkoumat po položkách, a tak se snažit dopátrat se příčiny jevů.

Schéma tohoto přístupu je naznačeno na obr. 5.

Prostřednictvím položek reprezentujeme tedy pojem S v jeho neváženém a nesuovaném tvaru a zkoumáme jeho empirické vlastnosti. Po určení některých faktorů je můžeme eliminovat, je-li to žádoucí. Na příklad u pojmu spokojenosti v práci můžeme nalézt silný faktor „dispozice ke spokojenosti“, jestliže se takový ukáže, a faktor „konformního projevu“, který se můžeme pokusit eliminovat.

Tak v modelu

$$(10) \quad Y_1 = a_{11}F_1 + a_{12}F_2 + A_1 + e_1$$

$$Y_2 = a_{21}F_1 + a_{22}F_2 + A_2 + e_2$$

$$Y_3 = a_{31}F_1 + a_{32}F_2 + A_3 + e_3$$

můžeme skóre spokojenosti (včetně chyby) zavést jako

$$(11) \quad Y'_1 = Y_1 - a_{11}F_1$$

$$Y'_2 = Y_2 - a_{21}F_1$$

$$Y'_3 = Y_3 - a_{31}F_1$$

¹³ I jiní autoři reagují na nesprávné používání metody faktorové analýzy a upozorňují na nutnost platnosti schématu na obr. 2 – viz např. H. M. Blalock [1].

a druhý faktor F_2 může pak sloužit jako důležitý explikativní jev (třeba úroveň technologie nebo zminěná dispozice ke spokojenosti).

Faktorová analýza tu má proto zcela jiný smysl než v modelu I, kde byla nástrojem hledání latentního indikantu a prostředkem k inverzi základního vztahu (3) na konkrétní tvar typu (4).

Závěr

Cílem stati je:

1. upozornit na složitost v každém jednotlivém postupu operacionalizace proměnných pomocí položek a sumovaných indexů,

2. ukázat na rozdíl dvou zcela opačných situací a popsat přístupy k nim, uvést model obsahové dekompozice jako opak běžně používaného modelu indikátorového,

3. upozornit na častou metodologickou chybu v aplikaci faktorové analýzy na druhý případ a na skutečný význam této metody v kontextu modelu.

Model I odpovídá poměrně malému počtu sociologických proměnných, zatímco model II odpovídá běžné genezi pojmů a běžnému způsobu operacionalizace. Typickým pojmem, pro nějž lze postup obsahové dekompozice použít, je spokojenost se zaměstnáním (s prací, s pracovním kolektivem, s prostředím, apod.). Oba případy jsou základními typy. To však neznamená, že nelze konstruovat řadu jiných modelů, které stojí mezi nimi či tvoří jiný krajní případ.

Specifikace modelů vedla na aditivní skórovací formule. Lze očekávat, že u některých pojmů bude rozumnější a bude lépe odpovídat skutečnosti zkoumání užitečnosti a aplikability jiných typů formulí, např. multiplikativní:

$$(12) Y = (\prod Y_i^{w_i})^{\frac{1}{n}}, \quad \sum w_i = w, w_i \geq 0$$

(Aplikace tohoto modelu je velice pravděpodobná a prozatímni diskuse některých pojmů naznačují její vhodnost.)

Existují ovšem též jiné typy transformací, které se ukazují jako vhodné pro určité typy proměnných.

Znaky Y_i , složek (resp. důsledků) S_i nemusí ovšem být výsledkem přímého do-

tazu, ale mohou vznikat jako výsledky předběžných transformací, nepřímých jednoduchých otázek.

Nakonec chci zdůraznit znovu známý fakt, že každá kvantifikace a každá konstrukce znaku je nutným či výhodným krokem v metodologickém komplexu sociologických výzkumů, neboť nám umožňuje analýzu jinak nepřehledného kvantitativního dat a zároveň umožňuje dotazovat se respondentů přijatelným způsobem. Přitom ovšem nikdy nemůžeme tvrdit, že použitý model je jediný či nejlepší, musíme brát v úvahu, že je pouze jednou z možných reprezentací reality. Při konstrukci každého modelu se dopouštíme nutně zjednodušování, které vždy musí mít miru. Proto také žádná kvantifikace není absolutní či absolutně informativní. Výběr vhodné formule, vah, parametrů, ale někdy i modelu celého je věcí teoreticko-empirických úvah a zároveň věcí citu a intuice. Cílem článku bylo přispět k tomu, aby se v procesu metodologické přípravy výzkumů a přípravy měřicích baterií omezilo množství objektivně jinak nutných a zákonitých chyb na únosné minimum.

Literatura

- [1] Blalock, H. M. Jr.: *The Measurement Problem: A Gap between the Languages of Theory and Research*. In: Blalock, H. M. Jr. - Blalock, A. B.: *Methodology in Social Research*. London, Mc Graw-Hill 1971.
- [2] Cyba, V. T.: *K voprosu ob izmerenii socialnyh priznakov*. In: *Matematičeskije metody v sociologii*. Novosibirsk, AN SSSR 1974, s. 189–198.
- [3] Judin, P. F. - Rozenthal, M. M.: *Filozofický slovník*. Bratislava, Vydavateľstvo politickej literatúry 1965.
- [4] Lord, F. M. - Novick, M. R.: *Statistical Theories of Mental Test Scores (with contribution by A. Birnbaum)*. Reading, Addison-Wesley Publ. Co 1968.
- [5] Řehák, J.: *Definice měření ve společenských vědách*. Sociologický časopis 7, 1971, č. 6, 638–648.
- [6] Řehák, J.: *K pojmu znak v sociologii*. Sociologický časopis 8, 1972, č. 6, s. 615–625.
- [7] Řehák, J.: *Znak, kvantifikace, měření*. In: *Sociální informace a jejich užití v řízení a plánování socialistické společnosti*. Praha, Academia, v tisku.
- [8] Řehák, J. - Zich, F.: *K operacionálnímu vymezení pojmů efektivita a pracovní spokojenost v systému průmyslového*

- podniku. In: Sociální efektivnost a sociální plánování. Praha, ÚFS ČSAV, v tisku.
- [9] Sadovskij, V. N.: *Metodologické problémy výzkumu objektů, které tvoří systémy*. In: Sociologie v SSSR. Praha 1967.
- [10] Solomon, H.: *Mathematical Thinking in the Measurement of Behaviour*. Glencoe, The Free Press 1960.
- [11] Zich, F.: *Marxistický sociologický výzkum*, Praha Svoboda, v tisku.

Резюме

Ржегак Я.: Два подхода к моделированию взвешенных суммированных индексов

Операционализация, которая ведет к взвешенному суммированию показателей, может отвечать двум моделям, строящимся на совершенно различных основаниях. Модель представления свойств через индикаторы отвечает схеме на рис. 2 и заключается в том, что переменная представлена показателями-индикаторами, которые являются ее следствиями и которые (как таковые) будут изменяться равномерно со значением переменной. Вторая модель содержит расчленение (отвечает рис. 4) и выражает прямо обратное отношение. Переменная состоит из частных переменных, ее величина является прямым следствием величины, полученных с помощью этих частных переменных — показателей. Тогда как в первом случае показатели закономерно коррелируются (это следствия одной причины), во втором случае отдельные показатели независимы и не предполагают взаимную корреляцию.

В статье дается анализ обеих моделей. У модели содержательного расчленения обсуждаются и ее методологические результаты, правда, только на эвристическом уровне. Приведена и система аксиом, обеспечивающих рациональность применения. Суммирующие формулы (1) сообщают ей содержание переходом от частных показателей и слагаемых к изучаемому глобальному понятию. В статье далее рассматривается связь факторного анализа и второй

модели. Факторный анализ не подходит в качестве метода измерения изучаемой переменной и ее отождествления с одним из факторов; значение факторного анализа в данном случае сдвигается к заключительным фазам исследования (интерпретация и осмысление).

Řehák J.: Two Approaches to Modelling Weighted Summed Indices

The operationalization leading to the weighted summation of items may correspond to two model based on essentially different grounds. The model of representation of the property by means of indications corresponds to the scheme presented in Figure 2; it consists in the representation of the variable by items — indicators which, being its effects, are changing simultaneously with the value of the variable. The model of content decomposition corresponds to Figure 4; it expresses a completely opposite relation. The variable is composed of partial variables, its value is a direct effect of values obtained by means of these partial variables — items. While in the first case items necessarily correlate (being the effect of the same cause), in the second case the individual contributions are independent and do not presuppose any correlation.

In the present paper, both models have been subjected to analysis. In the case of the content-decomposition model, also its methodological results are discussed — of course, on a heuristic level only. A set of axioms ensuring the reasonableness of application is introduced. Aggregation formulae [1] provide it with content by means of transforming it from partial components and items to the global concept under examination. The relation between factor analysis and the second model is then analysed. Factor analysis has proved inadequate as a method of measuring the examined variable and its identification as one of the factors and by means of factor scores; its relevance lies in the interpretational and the explicatory phase.

F. Čížek: Teorie a empirie (Příspěvek k marxistickému pojetí vědeckého poznání)

Praha, Svoboda 1974, 374 s.

Rozsáhlá práce F. Čízka je prací filozofa a ve svém základním zaměření a provedení prací jednoznačně filozofickou. Z toho však neplyne, že by neměla co říci sociologovi a že by neměla značný význam pro sociologii. Čížkova práce je podnětná a významná i pro sociologii, zvláště když připomeneme řadu nedostatků z překotného vývoje naší sociologie v nedávné minulosti. Tyto nedostatky se nemusely vyskytnout, nebo mohly být daleko menší, kdyby sociologové a především ti, kdo organizovali sociologické výzkumy, byli poučeni o základních otázkách marxisticky fundované obecné metodologie a o zásadním řešení vztahu teorie a empirie v marxismu.

Nápadnou předností Čížkovy práce je nejen všestranný a rozsáhlý rozbor základních problémů filozofie a metodologie vědy, vztahu teorie a empirie, nýbrž i všestranná a přesvědčivá kritika empirické metodologie neopozitivismu a jeho hlavních představitelů. Navíc se F. Čížek opírá o hlubokou znalost rozsáhlé sovětské literatury, která se v poslední době touto základní problematikou zabývala. Autor se však neomezuje jen na vytyčení a proklamování správných marxistických přístupů a hledisek, skutečně se znalostí literatury a názorů protivníka podává zasvěcený rozbor a přesvědčivou kritiku. Čížkova práce je také velmi koncepčně budována, má svou vnitřní logickou stavbu a dává tak čtenáři množství užitečných údajů a informací o daném tématu a ještě pak samostatný kritický přístup a kritickou analýzu.

F. Čížek rozčlenil svou práci na dvě základní části. V první části podává v deseti kapitolách kritiku empirické metodologie neopozitivismu a jeho „oblíbených“ témat. Rozebírá historicky a chronologicky proces formování neopozitivistické koncepce logiky vědy a pak přechází k analýze pojetí empirie v neopozitivismu, vztahu empirismu a vědeckého pojmu. Pak následuje rozbor hypoteticko-deduktivní teorie, problém indukce, analytičnosti a syntetičnosti, princip verifikace a empirické ověřitelnosti, princip kognitivního smyslu. Před námi postupně defilují hlavní představitelé empirické metodologie neopozitivismu a jeho hlavních odstínů a odrůd. Setkáváme se se jmény B. Russel, L. Wittgenstein, s hlavními představiteli „Viedeňského kroužku“, s jejich „zakladatelskými“ názory i s jejich rozvíjením základních koncepcí logiky vědy v pozdější emigrační etapě v anglosaském prostředí. Sem patří zejména Carnap, Reichenbach, Popper i další

představitelé skupiny logických pozitivistů, příslušníků koncepcí logiky či filozofie vědy (Hempel, Feigl, Ayer, Pap a jiní).

Ve druhé části, která je rovněž rozčleněna do desíti kapitol, podává F. Čížek v kritické konfrontaci s buržoazními autory podrobné vylíčení základních marxistických stanovisek k řešení té problematiky, kterou buržoazní představitelé metodologie a logiky vědy nadhazují, zkreslují a jednostranně nebo falešně interpretují. Tím F. Čížek plní jeden ze základních úkolů marxistické metodologie — nechápat jednostranně, bez argumentace a vlastního pozitivního přístupu názory odpůrců jako pouhý souhrn omylů, nepřesností a falešných interpretací, nýbrž i jako kritiku a překonání, rozvinutí jednostranných, povrchních nebo deformovaných stanovisek neopozitivismu. V této druhé části jsou podrobně dotčeny a rozpracovány zvláště tyto problémy: věda a empirická báze poznání, úloha abstrakce a idealizace ve vědeckém poznání, úloha hypotézy ve vědeckém poznání, systematická povaha vědeckého poznání, ověřování vědecké teorie a problém interpretace teorie, problém rozporů ve vědecké teorii, vývoj vědeckých teorií a problém jejich transformací. Na závěr se pak pojednává o vědě jako teoretické soustavě a metodě poznání, o vztahu vědy a světového názoru.

Bylo již řečeno, že Čížkova práce je prací především filozofickou, nebo z určitého hlediska specializovanou prací z filozofické a obecné metodologie. To jsou právě ty problémy, jež byly v rozvoji naší sociologie opomíjeny, nechápany nebo falešně interpretovány. Nedomnívám se, že většina těch našich sociologů, kteří podléhali vlivu a tlaku tzv. empiricismu amerického ražení, měla nějaké přesné a jasné znalosti o hlavních představitelích logického neopozitivismu. Spíše šlo o živelné, neinformované a ve svých důsledcích i bezzásadové přejímání různých útržků a drobtů, které přešly od hlavních představitelů logického neopozitivismu a jeho metodologie do sociologie a staly se zdrojem mnoha předsudků, jež byly základem empiricismu jako pojetí i praxe omezených empirických výzkumů, v nichž se tyto předsudky projevovaly.

Z bohaté a všestranné kritiky i z pozitivního výkladu marxistické metodologie, jak ho podává F. Čížek, má pro sociologa zvláštní význam především základní kritika pojetí empirie jako bezprostředně daného a poznání jako bezprostředně smyslově ověřitelného. Tato problematika vyúsťuje v analýzu vzájemného vztahu empirie a teorie, který je právě kamenem úrazu pro všechny odrůdy

a odstíny neopozitivistické logiky či filozofie vědy. Logičtí neopozitivisté nemohou překonat omezený gnozeologický horizont (který je samozřejmě také sociálně třídně podmíněn) teze, že poznání nemůže překročit hranice bezprostředně daného. Tím vlastně neopozitivismus redukuje teoretické poznání na empirické, redukuje „teoretické pojmy na observační predikáty“. Většina sociologů holdujících empirizujícímu pojetí sociologie a sociologických výzkumů ani nezná vývoj a modifikace těchto problémů v logickém neopozitivismu, ani nemá znalost o tom, jak mnozí soudobí představitelé tohoto směru byli nuceni ustoupit od krajních zjednodušujících tezí o vztahu teorie a empirie, které sociologové i nadále ještě sdílají. V této souvislosti jsou zvláště poučné a záslužné Čížkovy výklady základních otázek vztahu teorie a empirie v druhé části knihy; jeho pojetí filozofické a obecné metodologie i různých jejích úrovní, problematika pojetí faktu. Považují zvláště za nutné uvést alespoň jednu velmi zdařilou a přesnou formulaci autora o vztahu empirie a teorie: „Empirické výroky nejsou, jak se domnívají pozitivisté, jakési nezávislé absolutní zprávy o zkušenosti, ale závisí na teoretických konstrukcích... Teorie nejsou jen „shrnutím“ empirických údajů. Jsou způsobem nazírání světa a mají vliv na celou koncepci objektivní reality“ (s. 218 a 219).

Čížkova práce bude jistě hodnocena z hlediska filozofické a obecné metodologie povolnými specialisty. Slo mi o to upozornit na jeho knihu, na význam této zásadové a skutečně marxistické práce pro sociology, kteří v ní najdou mnohé poučení a velmi solidní analýzy problémů, jež mají bezprostřední vztah k sociologii i sociologickým výzkumům. Čížek dává marxistické odpovědi na mnoho zbytečně opomíjených, nepochopených nebo nesprávně interpretovaných otázek teorie i výzkumu v naší i světové sociologii. Jeho práce je příkladem dovedného a přesvědčivého použití základních marxistických přístupů a hledisek, všestranného využití bohaté sovětské literatury. Je příkladem, jak spojovat zásadovou kritiku nemarxistických směrů a škol s tvůrčím pozitivním výkladem otázek a problémů, které neopozitivismus zkreslil, jednostranně nebo falešně interpretoval.

Z hlediska potřeb sociologa a sociologie by bylo možné autoru adresovat ne kritikou výtku, nýbrž spíše přání: Aby jeho kritika neopozitivistické logiky či filozofie vědy zasáhla kromě těch autorů, kteří jsou v knize kritizováni a mají vztah k sociologii i vliv na ni (Popper, Hempel, Feigl), i některé další. Mám na mysli ony vlivné představitele logického neopozitivismu, kteří již v modifikované podobě, bez některých neudržitelných a zjevných krajností ve jménu „moderní“ a „vědecké“ logiky vědy a filozofie vědy ovlivňují soudobou sociologii rafinovanějšími a zdánlivě „vědeckějšími“ myšlenkami a přitom sami nápadně zdůrazňují, že se distan-

cují od neopozitivismu nebo výslovně název neopozitivismu pro sebe odmítají.

Jde zejména o západoněmeckého H. Alberta, který spolu s K. Popperem má značný vliv na západoněmeckou sociologii svými modifikovanými a „revidovanými“ koncepcemi neopozitivistické logiky vědy, nebo R. Boudona ve Francii, který nabízí jako lék na řešení existující „epistemologické“ krize sociologie některé modifikované a revidované teze neopozitivismu, aniž se hlásí výslovně k tomuto názvu a směru. To však již je také výzva pro naše sociology, aby ve spolupráci s marxistickými filozofy, opírajíce se o jejich přínosné práce, sami přispěli ke kritice některých setrvačných předpokladů a názorů buržoazní neopozitivistické logiky a filozofie vědy.

Na závěr považuji za nutné uvést dvě dílčí kritické poznámky. Na s. 203 a 215 jsou uvedeny nepřesné formulace. Může vzniknout dojem, že autorovy správné a na mnoha místech práce zdůrazňované názory o vztahu empirie a teorie jsou modifikovány. Z těchto formulací by bylo možné usoudit, že vědecká práce začíná z „čistých“ faktů, z empirie, bez jakýchkoli teoretických předpokladů.

F. Čížek podává rozsáhlou a přesvědčivou kritiku neopozitivismu čelných zahraničních autorů. Práci by prospělo, kdyby věnovala větší pozornost negativním vlivům neopozitivismu v naší literatuře, zvláště z období krizových let 1968–1969.

Eduard Urbánek

Sociologija i naučnaja organizacija truda (Sociologie a vědecká organizace práce)

Leningrad, Lenizdat 1973, 164 s.

V moderní společnosti, která se stále rychleji rozvíjí, neobyčejně vzrůstá význam správné organizace práce. Její zdokonalování na základě teoretických i praktických poznatků je jednou z nejučinnějších cest zvyšování produktivity práce.

Otázkám vědecké organizace práce již byla věnována celá řada pojednání. Rozbor vztahů mezi vědeckou organizací práce a průmyslovou sociologií však nepatří k tématům, která jsou již dostatečně objasněna.

Není jisté náhodou, že právě kolektiv leningradských vědců se pokusil věnovat této problematice své výzkumné úsilí a na základě jeho výsledků provést určité teoreticko-metodické zobecnění. Z leningradských akademických i vědeckovýzkumných pracovišť již vzešla celá řada vědeckých podnětů, založených na praktické potřebě sovětského národního hospodářství a sovětské společnosti. Za jeden z dalších takových podnětů lze považovat sborník *Sociologija i naučnaja organizacija truda*, jehož redaktory jsou G. N. Čerkasov a G. G. Zajcev.

Autoři sborníku vycházejí z požadavku XXIV. sjezdu KSSS řešit úkoly zvyšování efektivnosti společenské výroby a z výzkum-

ných poznatků, že při zvyšování produktivity společenské práce mají velkou úlohu sociální faktory. Dokazují, že při jakýchkoliv organizačních opatřeních ve výrobě je třeba přihlížet k těmto faktorům.

Ve sborníku jsou bohaté údaje získané z výzkumů v oblasti vědecké organizace práce a průmyslové sociologie, provedených autory v řadě leningradských podniků. Autoři též v rozsáhlé míře využívají celostátních a podnikových statistických materiálů a literárních zdrojů.

Sborník se dělí na tři kapitoly, z nichž každá má několik částí.

Autory první kapitoly *Sociální problémy vědecké organizace práce* jsou prof. G. N. Čerkašov, N. A. Lobanov a A. K. Nazimovová.

První část této kapitoly je věnována sociální podstatě vědecké organizace práce. Vychází se z odlišné podstaty vědecké organizace práce v různých sociálně ekonomických systémech. Kapitalistická společnost rozvíjí vědeckou organizaci práce jako prostředek zvyšování produktivity práce v jednotlivých podnicích za účelem dosažení zisku. Socialistická organizace práce je založena na zcela jiné sociální podstatě úkolů organizace činnosti lidí, vyplývající z vnitřní podstaty socialistického systému hospodářství. Tomu je třeba věnovat pozornost, protože v praxi je často jen omezené technicko-organizační a ekonomické chápání úkolů zdokonalování organizace práce a k širším sociálním aspektům se nepřihlíží. Každodenním heslem se má stát princip „člověk středem pozornosti vědecké organizace práce“.

Ve druhé části *Vědecká organizace práce jako věda a jako sociálně ekonomický společenský jev v oblasti pracovní činnosti* se zdůrazňuje, že zkoumání vědecké organizace práce jako vědecké instituce je neoddelitelné od zkoumání vědecké organizace práce jako materiální formy společenských vztahů v oblasti pracovní činnosti jednotlivce a společnosti. V tom je třeba vidět dialektickou jednotu vědecké organizace práce jako vědy a jako společenského jevu. Vznik vědy o organizaci práce byl výsledkem potřeby výroby a sama věda od okamžiku svého vzniku měla v sobě praktické cíle. Zatímco věda o organizaci práce, která vznikla v lůně buržoazních výrobních vztahů, plnila jednu z nejdůležitějších funkcí buržoazní společnosti – být novým, efektivnějším prostředkem masového vykořisťování pracujících. Velká říjnová socialistická revoluce vytvořila položením základů socialistických výrobních vztahů předpoklady pro rozvoj vědecké organizace práce, uspokojující cíle a úkoly socialistické společnosti. Pro socialistickou vědeckou organizaci práce je charakteristická její stranická. Hnutí za vědeckou organizaci práce v SSSR vzniklo a rozvíjelo se jako určitá forma politické organizace, naplní její práce bylo zdokonalování aparátu státních a hospodářských orgánů. To znamená, že se vědecká organizace práce zrodila a roz-

vijela jako součást stranické a hospodářské politiky. Naproti tomu buržoazní racionalizace práce vystupuje jako určitá nadřazená, mimostraníká kategorie, jak to hlásají buržoazní ideologové, kteří vytvořili řadu teorií skrývajících třídní podstatu práce. Vzhledem k rozdílné náplni navrhuji autoři dohrzování termínu „vědecká organizace práce“ jen pro charakteristiku socialistické organizace práce a pro charakteristiku buržoazního systému organizace práce používat termínu „racionalizace práce“, jak to odpovídá i pojetí V. I. Lenina. Hnutí za vědeckou organizaci práce lze považovat za druhou vlnu revoluce – za pracovní revoluci.

Třetí část *Sociální rozvoj kolektivu průmyslového podniku* objasňuje podstatu sociálního plánování. Zdůrazňuje se v ní, že při sestavování sociálních plánů je třeba mít stále na paměti, že rozvoj člověka, rozvoj osobnosti pracovníka je výsledkem rozvoje výrobních sil. Sociální plánování však jen nekonstatuje a neprognozuje pasivně následky technického rozvoje, ale v podmínkách socialistické společnosti je plánům sociálního rozvoje vlastní aktivní vliv na technickou politiku. Sociální plánování v rámci průmyslového podniku je vědecky zdůvodněným stanovením tendencí v sociální sféře na základě změn ve výrobě a s přihlazením k faktorům mimovýrobního rázu.

Čtvrtá část první kapitoly je nazvána *Sociologická služba v podniku*. Její autor uvádí, že nyní již nestojí otázka, zda sociologie průmyslu je potřebná. Nyní jde o to, aby se u vedoucích pracovníků v podnicích nejen vytvořilo „sociologické myšlení“, ale aby se co nejrychleji rozvíjela spolupráce sociologů s pracovníky průmyslových podniků v oblasti zdokonalování sociálních vztahů. Praxe ukazuje, že v současných podmínkách mají sociologické výzkumy stále větší úlohu v životě podniků a při správném stanovení jejich sociálních procesů. Konkrétní sociologické výzkumy v průmyslových podnicích musí mít solidní základy v průmyslové sociologii (nebo v sociologii výrobního kolektivu). Na okruh problémů formování a dynamiky sociálně profesní struktury podniku se musí soustředit činnost sociologických služeb v podnicích. Perspektivně jde o vytvoření matematických modelů výběru a rozmisťování kádrů a strukturně informačního modelu stavu a pohybu pracovních sil v podniku jako nedílné součásti automatizovaného systému řízení. Před sociologickou službou musí stát takové úkoly, jako je výzkum profesní a sociálně psychologické adaptace pracovníků v podniku, význam efektivnosti forem tvůrčí aktivity pracujících (socialistické soutěžení, zlepšovateľské a vynálezcké hnutí) či výzkum vlivu nevýrobních faktorů na efektivnost práce apod.

Autory druhé kapitoly *Konkrétní sociální výzkumy a aktuální úkoly vědecké organizace práce dělníků a inženýrsko-technických pracovníků* jsou I. P. Melnikov, J. G. Čulanov, J. P. Tutikov a I. S. Mangutov.

První část druhé kapitoly, nazvaná *Pracovní doba jako předmět sociologického výzkumu*, vychází z myšlenky, že sama sociologie práce je v určitém smyslu sociologií pracovní doby a že prostřednictvím zkoumání pracovní doby je možno zkoumat i takové sociální stránky pracovních procesů, jako je naplnění úrovně mechanizace práce či stupeň obtížnosti práce. Autoři zde dokazují, že značný vliv na obtížnost práce má úroveň její organizace a že obrovský ekonomický a sociální význam má stanovení optimálního trvání pracovní doby, přičemž vzrůstá úloha diferencovanosti doby trvání práce.

Ve druhé části druhé kapitoly, nazvané *Sociální faktory výrobní aktivity dělníků*, se uvádí, že při současné úrovni rozvoje výroby již nestačí rozpracovávat jen organizační technická opatření a zavádět vědeckou organizaci práce bez rozboru sociálních faktorů, ale naopak, že je nutné správně využívat ekonomických a sociálních faktorů při stimulování výrobní aktivity dělníků, při rozvíjení různých druhů jejich tvůrčí práce. Je třeba stanovit nejpodstatnější sociální faktory, jejichž vliv na stupeň účasti dělníků na technické tvořivosti a její efektivnosti je dostatečně velký. Takovým přístupem se vytváří vědecký základ organizace tvůrčí práce novátorů ve výrobě a maximálního zvyšování efektivnosti této práce. Výsledky sociologických výzkumů ukazují, že stupeň tvůrčí aktivity vzrůstá v závislosti na změně charakteru a náplně práce, že s růstem kvalifikace vzrůstá i stupeň účasti dělníků na zlepšovatelem a vynálezcečkém hnutí a že se vzrůstem vzdělanosti zvětšuje podíl zlepšovatelů. Celkově se ukazuje, že sociální faktory, jako jsou vzdělání, kvalifikace a doba zaměstnání, působí na stupeň výrobní aktivity dělníků nikoli izolovaně, ale komplexně, v těsné vzájemné závislosti. Na rozvoj výrobní aktivity působí komplex faktorů, jež souvisí se spokojeností se specializací, s podnikem, s možností postupu a zvyšování kvalifikace, se vzájemnými vztahy v kolektivu apod. Při zkoumání pracovní aktivity nelze přehlížet otázky, jež souvisí se sociálními vlivy v kolektivu. Zvláště důležitou úlohu mají neformální skupiny a neformální vztahy. Postavení pracovníka v neformální skupině závisí na stupni adaptace pracovníka v daném kolektivu, na tom, jak se přizpůsobí sociálním normám a hodnotám kolektivu. Z rozboru významu zkoumaných sociálních faktorů výrobní aktivity vyplývá nutnost provést řadu opatření, aby se zdokonalil systém práce s kádry.

V třetí části *Úkoly vědecké organizace práce inženýrsko-technických pracovníků a zaměstnanců*, jejich sociální aspekt se rozebírají základní prvky organizace práce inženýrsko-technických pracovníků a zaměstnanců, jako je optimální dělba práce a normování práce. V oblasti řízení výroby má velký vliv na organizaci práce inženýrsko-technických pracovníků a zaměstnanců zavádění automati-

zovaných systémů řízení. Velký sociální význam má i výchova specialistů.

Čtvrtá část druhé kapitoly je nazvána *Zvyšování obsažnosti práce inženýrsko-technických pracovníků — problém její vědecké organizace*. Vychází se v ní ze skutečnosti, že jedním z hlavních úkolů zdokonalování organizace práce inženýrsko-technických pracovníků je zvyšování její efektivnosti, přičemž efektivnost těsně souvisí s náplní práce. Aby se mohl provést mnohofaktorový rozbor jak náplně práce, tak i podmínek, za nichž probíhá pracovní proces, je účelné použít komplexní sociologicko-ekonomickou metodu výzkumu obsahu práce inženýrsko-technických pracovníků, pomocí níž se získají mnohostranné informace sociálně psychofyziologického a organizačně ekonomického rázu. Charakter i objem potřebných sociálně ekonomických informací, a tím i formu a náplň používaných výzkumných metod určuje systém ukazatelů, jimiž mohou být: struktura spotřeby práce, kvantitativní a kvalitativní charakteristiky úrovně tvůrčí náplně práce, spokojenost s prací, požadavky na úroveň kvalifikace pracovníka apod. Spokojenost s prací může být důležitou nepřímou charakteristikou náplně práce. Četné výzkumy ukázaly, že náplň práce je základním určujícím faktorem vztahu k práci, spokojenosti s ní.

V páté části nazvané *Měření kvalifikačního potenciálu inženýrsko-technických kádru v podnicích* se zdůrazňuje, že objektivní hodnocení inženýrsko-technických kádru je důležitou složkou vědecké organizace práce, výroby a řízení v jakémkoli podniku. Jestliže se takové hodnocení provádí po delší dobu, lze podle jeho dynamiky zjistit, jak hluboké a mnohostranné jsou odborné znalosti a návyky inženýrsko-technických pracovníků, jak mají tyto pracovníci postoj k práci, ke kolektivu atd. Takovým způsobem si lze vytvořit představu o potenciálních schopnostech a možnostech určitého odborníka, čímž se umožňuje objektivně řešit problém výběru, rozmísťování a služebního postupu inženýrsko-technických kádru. Stále více se uplatňuje sociální hodnocení a sociologické metody. Například pro měření kvalifikace se používá metody expertního hodnocení pracovních a osobních vlastností pracovníků. Protože však expertní metoda neřeší plně problém měření, a tudíž ani problém prognózování kvalifikačního potenciálu inženýrsko-technických pracovníků v podniku, je třeba používat expertních hodnocení spolu s hodnoceními získanými na základě psychologických testů a jiných ukazatelů, jimiž může být systém kritérií charakterizujících pracovní, tvůrčí a společenskopolitickou aktivitu inženýrsko-technických pracovníků.

Závěrečnou částí druhé kapitoly je šestá část, nazvaná *Obsah a organizace práce jako faktor utváření vztahu k práci u inženýrsko-technických pracovníků*. Zdůrazňuje se v ní, že utváření komunistického vztahu k práci je důležitý sociální problém a výchova vztahu k práci jako první životní potřebě je jedním

ze sociálních úkolů vědecké organizace práce. Při výzkumu sociálních aspektů obsahu a organizace inženýrsko-technické práce je důležité, jak inženýrsko-techničtí pracovníci hodnotí svoji práci. Přitom u nich spokojenost se specializací nebo povoláním znamená znamenat spokojenost s prací. Důležitým ukazatelem vztahu k práci je spokojenost pracovníka s podnikem. Tento ukazatel charakterizuje společenskovo-výrobní hodnotu odborníka v sociálně ekonomickém systému daného podniku, která se zvyšuje současně s dobou práce v podniku. Argumentace je doplněna schématem naznačujícím proces realizace vzájemných hodnotení pracovníka a podniku, jejichž optimálním výsledkem je spokojenost s prací a maximální sociálně ekonomický efekt výroby.

Poslední, třetí kapitola se nazývá *Sociální aspekty formování a využívání výrobních kádřů*. Jejimi autory jsou E. K. Vasiljevová, G. G. Zajcev a V. N. Grigorjev. V úvodu k této kapitole autoři uvádějí, že se pracovníci sociologických služeb v podnicích často v praxi setkávají s projevy závažných sociálních procesů ve společnosti, jako je fluktuace či růst všeobecného vzdělání a kulturní úroveň obyvatelstva, které se podstatně projevují v činnosti podniků, ale které nelze řídit v rámci jednotlivých podniků, nýbrž jen v rámci velkého města, hospodářské oblasti nebo celé země. Aby se však mohlo dosáhnout maximálních výrobních, ekonomických a sociálních výsledků, musí pracovníci sociologických služeb a oddělení vědecké organizace práce v podnicích znát tyto procesy a zkoumat jejich projevy.

V první části třetí kapitoly *Procesy utváření výrobních kádřů* je uvedena celá řada konkrétních údajů získaných výzkumy v Leningradě. Vzhledem k tomu, že jde o jedno z největších průmyslových a kulturních středisk SSSR, mohou mít zjištěné výsledky určitou obecnou platnost. Pokud si autoři všimají otázky fluktuace, uvádějí, že podle jejich názoru příčinou fluktuace je nesoulad mezi potřebami a zájmy pracovníků a možnostmi podniků a že sblížení těchto potřeb a možností musí vést ke snížení fluktuace v průmyslu, přičemž znovu zdůrazňují, že problém fluktuace nelze řešit jen v rámci jednotlivých podniků. Fluktuaci považují za proces oblastního rázu, pro jejíž odstranění je zapotřebí provést komplex opatření ve všech podnicích v dané oblasti. Za závažný a specifický problém utváření a využívání pracovních zdrojů považují autoři profesní strukturu mládeže a vznikající rozpor mezi dosti vysokou úrovní všeobecného vzdělání u mládeže, jež přichází do národního hospodářství, a nedostatečnou náročností pracovních míst, která jsou k dispozici.

Druhá část třetí kapitoly *Fluktuace kádřů. Metodika jejího rozboru v podniku* nastiňuje metodiku rozboru procesu fluktuace a jejích příčin, již se v současné době používá v několika největších výrobních sdruženích v Leningradě. Uvedená metodika má být po-

dle autorů nejracionalnější ze všech, kterých se použilo v leningradských závodech. Dává jednak dobré výsledky, jednak je ve srovnání s ostatními podstatně méně pracná.

Třetí část *Procesy utváření inženýrsko-technických kádřů* vychází z toho, že rozvoj výrobních sil společnosti vyžaduje neustále zvětšovat počet inženýrsko-technických pracovníků. V této souvislosti vyvstává řada problémů sociálního rázu, k nimž patří především správná organizace profesní orientace mládeže a dosažení souladu mezi počtem absolventů středních a vysokých škol a skutečnými potřebami národního hospodářství, čímž se má předcházet tomu, aby inženýři pracovali na místech, jež nevyžadují vysokoškolské vzdělání, protože tím rychle ztrácejí kvalifikaci. Autoři věnují značnou pozornost též otázce zvyšování kvalifikace inženýrsko-technických pracovníků a způsobům vzdělávání a zvyšování kvalifikace vedoucích pracovníků.

Poslední část *Metody řízení procesů doplňování a rozmisťování průmyslových kádřů* je věnována otázkám správné organizace práce s kádry, ať už jde o jejich nábor, přijímání či kontrolu zvyšování jejich kvalifikace. Za důležitou rezervu pracovních zdrojů lze považovat znovurozdělování pracovních sil mezi jednotlivými odvětvími národního hospodářství, jednotlivými výrobami a specializacemi a zapojování nepracující části obyvatelstva (žen v domácnosti, důchodců) do pracovního procesu. Zvlášť významné jsou problémy pracovních zdrojů mezi mládeží a systém odborně technického vzdělávání.

Závěrem lze říci, že recenzovaná publikace je velmi užitečná pro široký okruh průmyslových sociologů, a to jak praktiků, tak i teoretiků. Uvedené konkrétní údaje hovoří jasnou řečí a spolu s teoretickými východisky či závěry mohou být podnětem či vodítkem pro sledování sociálních aspektů vědecké organizace práce ve výrobě.

Libuše Lišková

V. E. Šljapentoch: Problemy dostovernosti statističeskoj informacii v sociologičeskich issledovanijach (Problémy spolehlivosti statistické informace v sociologických výzkumech)

Moskva, Statistika 1973, 114 s.

Sovětská sociologie vyvíjí svou metodologii velice rychle. U nás jsou dobře známy některé základní práce jak o obecnějších metodologických problémech, tak i sborníky o matematických metodách, aplikovaných na nejrůznější sociologické úlohy. O některých z těchto prací už Sociologický časopis referoval ([1], [5], [6], [7]). Knížka, kterou uvádím touto recenzí, se zabývá problémy velice praktickými. Autor si klade otázku, jejíž vyřešení je jedním z článků řetězu kritických metodologických úkolů: jak získat kvalitní informaci od respondenta? Už struktura knihy a názvy kapitol slibují zajímavou látku:

1. Úvod
2. Problémy kvality sociologické informace
3. Paměť respondentů a spolehlivost jejich odpovědí
4. Faktor času a dotazování
5. Možnost získání informace abstraktního a konkrétního charakteru
6. Respondent jako zdroj kvantitativní informace
7. Formulace otázek a hodnotová orientace respondentů
8. Vliv podmínek rozhovoru na výsledky

Kniha je systematicky budována a velmi dobře a jasně napsána. Autor věci verbálně nekomplikuje. Jeho problémy jsou v praxi už samy o sobě dost složité, proto je vyjadřuje velice stručně. Schéma výkladu je: problém, návrh na řešení s ilustrací a příklady řešení. Kniha má svou obecně metodologickou platnost — důsledně aplikuje teorii komunikace, resp. informace (v nematematickém smyslu) na proces sběru dat, na kontakt výzkumníka a respondenta (včetně mezičlánku tazatele). Zároveň je velice praktickou příručkou, která uvádí mnoho konkrétních metod a postupů. Její studium je proto užitečné jednak jako návod pro praxi, jednak jako zdroj námětů pro ty praktické metodology, kteří se snaží zkušenosti zobecnovat, řadit do poznatkového systému metodologie a vědecky zpracovat.

Základní pohled z hlediska získávání informace od respondenta a některé myšlenky z teorie komunikace (byly v jiných i podobných souvislostech prezentovány naší sociologické veřejnosti nezávisle na této knize — Hübschmannová, Řehák [2], Řehák [3]) umožňují systematickosti výkladu přes značnou obsahovou šíři textu. Je to především rozdělení informace na *faktickou a vztahovou* (kterou autor nazývá duševní, psychickou apod.) a zahrnutí *časového prvku* do klasifikace znaků. Dále se v knize promítá i důležitá dvojdimenzionální charakterizace komunikačního procesu: *schopnost a ochota sdělit informaci*. Toto dělení je nejen velmi výhodné pro výklad, pro zhodnocení problematiky a zajištění systematickosti a přehlednosti textu — praktická výzkumná činnost potvrzuje, že takovýto pohled velice zefektivňuje práci s daty samými, a to v etapách konstrukce dotazníku, empirického hodnocení kvality dat, plánování a provádění kontrol, zpracování i interpretace dat. Autor tuto typologii doplňuje dalšími účelnými hledisky, z nichž všechny jsou spojeny jednoduchými a velmi účelnými vazbami. Role všech zaváděných pojmů je vždy zřejmá.

Kniha nemůže řešit celou problematiku do důsledků (neboť naše metodologické poznání je bohužel dosud málo rozvinuto a zaostává za reálnými potřebami výzkumu), má však zásadní přednosti v tom, že formuluje všechny základní otázky dotazníkového sběru informace, otevřeně přiznává existující nedostatky a hledá optimální řešení a optimální odpovědi, které může autor za současného

stavu dát. Úroveň těchto odpovědí je konkrétní a založena na zkušenostech mnoha sovětských výzkumů.

V úvodu autor zdůvodňuje nutnost zvyšování úrovně sociologických výzkumů, kritizuje jejich nedostatky, metodologii a její vývoj považuje za jeden z hlavních zdrojů zvyšování efektivity sociologické práce a zvýšení hodnoty jednotky „sociologické produkce“. Velké náklady na výzkum jsou nutné, ale musí se projevit přínosem ve výsledcích. Získat kvalitní informaci je velmi obtížné — a stejně tak i odhadnout kvalitu informace. „Obtížné odhadu kvality sociologické informace znásobují morální odpovědnost sociologa za publikované výsledky svých výzkumů“ (s. 5). Zvýšení kvality výzkumu i výzkumníků je vážným úkolem současné etapy. Autor zdůrazňuje tyto základní teze, které plynou z povahy věci, a žádá o metodologický výzkum v oblasti sběru kvalitní informace od respondentů. V této části se také zásadně staví proti zneužití zákona velkých čísel, tak jak je často můžeme v ničem neopodstatněné argumentaci slyšet: „na chybách nikterak nezáleží, protože se nám ve velkých souborech vyrovnají“ (to by ovšem platilo jen ve zcela specifických situacích).

V. E. Šljapentoch ukazuje v úvodu také na diferenciaci úrovně metodologické práce zcela praktického rázu. Hovoří o obecné úrovni, platné pro nejrůznější typy šetření, dávající poznatky společné pro různé obory sociologie a různé aplikační situace, a na druhé straně o úrovni speciální, týkající se jednotlivých oborů. Nižší úroveň je nutná proto, že různé sociologické obory studují různé typy populací, různé proměnné a pohybují se v různých situacích. Vyvíjené metody nejsou aplikovatelné jinde.

Myšlenky vyjádřené v úvodu práce platí beze zbytku i na naši, československou situaci. Zefektivnit naši celkovou sociologickou produkci se podaří především zvýšením metodologické i teoretické náročnosti na každý jednotlivý výzkum, ať už prováděný v rámci základního výzkumu, nebo na konkrétní záležitost průmyslové i jiné organizace. Hlavní cestou k tomu je náročnost zadavatele a *vyšší profesionální vzdělanost* výzkumníka. Tohoto cíle dosáhneme především zvýšením požadavků na absolventa oboru jak v oblasti teoretické, tak metodologické. Obě stránky musí být harmonicky vyváženy. Pro efektivní aplikaci sociologie musí výzkumník zvládnout jak ideové, tak praktické stránky projektu. K čemu bude praktickému sociologovi informace (získaná jakoukoli formou výzkumu), když ji nebude umět empiricky a statisticky hodnotit, když ji nebude umět zasadit do celkových souvislostí? K čemu data, která nejsou vhodná a pravdivá? A k čemu i kvalitní data, neumíme-li je interpretovat z optimálního hlediska současných a nejnovějších teoretických poznatků?

Sběr kvalitní informace (to autor v úvodu zdůrazňuje) je velmi složitá věc, obtížná řemeslná práce, kterou však musíme v každém

výzkumu projít. Zpracovávat a interpretovat nekvalitní informaci je nejen nesmyslné, ale i nebezpečné, neboť mylné výsledky nás mohou snadno zavést. (A znovu si můžeme připomenout výše uvedený citát o odpovědnosti sociologie a srovnat jej s případy, kdy výzkumná zpráva se píše jenom proto, že musí být, či že je výhodné, aby byla, že to bylo v plánu, a že tím psaným dokumentem je splněna uložená povinnost.)

Nejdelší a pro další text základní je druhá kapitola *Problémy kvality sociologické informace*. Formulují se v ní logické a empirické základy sociologických ukazatelů a ukazuje se nutnost kontroly kvality dat z obou těchto hledisek (místo „logické“ se u nás běžně používá označení „teoretické“). Autor zavádí tři základní dimenze kvality sociologické informace: *spolehlivost, stabilitu, reprezentativnost*. Těmito pojmy překonává do jisté míry tradiční přístup, který je charakterizován reliabilitou, validitou, a přesností. Autor tyto úvahy uvádí v druhé části kapitoly, která se jmenuje *Parametry kvality informace*. Tato část patří k nejpodstatnějším výsledkům v oblasti obecné roviny. Důležitost pojmu je na pohled zřejmá; spolehlivost, stabilita i reprezentativnost jsou velmi nosné a vhodné základní úhly pohledu na data. Tento výrok je ovšem z mého hlediska intuitivní a bude třeba dalšího prověření in praxi i v možnostech operacionálního praktického využití těchto vlastností dat, možnost jejich měření (jako vlastností dat). Zatím jsou pojmy částečně prověřeny Šljapentochovou prací samou, neboť velmi dobře zapadají do celkového pojmového systému knihy. V žádném případě však přijetí těchto tří pojmů nemůže vést, alespoň prozatím, k odmítnutí pojmů reliability, validity a přesnosti. Ty mají jiné jemné významové odstíny a musí být brány v úvahu, pokud výzkumná praxe neprovede jejich nadbytečnost. Úvahy autora se velice hodí ke koncepci měření, kterou jsem navrhl v diskusi o měření proběhnuvší v minulých ročnících Sociologického časopisu (1971–73), de facto je uvedená teorie rozvíjena, přestože tématu měření není v knize věnována pozornost.

V části *Respondent jako zdroj informace* se vyskytují tři hlavní podmínky, které činí dotaz smysluplným:

respondent

- je schopen komunikovat (chápe otázku a a umí odpovědět)
- je držitelem informace, o kterou jde
- je ochoten informaci vydat.

Významnost těchto tří požadavků byla v našich podmínkách již prakticky ověřena při výzkumu specifických etnických skupin, kde bylo zvláště nutno tyto požadavky velmi citlivě respektovat. Jejich platnost je ovšem obecná a je nutné je brát v úvahu při každém výzkumu, i tam, kde se zdánlivě nemusíme takovéhoto nebezpečí bát. Musíme je mít na paměti při plánování výzkumu, formulaci otázek a operacionalizaci výzkumných

proměnných a v neposlední řadě při interpretaci.

S tím úzce souvisí autorův výrok, v němž je skryta často zapominaná, ale velmi základní interpretace i přípravy dotazníků: „Profesionalismus sociologa–empirika se projevuje zejména v tom, že při rozhodnutí o výzkumném plánu má na mysli nejen cíle výzkumu, nejen výchozí teoretické základy, které určují použité ukazatele, ale i *potencionální empirické možnosti každé otázky, každého ukazatele*“ (s. 22, podtrhl recenzent; sociologem–empirikem tu není myšlen stoupenec empirismu, ale pracovník v empirickém sociologickém výzkumu). Podřízení výzkumu cíli a teorii je základní tezí, avšak souběžná úvaha o možnostech pochopení a významech otázky je rysem kvality výzkumné práce. Proč tuto skutečnost zdůrazňuje autor (a s ním i recenzent) tak silně? Apriorní úvahy uvedeného typu minimalizují aposteriorní vyřazování otázek ukazujících se jako významově neurčité a nejednotné, nepochopené apod., vedou od počátku k tvorbě otázek jednoznačných a zajišťujících kvalitní informaci, či na druhé straně zařazování otázek, které pomáhají interpretovat očekávané či neočekávané nejednoznačnosti (ty mohou být pro výzkum ovšem velice zajímavé a mohou odhalit zcela nové vztahy, které vyžadují prověření v dalších výzkumech a které naznačují nové a důležité zákonitosti). Apriorní sémantické rozbory jsou tedy jednou z mnoha cest, které vedou ke zvýšení kvality a efektivnosti výzkumu: přitom je to, v našich podmínkách, dosud málo využívaný zdroj.

Další část kapitoly se nazývá *Pokus o klasifikaci otázek*. Je věnována rozdělení znaků (otázek, informací) na znaky faktologické a znaky týkající se psychických procesů (v recenzentově terminologii znaky faktické a vztahové). Obě skupiny jsou ještě dále členěny na podrobnější kategorie. Toto jemnější rozdělení není však zdaleka konečným slovem. Umožňuje ovšem orientaci a je prvním krokem pro další problém, který je nutno řešit a který zůstává otevřen. Další části kapitoly nepotřebují komentáře. Pojednávají o problému získávání faktické informace, způsobech prověřování faktické informace, získávání informace o psychických procesech, způsobech zvýšení spolehlivosti odpovědi o duševní činnosti a o respondentovi jako expertovi.

V předposlední části se navrhuje (jako jedna z cest) zvýšení stability skórováním jednotlivých otázek a jejich součtem do konečného ukazatele (likertovský typ) a (jako jiná možnost) metoda posuzovatelů pro získání vah jednotlivých alternativ odpovědi a aplikace součtových formulí. Je též zmíněna faktorová analýza a metoda rozpoznávání obrazů. Těchto dvou matematických postupů se týká další citace: „Zatím pomocí těchto metod bylo dosaženo velice málo obsažných výsledků. Přinesly však sociologii nemalý užitek hlavně tím, že podstatně obohatily myšlení sociologa, přiměly jej přemýšlet nad novými pro-

blémy.“ K tomu zbývá dodat jen to, že až tyto metody opravdu proniknou do způsobu myšlení sociologů a ti si na něj zvyknou, budou i samy aplikace obou metod (a řady dalších) daleko plodnější a úspěšnější. Není-li sociolog schopen proniknout do způsobu myšlení, který ta která metoda předpokládá, nemůže ji aplikovat. Jen sociolog dobře seznámený s myšlením matematika nebo matematik, který hluboce zná problematiku sociologa a dokáže sám sebe promítnout do problému aplikační vědy, může úspěšně použít matematickou metodu. Jinak jsou výsledky nevyužitě, nebo jsou interpretačně zjednodušené a aplikované modely neodpovídají skutečnosti. Zde jsou také zdroje nebezpečí formalistických a pozitivistických tendencí, které lze eliminovat především dokonalým seznámením se jednak s podstatou metody, jednak s podstatou problému, jak to předpokládá marxistická sociologie. Domnívám se, že není správná autorova poznámka o tom, že pro užití matematiky je nutno sestavovat tým matematiků a sociologů. To je jistě jedna z možných cest, pravděpodobně ta nejschůdnější: samotné sestavení takové skupiny však *není postačující*. Je především nutno (na obou stranách) překonat bariéry navykého způsobu myšlení a překročit je směrem k partnerovi. Vztah sociologa a matematika není a nemůže být vztahem zadavatele a dodavatele modelů a výsledků, ale vztahem partnerského a společného řešení společně formulovaných problémů. Celá otázka je také hlubší, než je často uváděný nedostatek vzájemné komunikace. Neschopnost komunikovat je pouze vnějším projevem výše uvedené podstaty. Toto platí obecně o každé metodě (ať už matematické či nematematické) a o každé aplikaci v každé vědě. V sociologii je tento jev však zvlášť výrazný, neboť matematická aplikace je zde ještě velmi mladá.

Třetí kapitola se zabývá problematikou paměti respondenta a cestami, jak překonat zapomnění nebo nevybavení si informace. Čtenář se nejprve seznámí s některými zákonitostmi, které sociologická a psychologická praxe odkryla a které je velmi důležité respektovat při konstrukcích otázek a dotazníků; popisuje „metodu dotazu na momentální stav“ a „metodu připomínky“ a diskutuje jednak jejich konkrétní podoby, jednak jejich klady i zápory. Nakonec se zabývá problematikou paměti ve vztahu k použití otevřených a zavřených otázek a způsobů dotazu (anketa či rozhovor).

V této kapitole se projevují další kladné rysy práce. Především je to důsledná aplikace metodologických zásad na výzkum čtenářských populací (novin, časopisů, knih), ale současně i zobecňování praktických závěrů tohoto speciálního sociologického oboru. Je zde dokumentována vhodnost specifikace metodologických závěrů na určitý obor a současně možnost obohacení obecné sociologické metodologie výsledky z jedné oborové disciplíny. Kniha je vlastně určitým schématem, které by mělo být aplikováno na každou ob-

last a každý sociolog by měl takto systematicky mít utříděny problémy a jejich řešení ve svém oboru.

Všechny popisované metody jsou velice zajímavé. Většina z nich čeká na své rozpracování a dopracování; některé také nejsou dovedeny do konce na úroveň současné literatury (těchto případů je však málo a čtenář, který má o věc zvláštní zájem, si může nalézt další informace v literatuře — to platí např. o metodě skórování a o metodě posuzovatelů). V kontextu recenzované práce však tyto „rozpracované“ či „nedoposávané“ metody — vzhledem k harmonickému postizení obecné a speciální metodologie — nejsou na závadu.

Dalším rysem knihy jsou velice zajímavá data, dokumentující autorovy závěry. Práce není metodologickou spekulací, ale na praxi založeným rozбором a argumentací. V závěru třetí kapitoly i na jiných místech se velmi silně projevuje rys sovětského výzkumu, rys, který je u nás značně zanedbáván, ale bez něhož metodologii nevybudujeme. Představují jej metodologická bádání, kontroly, validizace, prověřování metod — a to v každém jednotlivém výzkumu i ve speciálních metodologických projektech.

Přednosti dalších kapitol jsou podobné: obecné metodologické poznatky vycházejí z praxe výzkumu a po zpracování jsou na praxi opět aplikovány; autor se pokouší řešit každou obtíž: jeho návrhy jsou většinou prakticky vyzkoušené.

Práce obsahuje ještě další zajímavá témata, která nejsou z názvů kapitol patrná: chyby tazatele, způsoby, jak udržet respondentovu pozornost, jak zvýšit pravděpodobnost jeho souhlasu s rozhovorem, pochopení otázky, prestižní faktor a způsoby jeho vyloučení, záporná a kladná hodnocení, vliv prostředí a tazatele na odpovědi, způsob omezení vlivu tazatele, etika dotazu, anonymita a další. Je to seznam praktických a v každém výzkumu se vyskytujících problémů. Každé z témat by přirozeně bylo možno zpracovat daleko obsáhleji a podrobněji. Můžeme říci, že každý oddíl každé kapitoly vlastně formuluje určitý problém, otvírá jej, navrhuje určité řešení, které však není uzavřeno, je považováno za prozatímní a vyžaduje dopracování výzkumnou a metodologickou prací.

Mnoho těchto problémů je řešeno v jiných známých metodologických učebnicích a státech. Autor tyto práce zná a v seznamu literatury je cituje. Staví na znalosti těchto prací, ale jde svou vlastní cestou, opřenu o praxi sovětského výzkumu čtenářských populací. Formuluje problémy prakticky a zejména daleko hlouběji proniká do reálných potřeb sociologa, než je to běžné ve většině ostatních dostupných prací tohoto druhu. Cílem práce není podat všeobshující metodologii, nejde o to vtěsnat na málo stránek co největší obsahový záměr. Autor využívá stránkový rozsah účelně, omezuje se na metodologii praktickou. Proto se také může svými problémy zabývat hlouběji. Metodologii vytváří, zatímco řada ostatních autorů o meto-

dologii píše. V tom vidím rozdíl, který zde předznamenává úspěšný text.

V naší terminologii bychom zřejmě vypustili z názvu knihy slovo „statistické“. Autor se zabývá hlavně spolehlivostí a stabilitou, tj. dvěma nutnými předpoklady pro to, aby se data stala statistickou a statisticky zpracovatelnou informací.

Ve snaze řešit naznačené problémy povyšuje někdy dílčí metody na úroveň vyšší obecnosti. Tento fakt však nesnižuje úroveň knihy, ani nemůže mít žádné nepříznivé důsledky. Kniha jako celek ukazuje, co všechno se ještě musí udělat na poli někdy zvaném „kvalitativní metodologie“. Ukazuje, že dělení metodologie na kvalitativní a kvantitativní je umělé a mylné. Toto dělení at již explicitní nebo implicitní často vede k diskusím o aplikacích matematiky a matematických metod. Takové diskuse jsou neplodné a neefektivní, protože jsou vedeny na příliš obecné hladině, bez reference ke konkrétním aplikacím a ke zkušenostem s opravdovým nasazením metody v praxi. Daleko přirozenější, důslednější a praktičtější je přístup z hlediska problémů. Pro sociologa není důležité, zda řeší problém matematickou či logickou cestou, či běžnou statistikou nebo úplně jinak. Důležité je, aby použitá metoda byla vhodná, adekvátní, efektivní a přinášela výsledky, které jsou použitelné. Kniha je, kromě jiného, i přínosem k tomuto přístupu – svým celým laděním i svým zásadním pohledem na problémy. Její specifický význam pro naše poměry spočívá v tom, že ukazuje na nutnost a plodnost sklonění metodologické práce na dvou různých rovinách obecnosti. Přitom výběr problémů na obecnější úrovni je zcela bezprostředně motivován praxí. Od začátku do konce nás autor nenechává na pochybách o tom, že většinu v úvodu nejsou žádnými frázemi, ale postuláty pro výzkum, k jehož zefektivnění chce účinně přispět.

V naší literatuře taková práce chybí. Jsem přesvědčen, že právě podobné zaměření metodologie by i u nás přineslo výsledky ve zvyšování úrovně výzkumu i absolventů oboru. Bez podobné práce se u nás neobejdeme ani ve výzkumné praxi, ani ve výchově studentů

Literatura:

- [1] Hurtová, M.: (recenze sborníku) J. N. Gavrilce (ed.), *Modelirovanije socialnych processov*. Moskva, Nauka 1970, 227 s. In: Sociologický časopis 2/1972, s. 193–195.
- [2] Hübschmannová, M. – Řehák, J.: *Etnikum a komunikace*. In: Sociologický časopis č. 6/1970, s. 548–559.
- [3] Řehák, J.: *Poznámky k analýze sociologických dat*. In: Sociologický časopis 4/1971, s. 425–434.
- [4] Řehák, J.: *K současnému stavu naší sociologické metodologie a k některým potřebám výzkumu volného času*. In: Sociologický časopis 3/1972, s. 333–344.
- [5] Řehák, J.: (recenze knihy) P. P. Maslov, *Statistika v sociologii*. Moskva, Statistika

1971, 248 s. In: Sociologický časopis č. 5/1973, s. 536–540.

- [6] Petrusek, M.: (recenze knihy) G. M. Andrejeva (ed) *Lekcii po metodike konkretnych socialnyh issledovanij*. Moskva, Izd. Moskovskogo universiteta 1972, 202 s. In: Sociologický časopis č. 4/1973, s. 438–440.
- [7] Zich, F.: (recenze knihy) A. G. Zdravomyslov, *Metodologija i procedura sociologičeskich issledovanij*. Moskva, Mysl 1969, s. 208. In: Sociologický časopis 4/1971, s. 472–474.

Jan Řehák

Mládež, práce a volný čas

(Sborník překladů statí sovětských sociologů) Bratislava, Smena 1974, 215 s.

Problémy mladých lidí, otázky jejich zapojování do společnosti, jejich objektivního postavení, otázky komunistické výchovy mladé generace apod. jsou ve stále větší míře zdůrazňovány stranickými a státními orgány. O tom svědčí jak stranické dokumenty z června 1973 a z května 1974, tak i další usnesení a materiály. Společným rysem těchto materiálů je důraz, který je kladen na hledání nových metod práce s mládeží a nalézání efektivnějších forem politickovýchovného působení na mladé lidi jednotlivých sociálních tříd a skupin naší společnosti. Tento závažný společenský úkol nemá vždy adekvátní odezvu ve sféře společenskovoedních pracovišť v tom smyslu, že společenská poptávka není vždy dostatečně uspokojena. Není pochopitelně cílem těchto řádků rozebírat příčiny tohoto jevu. Zmínujeme se o něm, abychom podtrhli velice kladný význam nové publikace slovenského vydavatelství Smena *Mládež, práce a volný čas*. Po publikaci *Sovietska mládež z hlediska sociologie*, kterou Smena vydala v roce 1971, dostává naše odborná veřejnost již druhý sborník prací sovětských sociologů zabývajících se problematikou mladé generace. Na rozdíl od předchozí je tato publikace zaměřena především na výpovědi o těch skupinách mladých lidí, které můžeme označit jako pracující mládež.

Jak již bylo řečeno, jedná se o sborník prací autorů z různých společenskovoedních pracovišť v Sovětském svazu. To má pochopitelně za následek nestejnou úroveň jednotlivých prací jak z hlediska teoretičtosti, respektive empiričtosti, tak i z hlediska rozsahu výpovědi (ve smyslu reprezentativnosti). To však rozhodně není na škodu věci. Různost pohledu jednak upozorňuje na mnohost způsobů řešení jednotlivých problémů, jednak na složitost problematiky samé. Naproti tomu shodné body těchto příspěvků poukazují na skutečnost, že soustavné zkoumání problematiky mládeže z pozic marxisticko-leninské teorie přináší své výsledky v podobě odhalování objektivních společenských zákonitostí v této oblasti. To rozhodně není zanedbatelný přínos právě pro československé sociology a ostatní pracovníky zabývající se zkoumáním mládeže či prací s mládeží.

Podívejme se však na jednotlivé příspěvky poněkud podrobněji. Publikace je rozčleněna do čtyř kapitol. V první kapitole, nazvané *Mládež a společnost*, jsou zařazeny dvě stati. T. V. Porfirijevová a L. K. Porfirijev (*Všeobecně a specifické v duchovním rozvoji věkových a sociálních skupin mládeže*) ukazují na základě postulatů marxistické sociologie různé možné přístupy ke zkoumání mládeže, přičemž respektují hierarchii možných přístupů. Za základní a naprosto nezbytný přístup považují přístup třídní a sociální. Zajímavá je charakteristika „nového sociálního typu“ člověka, která je podložena výsledky některých výzkumů ÚV VLKSM. Percepce tendence k postupné homogenizaci socialistické společnosti v rámci jejího přechodu ke společnosti komunistické však musí být doplněna zkoumáním vlivu základních neantagonistických rozporů socialistické společnosti na diferenciaci problémů mladých lidí. Na tomto základě a na základě historizujícího zařazení do počátků nastupující vědeckotechnické revoluce se autoři zabývají určením postavení jednotlivých sociálních skupin sovětské mládeže. Zajímavým způsobem je zde také podán problém rozporu mezi „maximalismem“ požadavků mladých lidí a omezenými možnostmi společnosti tyto požadavky splnit. „Chceme tím zdůraznit, že naša mládež netuží jednoducho po akejkol'vek práci, ale po práci zaujímavéj, obsažnej, nechce byt jednoducho vzdelanou, ale vysoko vzdelanou, spája svoju budúcnosť so životom materiálne zabezpečeným a duchovne bohatým“ (s. 22). „Na druhej strane má takáto orientácia aj svoju tienistú stránku: určitý „maximalismus“ brání triezvo chápať sociálne problémy, reálne ťažkosti socialistickej spoločnosti a dostáva sa do protirečenia s reálnymi možnosťami danej etapy rozvoja socializmu v našej krajine“ (s. 22).

Problém diskrepance mezi představami mladých lidí vycházejících ze škol a přicházejících do závodů a mezi reálným životem se všemi jeho omezeními a kompromisy řeší T. Končanin ve své stati *O sociálnej adaptácii mládeže*. Na základě marxistického pojetí socializace mladých lidí dělí tento proces (podle N. V. Andrejenkovové) na prvotní, marginální (přechodnou) a konceptuální (úplnou) etapu. Právě tato třetí etapa se realizuje ve formě sociální adaptace. Počátek je dán ukončením školní docházky a nástupem do zaměstnání. V průběhu této etapy musí dojít ke zkorigování školních znalostí praktickou činností ve výrobě či v jiné organizaci, společenskou praxí. Závěr této etapy, a tím také závěr celého období sociální nedospělosti autor nazývá „konkrétním startem“, který je charakterizován situací, v níž již došlo ke sjednocení teoretických a praktických vědomostí a k vytvoření relativně stálých psychologických struktur – hodnotových orientací, životních plánů (reálných), ideálů apod.

V druhé kapitole, nazvané *Pracujúca mládež v priemysle*, jsou zařazeny stati čtyř autorů. Podobným problémem jako Končanin se zde zabývá S. D. Artomov v článku *Sociálne pro-*

blémy adaptácie mladého človeka v priemyselnom podniku. Artomov přistupuje ke zkoumání problematiky z poněkud jiného úhlu, ne z hlediska obecné teorie socializace, ale z hlediska konkrétnějšího – zařazování (přízpůsobování se) do pracovního procesu. Tento proces potom analyzuje prostřednictvím čtyř základních aspektů adaptace mladého dělníka: adaptace podmínkám výroby, závodnímu kolektivu, pracovním podmínkám a způsobu života. Jedním z nejzajímavějších poznatků prezentovaných v tomto příspěvku je zjištění, že úspěšněji se adaptují absolventi učilišť, neboť již v průběhu své profesionální přípravy pracovali v závodech a po absolvování učiliště přicházejí do známého prostředí, mají již osvojené profesionální návyky a vstup do závodu není pro ně „krokem do tmy“, tak jako v případě absolventů středních všeobecných škol. Zajímavý je také poznatek o vlivu charakteru práce na průběh adaptace. Mladí lidé se snadněji adaptují v tom případě, vykonávají-li kvalifikovanou, zajímavou práci. Vzdělání má na průběh adaptace pozitivní vliv, avšak pouze v tom případě, když je využita kvalifikace mladého člověka. Pokud tomu tak není, je vzdělání spíše překážkou hladkého průběhu adaptace. To jsou pouze některé z nejzajímavějších poznatků a podnětných postřehů. Tato stať, tak jako i řada ostatních, logicky vyúsťuje v řadu konkrétních návrhů na sociotechnická opatření, jež jsou vysoce inspirativní i pro naše pracovníky s mládeží.

Z. I. Fajnburg se ve svém příspěvku *Kulturno-technická úroveň mládeže a tendencie jej rozvoja* zabývá úlohou všeobecné kulturní i kulturně technické úrovně dělnické mládeže. Vychází z výsledků konkrétních sociologických výzkumů mládeže realizovaných v letech 1965–1967 sociologickou laboratoří Permského polytechnického institutu. Konkrétně se jedná o tři výzkumy provedené v permských závodech. Na základě zajímavého konkrétního materiálu dochází Fajnburg k závěru, že právě při zkoumání kulturně technické úrovně mládeže můžeme „zreteľne vidieť proces postupného zotierania podstatných hraníc medzi rozumovou a telesnou pracou“ (s. 64).

Do této kapitoly je také zařazena stať V. G. Smolkova *Pracovné súťažení mládeže, jeho osobitosti a problémy*. Na základě konkrétních zkušeností s výsledky socialistické soutěže v různých závodech Sovětského svazu a na základě některých dílčích výsledků sociologických výzkumů publikovaných v sovětském tisku rozebírá autor sociální, morálně etické a sociálně psychologické aspekty pracovní soutěže. Teoreticky vychází důsledně z toho vymezení socialistické soutěže a komunistické práce, jak je podal zhruba před 50 lety V. I. Lenin a jak jsou konkretizovány v současných materiálech KSSS. V rámci této problematiky se autor též zabývá otázkou funkce materiálních morálních stimulů.

Poněkud konkrétněji je zaměřen poslední příspěvek této kapitoly *Technická tvorivost*, jehož autorem je J. A. Dimitrijev. Jsou zde

uvedeny výsledky výzkumu, který se realizoval v různých průmyslových podnicích v Leningradu. Nejzajímavější je zde analýza generačních odlišností, ve kterých se projevuje vzrůst vzdělanostní úrovně sovětské dělnické třídy, především jejího dorostu. Nesporně zajímavá a podnětná je pasáž o zkoumání stimulace a motivace této technické tvořivosti pracujících. Prezentované poznatky jsou o to inspirativnější, že umožňují srovnání se zkušenostmi z našeho racionalizačního hnutí, jehož prudký rozvoj můžeme v posledních letech pozorovat.

Třetí kapitola, nazvaná *Pracující mládež v poľnohospodárstve*, je uvedená krátkým příspěvkem I. M. Slepenskova *Základné tendencie v zmene obsahu a podmienok práce v poľnohospodárstve*.

V. M. Cholkinová se ve své stati *Stimulovanie práce mladých kolchoznikov a robotnikov sovchozov* zabývá problematikou materiálních a morálních stimulů zemědělské mládeže. Na základě výsledků sociologického výzkumu mladých lidí na vesnici dochází k závěru, že většina mladých lidí chápe svoji práci jako hodnotu samu o sobě. „Materiální stimulácia nie je teda jediným a najrozhodujúcejším stimulom k začleneniu mladých dedinských pracovníkov do práce v spoločenskej výrobe, zvyšuje sa význam morálnych stimulov k práci, čo je dôležitá zákonitosť postupného prechodu od socializmu ku komunizmu“ (s. 123).

Poslední statí této kapitoly je práce I. J. Dolgovové *Duchovné záujmy v živote roľníckej mládeže*. Práce je založena na výsledcích sociologického výzkumu v Orelské oblasti. Interpretace jednotlivých poznatků je zároveňována do komplexu objektivních procesů probíhajících v sovětské společnosti, jako je nastupující vědeckotechnická revoluce a tím spojený růst kulturní úrovně pracujících ap. Zajímavé jsou postřehy o významu společenského prestiže vykonávané práce pro vytváření a rozvoj socialistického vztahu k práci u mladých lidí na počátku jejich profesionální kariéry (po absolvování školy). Výrazným kladem této statí je její zaměření na řešení konkrétních problémů rolnické mládeže.

V závěrečné kapitole *Mládež a voľný čas* jsou shromážděny studie sovětských autorů zabývajících se rozličnými aspekty volného času jednotlivých skupin mládeže. G. T. Žuravlev se ve svém příspěvku zaměřuje na problematiku uspokojování duchovních potřeb mladých lidí. R. A. Zlotnikov na problematiku sebezvzdělávacích aktivit ve volném čase, O. G. Milštejn se zabývá úlohou volného času ve fyzickém rozvoji mladých lidí a v rámci tohoto tématu podává některé velice zajímavé poznatky o pozitivním vlivu organizovanosti (ve sportovních oddílech) na duchovní profil mladých lidí. I. G. Melnikov se zabývá množstvím, strukturou a preferencemi činností ve volném čase studentů. A. S. Kulagin volným časem vědecké a inženýrsko-technické inteligence a konečně D. M. Genkin a S. S. Pylev se věnují problematice mládežnických klubů

z hlediska organizace volného času mladých lidí.

Různorodost jednotlivých statí je do jisté míry vyrovnána několika jednotlicími momenty. To se zároveň vztahuje i na ostatní práce publikované ve sborníku. Základním jednotlicím momentem je skutečnost, že jednotliví autoři teoreticky vycházejí z třídního pojetí socialistické společnosti a na tomto základě také z třídního pojetí mládeže. Z toho také vyplývá určitá relativní metodická stejnorodost jednotlivých prací. V této souvislosti je třeba upozornit na obdobný teoretický přístup ke zkoumání problematiky mládeže, jak se objevuje v posledních letech v naší sociologické literatuře (např. Sociologický časopis 1974, č. 4). Svědčí to o postupném sjednocování teoretického zázemí výzkumu mládeže a — jak ukazují některé poznatky z tohoto sborníku — dochází i k postupnému sjednocování v oblasti empirických poznatků těch problémů, jež jsou společné všem socialistickým zemím.

Druhým základním jednotlicím momentem publikace je nesporně zajímavá snaha některých autorů explicitně (u některých pouze implicitně) dynamizovat pojetí mládeže tím, že zkoumají mládež z hlediska základního sociálního procesu socialistické společnosti — z hlediska přerůstání socialismu do komunismu. Jedním z hlavních znaků tohoto procesu je překonávání třídních diferencí socialistické společnosti. Tato tendence k postupné homogenizaci společnosti, kterou je možno brát jako obecnou zákonitost socialismu, se podle některých empirických poznatků sovětských sociologů nejvýrazněji projevuje právě u mládeže, např. v některých oblastech problematiky volného času nebo v oblasti stírání rozdílů mezi prací duševní a fyzickou (s. 57) atd.

Konečně posledním jednotlicím momentem je zaměřenost všech prací na aktuální problémy společenského života sovětské společnosti, což je nesporně rovněž poučné pro naši vědeckovýzkumnou základnu. Jak říká ve shrnujícím doslovu Ladislav Macháček: „Společnou črtou všetkých príspevkov je, že nezostávajú iba pri konštatovaniach, aká je mládež v socialistickej spoločnosti, ale prinášajú množstvo podnetných odporúčaní, ako postupovať a na ktoré hlavné otázky sa pri komunistickej výchove zamerať, osobitne v podmienkach mládežníckej organizácie.“

Poznatky VLKZM z využitia sociológie pri komunistickej výchove mládeže v Sovietskom zväze môžu byť dobrým príkladom aj pre Socialistický zväz mládeže“ (s. 215).

Cíle, které si jak redakce, tak především oba překladatelé — Ladislav Macháček a Jozef Čihák — před sebe postavili při přípravě této publikace, jsou tedy opravdu velice zodpovědně splněny. Celému kolektivu je třeba vyjádřit poděkování za podnětnou a inspirativní publikaci, jež je nepochybně přínosem jak pro politické a výchovné pracovníky, tak i pro pracovníky vědeckovýzkumné základny.

Jan Munk

Jan Szczepański: Zmiany społeczeństwa polskiego w procesie uprzemysłowienia (Změny polské společnosti v procesu industrializace) Warszawa, Instytut Wydawniczy CRZZ 1973, 308 s.

Industrializace je mnohostranný proces, kterým musí dříve či později projít každá společnost, má-li dosáhnout oné úrovně společenského života, jež je východiskem jejího dalšího ekonomického, sociálního i kulturního rozvoje. Industrializace jako objekt teoretického zkoumání může být analyzována z mnoha aspektů. Mohou nás zajímat její stránky technické, ekonomické, ekologické apod. V popředí sociologových analýz tohoto jevu budou však nesporně především důsledky industrializačních procesů v oblasti široce chápané sociální struktury a v oblasti společenského vědomí. Kromě toho skýtá problematika industrializace neobyčejně rozsáhlé pole pro srovnávací výzkumy, a to zvláště dvojího druhu. Nabízí se především nesmírně poučná a ideologicky závažná komparativní analýza dvou základních typů industrializace, tj. kapitalistického a socialistického, jakož i srovnávací analýza průběhu industrializace v jednotlivých socialistických zemích. Výsledkem těchto analýz mohou být poučení, jejichž hodnotu v epoše, kdy na cestu industrializace se postupně tak či onak vydávají nebo v nejbližší době budou vydávat rozvojové země, nelze vůbec docenit.

Považuji proto za velmi významnou studii Jana Szczepańskiego *Změny polské společnosti v procesu industrializace*, vydanou nakladatelstvím polské Ústřední rady odborů, která je pokusem o syntetické zpracování sociálních aspektů socialistické industrializace v Polsku, a tím nesporně jedním z nejvýznamnějších příspěvků k sociologické analýze tohoto klíčového procesu v rámci socialistického společenství vůbec.

Jan Szczepański chápe svou práci jako příspěvek do diskuse o problému, zda industrializace společnosti, která přijala socialistický politicko-hospodářský systém, vede ke stejným, nebo odlišným jevům, jaké můžeme pozorovat ve společnostech s jinými systémy.

Studie je pokusem o shrnutí výsledků rozsáhlých výzkumů industrializace, které byly prováděny v Polsku do roku 1965. V roce 1971 se J. Szczepański k této problematice vrátil, doplnil ji údaji, které se týkají let 1965–1970, a v této podobě se rozhodl ji uveřejnit. Práce se opírá především o výzkumy prováděné *Výborem pro výzkumy industrializovaných oblastí a Ústavem pro výzkumy industrializovaných oblastí*. Využívá rovněž výzkumů prováděných *Ústavem pro filosofii a sociologii Polské akademie věd*, jakož i všech dostupných publikací věnovaných industrializaci v Polsku. Rozsáhlá bibliografie, kterou kniha ve formě odkazů uvádí, je tedy zároveň vyčerpávajícím přehledem toho nejdůležitějšího, co bylo v lidovém Polsku o industrializaci prozkoumáno a publikováno.

Kniha se pokouší o určitou syntézu. Neobsahuje proto podrobné a monografické informace, a množství kvantitativních údajů je omezeno na nezbytné minimum. Jde jí především o zachycení vývojových tendencí a o to, aby ukázala, jak se mění „tkáň“ společnosti pod vlivem industrializace. Industrializace je v ní chápána jako komplex technických a ekonomických jevů, přičemž se autor snaží analyzovat její společenské důsledky. Studie vznikla z potřeby celkového pohledu na přeměny polské společnosti, a i když podává pohled místy zjednodušující, může přispět k usnadnění další práce na tématu.

V první kapitole, nazvané *Obsahová charakteristika socialistické industrializace*, nejprve Szczepański provádí analýzu klíčových pojmů a termínů, kterých bude v knize používat a které mají úzký vztah k pojmu industrializace. Tuto analýzu považují za cennou a potřebnou, neboť používání takových pojmů, jako je „hospodářský rozvoj“, „hospodářský růst“, „průmyslová revoluce“, „technická či vědeckotechnická revoluce“, „technický pokrok“, „technické inovace“ a konečně i „industrializace“, jež všechny Szczepański přesně vymezuje, není v literatuře jednotné, což může vést k určitým zbytečným sporům a nejasnostem. Szczepański zde – jako ostatně už v minulosti mnohokrát – projevuje záslušnou péči o pojmovou a terminologickou zřetelnost a přesnost, bez níž je úspěšná práce ve společenských vědách nemyslitelná. Klíčový pojem své studie definuje takto: industrializace je „soubor technických a ekonomických jevů a procesů, k nimž dochází během výstavby průmyslu a které vedou ke změně ekonomické struktury“ (s. 11).

Jakkoli tedy podstatou industrializace jsou technické a ekonomické procesy, její hybnou silou jsou lidská rozhodnutí, vznikající v důsledku potřeb, které rodí společensko-ekonomické systémy. Szczepański rozlišuje hlavní společensko-ekonomické prvky, které rozhodují o startu, průběhu a výsledcích industrializace a které se v různých podobách objevují ve všech historicky známých typech industrializace.

Jsou to: 1. Podnikatelé čili jedinci či skupiny rozhodující o směrech, tempu, intenzitě a cílech industrializace. (Szczepański se domnívá, že je možné zachovat termín „podnikatel“ i pro socialistickou společnost, jako určité zkrácené označení oné skupiny, která ve svých rukou soustřeďuje strategická rozhodnutí týkající se industrializačních procesů. V tomto smyslu pak v knize hovoří o „socialistických podnikatelích“.)

2. Vykonaatelé rozhodnutí podnikatelů, tedy ředitelé podniků, vedoucí a organizátoři výstavby průmyslových závodů, inženýři a ekonomové, krátce všichni ti, kteří strategická rozhodnutí podnikatelů přetvářejí v konkrétní plány a řídí jejich realizaci.

3. Model hospodářství a typ společnosti, který je cílevědomě zaměřen nebo spontánně

vyplývá z použitých metod a prostředků industrializace.

4. Pracovní síly, jejichž sociologická problematika v industrializačním procesu souvisí s takovými jejich znaky, jako je početnost a možnost získání pro nové zaměstnání i pro nové podniky, kulturní úroveň, úroveň kvalifikace a vzdělání, úroveň a druh pracovní kultury, tradice a návyky, aspirace a životní cíle, uvádění do nových zaměstnání, sepětí s novými pracovišti, zapojení do nového rytmu práce, možnosti vzdělání a získávání nových technických kvalifikací, udržení, stabilizace a zabezpečení jejich růstu, reakce na nové pracovní podmínky a na těžkosti, způsob jejich organizace a jejich poměr k podnikatelům a vedoucím.

5. Společenské aspekty financování industrializace, tj. metody získávání prostředků potřebných k výstavbě průmyslu a způsoby jejich použití.

6. „Logika industrializace“ neboli strategie a taktika industrializace nebo prostě hospodářská politika, jejímž hlavním obsahem je způsob použití, fungování a vzájemné vztahy podnikatelů, prostředků a pracovních sil. O skutečném průběhu industrializace a o její objektivní logice rozhodují podle Szczepeňského tři základní elementy: a) hospodářská politika vedoucích skupin, b) technické a ekonomické nutnosti vyplývající z předindustriálního stavu hospodářství, c) sociologické a kulturní faktory existující v industrializované společnosti.

7. Společenské procesy, které různé typy industrializace doprovázejí, a účinky, které tyto procesy mají. Úplně jiný typ společnosti vytvořil průmysl, jehož konstitutivní institucí byl kapitalistický podnik, působící v rámci ekonomiky konkurence, a jiný vytváří zespolčenštěný průmyslový podnik, působící v plánovaném hospodářství. Podstatný je zde také systém politických institucí, organizace školství, struktura lokálních společenství, obsah masové kultury, druh urbanizace, typy osobnosti, jež se formují v novém systému, a konečně charakteristické znaky technické civilizace, která vzniká v důsledku industrializace. Každý typ industrializace vytváří také charakteristické makrostruktury, tzn. společenské třídy a vrstvy, kritéria prestiže a kritéria společenského postavení.

V těchto sedmi faktorech spatřuje Szczepeňski základní společenské elementy každé industrializace a klade si otázku, jaké společenské rysy, jaké prvky jsou charakteristické pro socialistickou industrializaci.

Socialistická industrializace se liší od jiných historicky známých typů industrializace především tím, že probíhá v rámci ekonomiky, v níž byly zespolčenštěny výrobní prostředky, hospodářství je plánované, centralizované, vedené a řízené státním aparátem. Ekonomický systém je zde spjat se systémem politickým, a proto jsou sociologické aspekty socialistické industrializace tak zajímavé a podstatné.

Pro socialistickou industrializaci je podle

Szczepeňského dále charakteristické to, že vedoucí skupiny, které ve svých rukou soustřeďují strategická rozhodnutí, se rekrutují z politické strany marxisticko-leninského typu poté, kdy se stala stranou vládnoucí. Základem jejich činnosti je sociálně politická doktrína strany. Strana také vytváří ideologii zdůvodňující a řídící hospodářskou politiku. Politický charakter této skupiny, její ideologie a její cíle, podřízení technických a ekonomických cílů industrializace politickým nutnostem rozhodujícím způsobem ovlivňují model hospodářství vytvářeného během výstavby.

Za nejdůležitější společenský i ekonomický znak socialistické industrializace však Szczepeňski považuje model podniku, který vzniká během jejího uskutečňování. Právě tento model podle něho rozhoduje o zásadní odlišnosti socialistické industrializace od jiných jejích typů. Tento model je určen ideologií strany. Je to podnik zespolčenštěný, lépe řečeno socialistický, který nemá soukromého vlastníka, v němž pracovníci jsou „socialistickými spoluvlastníky“ a prostřednictvím samosprávných institucí mají určitý vliv na rozhodnutí vedení. Tento podnik je konstitutivní institucí nové socialistické společnosti. Vybudování socialistického hospodářství, tzn. hospodářství zespolčenštěného, plánovaného, pracujícího pro uspokojení potřeb všeho obyvatelstva, je cílem industrializace. Každá nově vzniklá továrna, každý závod i každá instituce musí být bezkonfliktně zapojena do tohoto obecného modelu, jehož fungování má vytvořit správnou makrostrukturu i mikrostrukturu globální socialistické společnosti. Proto ideologické cíle nemohou být podřízeny ekonomickým a technickým argumentům, jako je tomu v jiných typech industrializace. Zatímco v jiných typech industrializace plní ideologie pomocnou roli zdůvodňující používané metody, v tomto případě zůstává ideologie skupiny řídící industrializaci hlavní a vůdčí hodnotou. Socialistická industrializace má také širší než pouze ekonomické cíle, a proto probíhá v rámci revoluční mobilizace všech sil.

Szczepeňski si dále všímá specifických metod získávání finančních prostředků pro socialistickou industrializaci, role dělnické třídy v jejím průběhu, její logiky a plánovitosti.

V závěru kapitoly shrnuje, že „socialistická industrializace je výstavbou průmyslu, jež je podstatným faktorem budování zespolčenštěného a plánovaného hospodářství v souladu s ideologickou vizí socialistické společnosti, vymezenou principy marxismu-leninismu“ (s. 25).

Druhá kapitola má název *Společenské mechanismy vlivu industrializace* a byla už publikována v časopise *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny* (č. 3, 1965) a znovu přetištěna v obou vydáních Szczepeňského knihy *Odmiany czasu teraźniejszego* (I. vyd. Warszawa 1971, II. vyd. Warszawa 1973). Szczepeňskému v ní jde o vymezení vlivu výstavby průmyslu na souhrn životních procesů

globální společnosti. Tento vliv je ovšem velmi složitý. Polský autor se však domnívá, že je možné jej redukovat na čtyři základní mechanismy, které přímo působí ve všech průmyslových podnicích.

První mechanismus vyplývá z působení systému, který tvoří člověk a stroj. Jde tu o všechny jevy vyvolávané zaváděním strojů a nahrazováním ruční práce strojovou. Vznik průmyslu mění v důsledku toho tradiční metody organizace a vykonávání práce. Vezme-li v úvahu velký vliv způsobu vykonávání práce na osobnost člověka, můžeme snadno vyvodit, jaké jsou důsledky toho, že do průmyslu přicházejí lidé, kteří doposud pracovali jako řemeslníci nebo zemědělci, a kromě toho, jaké jsou účinky skutečnosti, že mechanizovaná práce vstupuje do všech oblastí života. Znamená to především racionalizaci postojů, změnu kritérií hodnocení užitečnosti pracovníků, a tudíž změnu kritérií prestiže, a konečně změny životních aspirací a hodnotových systémů.

Druhý mechanismus vlivu industrializace na společenský život spočívá podle Szczepańskiego ve vytváření nových institucí se specifickou organizací, jakož i ve vytváření složitých zformalizovaných organizací, které vedou ke vzniku „organizační“ společnosti. Polský autor tak nazývá takové společnosti, v nichž souhrn životních záležitostí jedinců i otázky společenského soužití kolektivity, individuální i kolektivní potřeby a činnosti jsou spjaty se specializovanými organizacemi, působícími na základě vědeckých, racionalizovaných metod, nebo jsou těmito organizacemi uspokojovány.

Třetí mechanismus vlivu industrializace na společenský život spočívá ve vytváření nových, diferencovaných forem kolektivity. Během industrializace vznikají specifické účelové skupiny. Industrializace mění také teritoriální kolektivity, tvoří nové pracovní skupiny a kolektivy, vytváří novou sociální diferenciaci, nové profesionální kategorie, a konečně tvoří také nové neformalizované mikroformy. Právě teprve vznik a stabilizace mikrostruktur je podle Szczepańskiego stabilizací nového společenského pořádku vytvořeného industrializací.

Konečně čtvrtý základní mechanismus vlivu industrializace na společenský život vyplývá ze společenských důsledků hospodářského rozvoje, tzn. z diferenciace potřeb a ze zvyšování životní úrovně v důsledku zvětšené možnosti jejich uspokojení. Ze sociologického hlediska zde jde o zjištění toho, co se mění ve společenských vztazích, ve vzájemném působení, ve formách kolektivního života, v chování, v typech osobnosti, ve stylu života, v hodnotových systémech, v aspiracích a snahách lidí tehdy, když se dosáhne určité majetkové úrovně.

Třetí kapitola knihy, nazvaná *Etapy industrializace v oblastech a v měřítku národního hospodářství*, ačkoli je poměrně velmi stručná, má pro celou studii klíčový metodologický význam. J. Szczepański zde totiž řeší dvě

základní otázky teoretického zpracování problematiky industrializace. Jednak otázku, v jakém rozsahu je třeba provádět sociologickou analýzu industrializačních procesů, aby byly zachyceny v souladu se svým přirozeným průběhem, a za druhé otázku časových etap industrializace. Pokud jde o první otázku, dospívá Szczepański k názoru, že z celého bohatství industrializačních mechanismů různého dosahu je možné se omezit na dva rozsahy analýzy a získat tak úplný obraz o jevech a procesech důležitých ze sociologického hlediska. Má na mysli analýzu v rozsahu jednotlivých industrializovaných oblastí a analýzu v rozsahu celého národního hospodářství a státu.

Časové etapy industrializace se pak liší v závislosti na tom, zda zkoumáme průběh industrializace v oblastním či národním rozsahu. V industrializovaných oblastech rozeznává polský autor čtyři základní etapy průmyslnění, přičemž klasifikačním kritériem mu je technická pokročilost investic: 1. Úvodní etapa, která je etapou plánování, průzkumných prací i jiných prací nezbytných pro konečnou lokalizaci průmyslových objektů. 2. Etapa, která začíná spolu se zahájením prací a s realizací plánů a trvá do období, kdy jsou nově postavené továrny uváděny do provozu. 3. V této etapě končí technická stránka výstavby a budování závodů a začíná proces jejich uvádění do provozu. 4. Výroba běží plným tempem, jsou využity všechny kapacity vybudovaných objektů. Tuto etapu nazývá Szczepański etapou nové stabilizace a rovnováhy.

Úplně jinak to podle polského autora vypadá s otázkou etap industrializace v měřítku globální společnosti. Zde nemohou být základem jejich rozlišení období technické pokročilosti jednotlivých investic, nýbrž struktura průmyslu jako hospodářského odvětví a ekonomické důsledky vyplývající z fungování průmyslu jako celku. Etapou industrializace v měřítku národního hospodářství nazývá proto Szczepański takové období, v němž průmysl jako celek dosáhne stavu, který umožňuje přijímat rozhodnutí o změně struktury výrobních investic. Znamená to, že v rozlišování těchto etap je třeba vedle technických jevů značně širěji přihlížet k jevům ekonomickým. Na základě tohoto kritéria rozeznává Szczepański čtyři etapy industrializace v měřítku celé země.

Úvodní etapa spočívá především v dosažení takového stavu rozvoje hospodářství, aby byly umožněny rozsáhlé výrobní investice. V Polsku jde o období od konce války do r. 1949. Druhá etapa je etapou základních investic, především výstavby těžkého průmyslu a průmyslu vyrábějícího výrobní prostředky. V Polsku šlo o období od počátku šestiletého plánu (1949) do prvních let následujícího pětiletky. Třetí etapa industrializace Polska začala spolu s revizí plánů v letech 1956–1957, a dále se výrazně projevila v plánu další pětiletky let 1961–1965. Tuto etapu nazývá Szczepański etapou komplementární, a to

proto, že během ní byly jednak značně sníženy výdaje na investice v průmyslu ve srovnání s celkovými investičními náklady v celém hospodářství, jednak v rámci samotného rozvoje průmyslu vzrostly náklady na průmysl lehký a potravinářský. Poslední etapa, následující poté, co byl ukončen proces vyrovnávání disparit, započala v podstatě v druhé polovině šedesátých let. Szczepański ji nazývá etapou harmonizovaného růstu.

Szczepański upozorňuje, že toto rozlišení na procesy probíhající v oblastech a v rámci celé společnosti provedl především proto, aby byla usnadněna analýza a aby byly odhaleny zvláštnosti jevů, k nimž dochází v jednotlivých lokálních společenstvích. Jinak ovšem mezi nimi existuje dialektická souvislost: „Stav všeobecné pokročilosti průmyslu a ekonomiky v makroměřítku musí určovat průběh procesů, ke kterým dochází v oblastech. A na druhé straně celek přeměn v měřítku národní ekonomiky je pod vlivem zvláštností procesů, k nimž dochází v oblastech“ (s. 48–49).

Další dvě kapitoly Szczepańskiego knihy tvoří svým obsahem i rozsahem její jádro. Je to kapitola čtvrtá, nazvaná Společenské jevy doprovázející etapy industrializace oblastí, a kapitola pátá, nadepsaná Společenské jevy doprovázející etapy industrializace v měřítku národního hospodářství. Jsou jádrem studie proto, že v nich autor velmi podrobně analyzuje právě ty stránky industrializačních procesů, které jsou ze sociologického hlediska nejpodstatnější a také nejzajímavější. Ve čtvrté kapitole rozebírá Szczepański, jaké sociální důsledky měly jednotlivé etapy industrializace v intenzivně zprůmyslovaných oblastech. Pro analýzu volí jisté stabilní schéma, v němž jsou obsaženy tyto skupiny jevů:

1. Prováděné práce, jejich technická charakteristika, používané stroje a kvalifikace požadovaná k jejich obsluze, organizace prací a formální organizace, které pro její potřeby vznikají, specifický pracovní rytmus vyplývající z technických vlastností používaných strojů.

2. Vlastnosti pracujícího osazenstva při vykonávání těchto prací, kategorie zaměstnaných dělníků, vznikající pracovní skupiny a spolupracující kolektivy, získávání pracovníků a jejich sepětí s místním obyvatelstvem.

3. Vytváření vedoucích a správních kádrů, jejich získávání, vlastnosti a organizace jejich práce.

4. Změny probíhající v rovině všech tříd, vrstev a profesionálních kategorií: vnitřní dělba práce, zaměstnání mimo rodinu, autority a vztahy mezi manžely, jakož i mezi rodiči a dětmi, změny ve stylu a aspiracích.

5. Lokální společenství, jeho instituce, prostorová organizace, autority a moc, změny v životním stylu apod.

6. Mimoprámyslová hospodářská odvětví a změny v nich.

7. Proces prostorové a sociální mobility, tedy: migrace, dojíždění do práce, formy vzestupu a projevy degradace.

8. Projevy sociální dezorganizace: zločinnost, alkoholismus, rozvody, sexuální úchyliky, chuligánství atd.

Tím, že autor analyzuje tyto jevy postupně ve všech čtyřech etapách industrializace dané oblasti, dospívá k dynamickému obrazu přeměn, k nimž dochází ve struktuře i funkcích společenského života této oblasti. Tricet dvě podkapitoly, které takto vznikly, jsou relativně vyčerpávajícím popisem a analýzou průběhu industrializace a jejích společenských důsledků v jednotlivých oblastech.

Obdobný postup volí Szczepański i v páté kapitole, v níž se snaží zachytit společenské jevy, které doprovázejí industrializaci v měřítku národního hospodářství. Schéma, které zde používá, je však pouze čtyřčlenné, a jsou v něm obsaženy tyto skupiny jevů:

1. Systém plánovacích a řídicích institucí, které tím, že působí na motivace a snahy různých skupin, tříd a organizací, tvoří sílu, která formuje novou společnost.

2. Souhrn pracujících, a to jak duševních, tak fyzických, jak kvalifikovaných a specializovaných, tak nekvalifikovaných. Na jejich kvalifikaci, dovednostech, morálce, ambicích, hodnotových systémech, životních cílech, postojích a snahách závisí intenzita a produktivita práce, a tím i tempo hospodářského růstu.

3. Diferenciace a rozvrstvení společnosti rozvíjející se na základě zespoličenštěného hospodářství a na základě fungování řídicích institucí.

4. Vznik komplexu zespoličenštěné technické civilizace, specifického kulturního systému industrializované socialistické společnosti.

Vývoj těchto jevů zkoumá Szczepański ve čtyřech výše vymezených etapách industrializace, takže dostáváme šestnáct podkapitol, zachycujících průběh a společenské aspekty industrializace v Polsku v celonárodním měřítku.

Ve stručném závěru ke své knize shrnuje Szczepański všechny pozitivní skutečnosti, které přinesla socialistická industrializace polské společnosti. Zdůrazňuje, že tyto skutečnosti by byly nemyslitelné bez pozitivního hospodářského vlivu, jaký na Polsko má jeho sepětí s Radou vzájemné hospodářské pomoci a bez technicko-ekonomických výsledků tohoto vlivu. Situace předválečného Polska, jež pěstovalo politiku separace od SSSR a bylo v hospodářské válce s Německem, byla z hlediska jeho geograficko-hospodářské pozice prakticky bezvýhodná a je nesrovnatelná s jistotami, které skýtá Polské lidové republice její příslušnost k socialistickému táboru. Je také zcela zřejmé, píše Szczepański dále, že politice spojující Polsko se společenstvím socialistických států vděčíme za 30 let života v míru. Ve společenské sféře přinesl socialismus znárodnění hospodářství a přeměnu so-

ciální struktury, změnu třídní struktury a všechno to, co je přímým či nepřímým důsledkem politického a ekonomického fungování socialistických institucí. Přinesl změnu ideologických obsahů národní kultury a společenského vědomí. Ideje rovnosti a práv jedince se hluboko zakořenily a každý v Polsku vychovaný občan považuje za zcela přirozené, že má právo na práci, na výdělek a vzdělání, že jsou mu přístupné kulturní instituce, že má právo na odpočinek a lékařskou péči.

Nejde však jen o faktické technické a ekonomické přeměny, ale také o to, že socialistické principy, z nichž industrializace vycházela, pronikly během třiceti poválečných let do společenského vědomí a byly jím akceptovány. Szczepański se domnívá, že fungování těchto principů ve vědomí lidí umožní vyhnout se negativním stránkám technické civilizace, která vznikla v důsledku industrializace na Západě. I když pojem technické civilizace v této práci nevymezuje, je zřejmé, že jej používá ve stejném významu, jak jej definoval ve své dřívější knize *Zagadnienia socjologii współczesnej*, Warszawa 1965 (český překlad: *Spektrum společnosti*, Praha 1968), kde píše: „Technická civilizace je základem industrializované společnosti. Charakterizuje ji vědecká organizace práce, masová sériová výroba, velkoměsta jako převládající forma lidských seskupení a masové prostředky sdělování kulturních obsahů: film, rozhlas, televize, noviny, obrázkové magazíny, knihy vydávané ve velkých nákladech, masové reprodukcce a gramofonové desky. (...) Technická civilizace bylo poprvé dosaženo v kapitalistickém systému. Proto také její charakteristické znaky jsou do značné míry výtvorem této společnosti. Plná industrializace a urbanizace socialistických společností musí přinést jiné důsledky pro sociální život. Zajisté umožní vyhnout se krajní uniformizaci a odcizení jedinců vykonávajících práce, které nerozvíjejí osobnost, osvobodí člověka z nadvlády strojů, tříhu a peněz, a tím uchrání společnost před atomizací a „zmasověním““ (*Spektrum společnosti*, cit. vyd., s. 20 a 21).

V recenzované knize se Szczepański k této otázce znovu vrací a konstatuje, že ve společnosti industrializované na socialistických principech je předně možné se vyhnout komercializaci vztahů mezi lidmi a zabránit komercializačním tendencím projevujícím se v průmyslových oblastech a městech, a to organizací služeb a kolektivního soužití v místech bydliště. Takové instituce jako jsou uliční a sídlištní výbory, organizační jednotky Fronty národní jednoty a územní skupiny společenských organizací mohou efektivně působit proti tomu, aby se kolektivní život nestal závislým na zkomercializovaných institucích. Je tedy možné se vyhnout negativním jevům a procesům charakteristickým pro „osamělý dav“ i pro organizační společnosti a organizačního člověka“. Je dále možné na půdě všeobecně akceptovaných socialistických zásad, rozvíjením a rozšiřováním mimoekonomických

funkcí zespolečňených podniků, vytvořit základy integrace lidských kolektivů a zmenšit deformující vliv techniky a ekonomiky, jež je na ni založena, na lidskou osobnost.

Za druhé je podle Szczepańskiego rovněž možné vyhnout se negativním jevům zkomercializované masové kultury. Autor upozorňuje, že polské masové sdělovací prostředky uchovály ve svých programech podstatnou část reprezentativní kultury, a to i za cenu, že obyvatelstvo s nižším vzděláním ji fakticky nesleduje. Racionalizací vzdělávání, projektováním vzdělávací politiky, zahrnující všechny instituce, jež formují osobnost občana od raného dětství až do zralosti, a systematickým permanentním vzděláváním je možné podle jeho mínění vytvořit typ všeobecné kultury na značně vyšší úrovni, než je tomu v západních zemích, a také se vyhnout jejím negativním účinkům.

Recenzovaná kniha Jana Szczepańskiego představuje podle mého názoru novou kvalitu v polské sociologické literatuře věnované industrializaci, a to především proto, že je prvním pokusem o systematický přístup k této problematice. Szczepański mohl tento pokus podstoupit proto, že měl ke své syntéze a ke svým zobecněním dostatečně hluboké a široké základy ve formě empirických výzkumů a četných monografií, věnovaných dílčím oblastem a úsekům socialistické industrializace v Polsku. To však neznamená, že Szczepański tyto výsledky pouze mechanicky shrnul. Vytvořil z nich organický celek, a to tím, že je uvedl do vzájemné časové i prostorové souvislosti, vysledoval determinující faktory socialistické industrializace v Polsku, přičemž vyzvedl zejména to, co sociologa na tomto procesu nejvíce zajímá, totiž jeho důsledky v oblasti struktury společnosti i v oblasti chování, postojů a mínění společenských skupin a jedinců, jakož i jejich zpětné působení na technické a ekonomické faktory. Po této stránce je jeho kniha velmi poučná i svými metodickými aspekty, které by zasloužily zvláštního rozboru. Vznikl tak relativně vyčerpávající, syntetický a dynamický obraz, který je přesný a na faktech založeným popisem změn polské společnosti v procesu industrializace, ale který zároveň nepostrádá prvky „sociologické imaginace“.

Jan Sedláček

Gérard Belloin: Culture, personnalité et sociétés (Kultura, osobnost a společnost)
Paris, Éditions sociales 1973.

Kniha je marxistickým rozбором otázek kultury, třídně determinovaných možností a hranic kulturního rozvoje člověka v soudobé kapitalistické společnosti, jež se ocitá na prahu vědeckotechnické revoluce, rozбором vycházejícím ze situace a konfliktů dnešní Francie.

Autor využívá rozsáhlou informační bázi, již poskytují výsledky četných sociologických

výzkumů a přípravné materiály pro VI. plán,¹ neomezují se však na povrchní a často velice svévolnou interpretaci zjištěných jevů, jež je vlastní zejména sociologům a publicistům buržoazní provenience, ale směřuje k jejich hlubšímu osvětlení, k nalezení podstatných souvislostí mezi kulturními procesy a charakterem společenského řádu.

V třinácti kapitolách krok za krokem odkrývá hlubokou kulturní segregaci, jež je vlastní francouzské společnosti, skutečnost, že přístup ke kultuře je otevřen jen pro minoritu, falešnost a ideologickou funkci známé a často frekventované teze o rovnosti šancí v přístupu ke vzdělání a kultuře, nové aspekty a rozpory, jež do těchto procesů vnáší počátek vědeckotechnické revoluce.

Analyzuje buržoazní koncepcie kultury, současnou vládní kulturní politiku a kauzální vztah mezi krizí společnosti a krizí kultury.

V posledních třech kapitolách nastiňuje pak leninskou koncepci kulturní revoluce a některé aspekty jejího uskutečňování v socialistických zemích, vycházejí ze základní myšlenky, že socialismus jako společnost kvalitativně se liší od všech předchozích vyznačuje takový rozvoj kultury, jenž nemá v dějinách precedens.

* * *

Kniha G. Belloina může být pro naši veřejnost velice zajímavá, a to z řady důvodů. Především perfektně, na základě bohaté empirické dokumentace ukazuje, jak v zemi, jež v běžném povědomí žije jako kulturní výspa Evropy a světa, je přístup ke kultuře jednoznačně závislý na třídním postavení. „Četba je třídní fenomén,“ „pokud jde o četbu, je Francie nerovinná země,“ — 53 % Francouzů nečte knihy — avšak u dělníků činí toto procento 74, u vesničanů 82.

Totéž platí i pro oblasti kulturních aktivit — návštěvnost divadel, muzeí, kin, domů kultury; například divadla navštěvuje 13 % Francouzů. „Podíl různých socioprofesionálních kategorií v publiku muzeí je téměř přesně inverzní ve vztahu k jejich podílu v populaci.“ Ani televize se nevymyká principu kulturní segregace; uplatňuje se pouze jiným způsobem, „ale není o nic méně reálná“.

Autor s teoretickou hloubkou a citlivostí kriticky rozebírá v kapitalismu tak oblíbenou tezi o „rovnosti šancí“; vycházejí z empirických dat, ukazuje na problematiku vzdělání, jak od prvních školních tříd funguje třídně vázaná selekce. Rovnost šancí je fasádou, za níž se skrývá skutečnost, že „kulturní segregace začíná od školních lavic a je funkcí sociálního původu dětí“. Z 1000 dětí z rodin vyšších kádrů a svobodných profesí 574 postoupuje na vysoké školy, z 1000 dětí z rodin

dělníků jen 34: tato a další podobná fakta výrazně dokumentují uvedenou skutečnost. Autor jde dál, směrem k tomu, jak se buržoazní ideologie, zakotvená v přípravných materiálech VI. plánu, vypořádává s rozporům mezi stroze diferencovanou sociální realitou a tezí o „rovnosti šancí“. VI. plán připouští existenci sociální nerovnosti: jeho ideologické jádro tkví ve „vysvětlení“ původu této nerovnosti.

Společnost prý dává všem stejné možnosti, původ sociální nerovnosti, jež se manifestuje jako nerovnost kulturní, je však v různé kapacitě jednotlivců, v různé míře talentů. Různost individuální kapacity, úsilí a úspěchů je tedy zdrojem nerovnosti; společnost je exkulpována, „vinen“ je jednotlivec.

Autor označuje „ideologii vloh“ za určitý druh „rasismu“.

* * *

Pozoruhodný je rozbor otázky, jak kapitalistický systém reflektuje požadavky nastupující vědeckotechnické revoluce v oblasti vzdělání a jak na ně reaguje. Vzdělání není chápáno jako zhodnocování všech intelektuálních potenci populace, jeho rozsah i obsah je dimenzován úzce utilitární funkcí (určovanou menšinou). Na příklad VI. plán předpokládá, že 31,7 % žáků má být připraveno jako nekvalifikovaná pracovní síla.

Vzdělání je ovšem i nástrojem (i když ne jediným) boje proti sociálnímu útisku. Proto buržoazie má permanentní snahu limitovat je a podřídit své ideologii. Rozpornou situaci, v níž se kapitalismus ocitá, charakterizuje autor velice přesně: „K formování pracovní síly, jež je nezbytná pro realizaci profitu... musí kapitalismus obětovat část společenského bohatství... na výdaje spojené se vzděláním. Ale stejný záměr, tj. realizace profitu, jim (tj. kapitalistům) diktuje stejně imperativním způsobem... nedělat nic...“ Tento rozpor je zvláště citlivý na „úsvit vědeckotechnické revoluce“.

* * *

Postup autora je zajímavý — zejména pro naši sociologickou veřejnost — i v tom smyslu, že názorně dokumentuje, jak různá teoreticko-ideologická optika ovlivňuje interpretaci jednotlivých dat, stimuluje výběr určitých dat a přikládá jim různou míru závažnosti. Autor totiž vychází z dat, jež nashromáždila empirická sociologie nemarxistického ražení, avšak jeho obraz kulturního vývoje současné Francie je podstatně odlišný od toho, který vychází z pera buržoazních a nemarxistických sociologů.

V kapitole „Čas a prostředky k životu“ dochází k závěru, že sice je pravda, že rozsah

¹ Francouzské plány, formulované na období 5 let (6. plán 1971–1975), vypracovávají pod vedením generálního komisařiátu pro plán, mají podstatně jiný charakter než plány v socialistickém společenském systému. „Plán“ ve společnosti se soukromým vlastnictvím výrobních prostředků je a priori vykázan do roviny úvah a doporučení. To konečně nazna-

čují jasně i autoři *Výhledu k r. 1985*, když píší: „Skupina se nedomnívala, že by bylo v její kompetenci navrhnout volby týkající se ekonomické a sociální struktury, dělní práce a příjmové politiky; prostě usilovala o to ozejmit některé podstatné elementy, jež usnadňují volbu těm, kteří ji musí podstupovat“ (*Réflexions pour 1985*, s. 10).

volného času je větší než v době Marxe, ale je dnes ve Francii nižší než na příklad před třiceti lety (prac. doba v r. 1938: 38,7 hod., v r. 1969: 45,8 hod.). V kapitalismu je délka pracovní doby otázkou boje; nejkratší pracovní doba byla v letech vlády Lidové fronty 1936–1938 a pak v prvních letech osvobození 1944–1946. Po odchodu komunistických ministrů z vlády v r. 1947 se pracovní doba znovu prodloužila.

„Formy kapitalistického vykořisťování se změnily. Ty, jež známe dnes, neodpovídají již těm, jež měl Marx před očima, když psal *Kapitál*. Avšak mechanismus, který tak geniálně v tomto díle obnažil, zůstává stále týž.“

„Monopoly a stát spojují své prostředky, aby zvětšily soukromý profit úzké vrstvy populace: velké buržoazie.“

„Státně monopolní kapitalismus ničí osobnost jednotlivce ze dvou stran. Nárokuje si stoupající výdaje pracovní síly a současně s tím se snaží omezit uspokojování těch potřeb, jež vyžaduje její vzdělání, udržování a obnova. Těžce mrzačí a zneplodňuje lidské produktivní síly.“

Krise kultury je v tomto systému odvozena od krize společnosti, prohlubující se nástupem vědeckotechnické revoluce.

Vědeckotechnická revoluce vyvolává růst podílu intelektuální práce ve výrobě, vyžaduje stále širší znalosti a implikuje potřebu permanentního vzdělávání.

Rostoucí zespolčenštění ekonomického, politického, sociálního a kulturního života činí objektivně nezbytnou participaci na řízení společnosti a vyvolává potřebu široce pojatého vzdělání – chápaného nikoli pouze jako profesionální příprava. Aby mohly tyto nové, objektivně se vyvinuvší a existující kulturní potřeby být vzaty v potaz, je třeba změny společenských vztahů, jež tvoří dnes nepřekonatelnou překážku „účasti všech členů společnosti na určování cílů a podmínek vlastní výrobní aktivity, účasti, jež se stává nezbyt-

nou a možnou stupněm zespolčenštění, dosaženým díky výrobním silám“.

* * *

Jedině socialismus odpovídá aktuálním potřebám rozvoje společnosti a zároveň i potřebám rozvoje individua. Nové postavení člověka v socialistické společnosti je novým pramenem kulturních aspirací mas.

„Socialismus sleduje – a on jediný je toho schopen – tři cíle, jež implikují individuální rozvoj: trvalý vzestup společenského bohatství, zkrácení pracovní doby a změny v charakteru práce. Jediné limity, jimiž je uskutečňování těchto tří cílů omezoováno, tkví ve stupni rozvoje výrobních sil.“

Výstavba socialismu je spojena s hlubokými proměnami ve sféře kultury, jež jsou zpracovány v leninské koncepci kulturní revoluce, kterou autor shrnuje do tří úkolů:

- 1) trvale rozvíjet kulturní úroveň veškeré populace,
- 2) trvale rozšiřovat sociální bázi těch, kteří participují na vytváření kultury.
- 3) tvořit novou kulturu.

Tyto procesy charakterizují kulturní vývoj socialistických zemí, bez ohledu na jejich národní specifičnost a kulturní tradici.

Konkrétní historické podmínky, v nichž se socialismus zrodil, a některé obtíže, jež provázely jeho budování, nesmí zastřít to podstatné: je to jediný typ organizace společnosti, jež je schopen plně uspokojit potřebu iniciativy, účasti na řízení, na tvorbě vlastního života.

Výstavba socialismu není spojena jen se šířením kultury, ale s revoluční změnou jejího obsahu; socialismus nemění jen vztah mas ke kultuře, ale mění vztah mas ke kultuře, jež sama prochází podstatnými změnami.

Blanka Filipcová

Todor Pavlov oslavil 85. narozeniny

V podivuhodně duševní svěžesti a neutuchajícím životním, vědeckém i politickém elánu se 14. února tohoto roku dožil pětadesátiletý nestor bulharské filozofie, estetik, literární kritik, teoretik a historik, sociolog, pedagog a politik, neúnavný bojovník revolučního dělnického hnutí, akademik Todor Pavlov.

Dlouhá a plodná životní dráha Todora Pavlova významně obohatila marxistické vědecké myšlení v řadě oblastí. Jeho teoretické práce se dotýkají nejen základních filozofických otázek, ale celého širokého spektra obecných i dílčích problémů z jiných vědních disciplín, zejména z formální logiky, teorie umění, literární vědy atd.

Ohnisko práce tohoto filozofa a jeho hlavní přínos však nesporně leží v oblasti marxistické filozofie – v rozpracování dialektickomaterialistické teorie poznání. Jeho nejrozsáhlejší a nejznámější dílo *Teorie odrazu*, vydané poprvé r. 1936 a v průběhu života autora neustále rozvíjené a přepracovávané v souladu s novými vědeckými poznatky, je realizací Leninova filozofického odkazu, je hlubokou filozofickou teoretickou a metodologickou analýzou vztahu hmoty a vědomí. V důsledně dialektickomaterialistickém přístupu řeší T. Pavlov nejen základní otázky ontologické, ale zejména otázky gnozeologické, roli filozofie v teorii poznání a funkce jednotlivých věd.

V této souvislosti vymezuje i místo sociologie. Sociologii chápe jako nejobecnější vědu o společenských jevech, která čerpá svá základní teoretická a metodologická východiska z historického materialismu jako logického zveřejnění dějin poznání světa. Je to však samostatná nefilozofická věda, vytvářející specifický teoretický základ pro jednotlivé speciálnější sociologické disciplíny. Ve svých výsledcích opět v historický materialismus vyúsťuje.

Život a dílo Todora Pavlova tvoří organickou a nerozlučnou jednotu. Jeho rozvíjení teorie a metodologie marxisticko-leninské filozofie a z ní vycházejících vědeckých disciplín nikdy nebylo a není izolovanou kabinetní prací. Pramení z potřeb dělnického hnutí, z konkrétní praxe budování socialistického společenského řádu, a do této konkrétnosti se opět vlévá a obohacuje ji. V postavě T. Pavlova oplodňuje dráha vědce drá-

hu revolucionáře a naopak. Důraz na těsnou vzájemnou vazbu mezi teorií a praxí, mezi filozofií a politikou charakterizuje celou jeho práci.

Teoretický vliv T. Pavlova přesahuje nejen hranice jeho rodného Bulharska, ale i hranice socialistického společenství národů. Pavlov je zasvěceným kritikem buržoazních teorií a ideologií a zaníceným tribunem marxismu-leninismu na významných mezinárodních setkáních. Účastníci i posledních světových kongresů – např. VII. sociologického ve Varně v r. 1970, XV. filozofického ve Varně v r. 1973, Hegelova kongresu v Moskvě v r. 1974 – nepřestávají obdivovat tvůrčí potenci tohoto myslitele, který již svůj díl hledání pravdy naplnil v míře ne jednoho, ale několika životů. Své pojetí pravdy sugestivně vyjádřil na posledním filozofickém kongresu: „... každá pravda, je-li to skutečná pravda, a nikoli pouze izolované empirické zjištění, v sobě nese hlubokou logickou a historickou povahu Pravdy vůbec, chápáné jako dialektický proces subjektivní reflexe v mysli člověka, reflexe dialekticky se vyvíjející a objektivní, skutečné sociální reality i přírodní reality ji prolínající.

To znamená, že pravda není nic jiného než věda sama, chápáná ve své dialektické jednotě a rozmanitosti.

Je dialektickou jednotou: 1. systému pojmů, kategorií, zákonů atd., 2. metody poznání, 3. spojení s praxí jako východiskem, nejvyšším cílem, kritériem, determinantou a bezprostřední realitou.

Chybí-li kterákoli z těchto složek, věda přestává být vědou v plném a přesném slova smyslu, tj. ve smyslu Pravdy.

Pravda jako proces, jako logika a dějiny, jako explanace a přeměna světa je nezbytnou zbraní v rukách člověka, chce-li vytvořit opravdu spravedlivou, opravdu lidskou, opravdu prosperující, opravdu svobodnou a opravdu šťastnou společnost.¹

Život ani dílo T. Pavlova ještě zdaleka nejsou uzavřeny. Přejeme mu, aby jeho tvůrčí elán, myšlenkové bohatství a zánícenost marxistického bojovníka ještě dlouho přispívaly k rozvoji marxistického teoretického myšlení a socialistické praxe.²

Redakce
Sociologického časopisu

¹ Pavlov, T.: *O pravdách a Pravdě*. Sociologický časopis 10, 1974, č. 1, s. 1.

² Podrobněji o Todoru Pavlovovi viz např. So-

ciologický časopis 6, 1970, č. 3–4, s. 381; Filozofický časopis XVIII, 1970, č. 3, s. 351; Filozofská míšl 31, 1975, č. 1.

Spoločné zasadnutie Slovenskej sociologickej spoločnosti SAV a Československej sociologickej spoločnosti ČSAV

Ako sa to konštatovalo v dokumente Predsedníctva ÚV KSC „Vývoj, súčasný stav a úlohy spoločenských vied“, očakávajú pracovníkov v marxisticko-leninskej sociológii, v úzkej spolupráci s predstaviteľmi ďalších spoločenských vied, náročné a zodpovedné úlohy späté s úlohami Komunistickej strany Československa pri riadení rozvoja socialistickej spoločnosti. Marxisticko-leninská sociológia má nezastupiteľné miesto v poznávaní rozmanitých stránok a oblastí spoločenského života, zákonitostí jej ekonomického, sociálno-politického a duchovného rozvoja, ako aj pri formovaní nového socialistickeho spoločenského vedomia pracujúcich. Takýmto účinným nástrojom poznania a spoločenských premien môže byť marxisticko-leninská sociológia však iba vtedy, keď sa dôsledne rozvíja na metodologickej základni marxizmu-leninizmu, keď vychádza pri svojej práci z požiadaviek spoločenskej praxe, tak ako ich formuluje rozhodujúci riadiaci subjekt socialistickej spoločnosti – Komunistická strana Československa.

Niet sporu o tom, že v procese rozvoja marxistického sociologického myslenia u nás zohráva významnú úlohu vedecká spoločnosť združujúca veľký kolektív profesionálnych pracovníkov v odbore sociológie, príbuzných spoločenských vied ako aj spoločenskej praxe. Spoločné zasadnutie Slovenskej sociologickej spoločnosti SAV a Československej sociologickej spoločnosti ČSAV pri príležitosti 10. výročia vzniku Slovenskej sociologickej spoločnosti SAV, ktoré sa uskutočnilo v dňoch 2.–3. decembra 1974 v Domove vedeckých pracovníkov SAV v Smoleniciach, bolo plne v znamení naliehajúcej potreby kritickej analýzy vývoja marxisticko-leninskej sociológie v uplynulom období a formulovania úloh sociologickej spoločnosti pri jej ďalšom rozvoji.

Na slávnostnom zasadnutí predniesol referát o výsledkoch desaťročnej činnosti Slovenskej sociologickej spoločnosti SAV jej predseda prof. Juraj Zvara, prodekan fakulty Vysokej školy politickej ÚV KSC v Bratislave. Vo svojom referáte sa zamerail na zhodnotenie výsledkov činnosti vedecko-výskumných pracovníkov na Slovensku, na zhodnotenie intenzívneho úsilia o marxisticko-leninskú profiláciu týchto pracovísk, nakoľko tieto skutočnosti v rozhodujúcej miere ovplyvňujú rozvoj marxisticko-leninského sociologického myslenia na Slovensku a teda aj možnosti efektívneho pôsobenia vedeckej sociologickej spoločnosti.

Vznik Sociologického ústavu SAV, Katedry sociológie FFUK, Československého výskumného ústavu práce a sociálnych vecí, Výskumného ústavu životnej úrovne, Výskumného ústavu kultúry a verejnej mienky, rozvoj sociologického výskumu na rozmanitých rezortných výskumných ústavoch (Ústav ekonomiky poľnohospodárstva a výživy) a ústavoch SAV (Ústav architektúry a stavebníctva SAV),

na Vojenskej politickej akadémii K. Gottwalda, na Vysokej škole ekonomickej, na vysokých školách v Nitre (Katedra pedagogiky a sociológie Vysokej školy poľnohospodárskej), v Žiline, Prešove a Košiciach, ale tiež narastajúci počet sociológov pracujúcich v podnikovej sfére a v národných výboroch rozšíril celkový počet profesionálne pracujúcich sociológov na Slovensku do takej miery, že spoločenská potreba činnosti vedeckej organizácie neustále narastá.

Vedecká spoločnosť sociológov na Slovensku postupne utvárala možnosti pre komunikáciu vedeckých informácií a skúseností tejto širokej a pomerne heterogénnej skupine odborníkov tak v národnom, ako aj medzinárodnom meradle. Za uplynulé obdobie sa v značnej miere prejavila tendencia narastania záberu sociologickej analýzy v celku spoločenskej skutočnosti, čo sa v činnosti vedeckej sociologickej spoločnosti prejavilo v ustanovení nových sekcií.

V súčasnom období aktívne pracuje deväť odborných sekcií Slovenskej sociologickej spoločnosti SAV: 1. metodologická sekcia; 2. sekcia sociológie práce; 3. sekcia sociológie poľnohospodárstva a vidieka; 4. sekcia sociológie kultúry a voľného času; 5. sekcia sociológie mládeže; 6. sekcia sociológie urbanistiky; 7. sekcia politických a národnostných vzťahov; 8. sekcia sociológie rodiny a zamestnaných žien; 9. sekcia sociológie medicíny a zdravotníctva.

V jednotlivých sekciách pracuje v súčasnosti vyše 200 riadnych členov Slovenskej sociologickej spoločnosti SAV. Ich činnosť je zameraná tak na odborný rast členov spoločnosti (prednášky domácich a zahraničných odborníkov, vydávanie bulletinov), ako aj na sprostredkovanie výsledkov vedecko-výskumnej činnosti širšej odbornej verejnosti, pracovníkom spoločenskej praxe. Vedecké konferencie, sympózia a kolokvia, zvyčajne s medzinárodnou účasťou, sa organizujú za spolupráce príslušných riadiacich orgánov a spoločenských organizácií. Ich cieľom je súčasne zabezpečiť čo najkomplexnejšie postihnutie aktuálneho spoločenského javu alebo problému a sústrediť tak vedecko-výskumné poznatky z najväčšieho počtu vedecko-výskumných pracovísk, pracovísk vysokých škôl, spoločenských organizácií, riadiacej praxe. Účast zahraničných účastníkov, prevažne zo socialistických krajín, umožňuje neustálu konfrontáciu úrovne a orientácie nášho sociologického bádania.

Osobitnú pozornosť širokej odbornej verejnosti a riadiacej spoločenskej praxe sústreďujú na seba kolokvia sociológie práce, ktoré každé dva roky organizuje sekcia sociológie práce Slovenskej sociologickej spoločnosti SAV v spolupráci so Sociologickým ústavom SAV, Ústavom pre filozofiu a sociológiu ČSAV a Ministerstvom práce a sociálnych vecí SSR.

Prvé medzinárodné kolokvium, ktoré sa konalo r. 1965, riešilo aktuálne otázky vymedzenia problematiky sociológie práce ako špeci-

fickej sociologickej disciplíny a perspektívy jej aplikácie v spoločenskej praxi. Nasledujúce kolokvia nastoľovali už špeciálne problémy spadajúce pod záujem marxisticko-leninskej sociológie, ako napr. fluktuácia a sociálna mobilita (II. kolokvium), socialistická revolúcia a industrializácia Slovenska (III. kolokvium), sociálne prognózovanie a sociálne plánovanie (IV. kolokvium). Usporiadatelia dbajú na to, aby nastoľované témy boli analyzované čo najkomplexnejšie, pretože je to jedna zo záruk, že riešenie a závery prijaté na kolokviách môžu byť skutočným prínosom pre spoločenskú prax. Stalo sa už pravidlom, že kolokviá sa zúčastňujú okrem sociológov aj psychológovia, právnici, ekonómovia a odborníci z ďalších vedeckých disciplín. Výsledky doterajších kolokvií boli zhrnuté do osobitných zborníkov a určitý výber z posledného prináša časopis Sociológia, číslo 6 z roku 1973.

Zásľuhou rozsiahlej činnosti sekcie mládeže Slovenskej sociologickej spoločnosti SAV sa stáva príznačnou črtou rozvoja sociologického výskumu mládeže jeho ideová, organizačná a materiálna spätosť so Socialistickým vzťahom mládeže. Táto spolupráca bola možná najmä preto, že sekcia mládeže venovala pri rozvoji svojej činnosti po roku 1970 veľkú pozornosť analýze sociálnych a gnozeologických koreňov ideovej krízy našej spoločnosti, najmä ideovo-politickej dezorientácie mládeže a úlohe, ktorú tu zohrali niektoré tendencie v samotnej sociológii mládeže. V materiáli *Súčasný stav a perspektívy rozvoja sociológie mládeže na Slovensku*, ktorý prerokovalo Predsedníctvo Slovenskej sociologickej spoločnosti SAV, sú obsiahnuté mnohé úlohy, ktorých realizácia podmienila úspešný rozvoj spolupráce sekcie so spoločenskou praxou a napomohla marxisticko-leninskej profilácii sociologického výskumu mládeže.

Najvýraznejšou formou práce bolo organizovanie vedecko-praktických konferencií zameraných na problematiku komunistickej výchovy mládeže. Sekcia má zásluhu na usporiadaní prvej celoslovenskej konferencie k problematike sociológie mládeže (Prešov 1967). Výsledky jednotlivých konferencií boli postupne publikované vydavateľstvom Smena (Sociologické aspekty komunistickej výchovy mládeže z hľadiska práce SZM – Smolenice 1972, Sociologické aspekty komunistickej výchovy učňovskej a pracujúcej mládeže – Smolenice 1973; Mladá generácia robotníckej triedy a sociálne plánovanie priemyselného podniku z hľadiska práce SZM – Smolenice 1974). Materiály z konferencie *Aktuálne otázky socialistickej výchovy mládeže na stredných školách* vydal ÚV SZM v Prahe pre potreby pléna ÚV SZM k problematike stredných škôl.

Sekcia sociológie mládeže ako jediná zo sekcií systematicky vydáva svoj bulletin *Študijné materiály*, v ktorom vychádzajú preklady popredných odborníkov z oblasti sociologického výskumu mládeže v socialistických krajinách, osobitne zo Sovietskeho zväzu. Bul-

letín vydáva sekcia sociológie mládeže spoločne so Slovenskou ústrednou politickou školou SZM.

Hodnotné vedecké konferencie usporadúva aj sekcia sociológie rodiny a zamestnanej ženy v úzkej spolupráci so Sociologickým ústavom SAV a Slovenským ústredným výborom zväzu žien. Osobitný význam mali konferencie usporiadané r. 1972 na tému *Žena a rodina v zrkadle spoločenského výskumu ČSSR* a r. 1973 na tému *Rodina a spoločenskovo-výchovné inštitúcie pri socialistickej výchove mládeže*. Ich výsledky dobre pripravili sekciu na zorganizovanie medzinárodnej konferencie na tému *Žena a rodina v socialistických krajinách*, ktorá sa uskutoční v roku 1975 pri príležitosti Medzinárodného roku ženy vyhlásenej OSN.

Skutočnosť, že vedecko-organizačná činnosť Slovenskej sociologickej spoločnosti SAV sa rozvíja v úzkej spolupráci s riadiacimi a spoločenskými organizáciami, umožňuje pohotovo reagovať na spoločenské potreby praxe a pozitívne tak rozvíjať závery XIV. zjazdu KSC a uznesenia plén ÚV KSC v podmienkach dobrovoľnej spoločenskej organizácie vedeckých pracovníkov.

Positívne výsledky, ktoré dosiahla v uplynulom období Slovenská sociologická spoločnosť SAV, nemožno hodnotiť iba ako izolovaný slovenský prínos. Sú výrazom integrácie a koordinácie úsilia slovenských a českých marxisticko-leninských sociológov. Tieto výsledky predstavujú tak iba jeden z mnohých príkladov úspechov pri upevňovaní jednoty českého a slovenského národa. Ďalšie zdokonalovanie tejto spolupráce je jedinou zárukou, že marxisticko-leninská sociológia bude pripravená pohotovo reagovať na náročné požiadavky spoločenskej praxe pri riadení rozvoja socialistickej spoločnosti.

V závere svojho vystúpenia zdôraznil prof. Juraj Zvara, že Slovenská sociologická spoločnosť SAV sa hrdlo hlási k revolučným tradíciám Slovenského národného povstania, a pripomenul, že bez oslobodenia Československa slávnou Sovietskou armádou by sa nemohla naša spoločnosť uberať cestou výstavby komunistickej spoločnosti. Vďaka revolučným premenám našej spoločnosti sa utvorili objektívne podmienky aj pre rozvoj marxisticko-leninskej sociológie.

Slovenská sociologická spoločnosť SAV sa bude aj naďalej usilovať čo najväčším díelom prispievať svojou poznávacou a vedecko-organizačnou činnosťou k realizácii odkazu týchto revolučných tradícií, k rýchlejšiemu napredovaniu ku komunizmu. V tomto duchu sa bude usilovať o upevnenie jednoty ideologického frontu, angažovane rozvíjať kritiku reakčných, revizionistických a buržoáznych sociologických teórií a koncepcií a konkrétnymi pozitívnymi výsledkami rozvíjať marxisticko-leninskú sociológiu. V tejto náročnej práci sa bude oveľa intenzívnejšie ako doteraz rozvíjať spolupráca so sociológmi v socialistických krajinách, najmä v ZSSR.

So závažným referátom vystúpil na zasadnutí akademik Andrej Sirácky. Zameral sa predovšetkým na otázky ďalšieho rozvoja marxisticko-leninskej sociológie v konfrontácii s jej doterajším vývojom u nás a úlohami, ktoré pred ňu stavajú náročné otázky rozvoja socialistickej spoločnosti. Je mimo každú pochybnosť, že sociológia ako veda o štruktúre a dynamike spoločnosti nemôže byť iná ako marxistická. Pripomenul, že sociológiu môžeme budovať iba v systéme marxizmu-leninizmu a na teoreticko-metodologickom základe historického materializmu. Veľkou prednosťou marxizmu-leninizmu v porovnaní s jednostrannými a metafyzicky rozpracovanými sociologickými teóriami je to, že marxistická teória spoločnosti sa rozvíjala v úzkej spätosti s filozofiou, politickou ekonomikou, vedeckým komunizmom a s revolučným hnutím robotníckej triedy a ostatných pokrokových spoločenských síl. Ujašňovať všetky súvislosti z hľadiska riešenia teoretických a praktických otázok predmetu a miesta marxisticko-leninskej sociológie v systéme marxizmu-leninizmu a v systéme spoločenských vied, objasňovať jej teoretické základy, metodologickú orientáciu, ideologickú a spoločenskú funkciu, jej triednosť a stranickosť — to všetko sú úlohy, ktoré majú bytostný význam v súčasnosti a od ktorých problémov sa nezmžno odťahovať.

Najmä určitá časť sociológov, ktorá skôr tenduje k úplnej izolácii sociológie od filozofie, od všeobecnej teórie a nezávisle od nej rozvíja „empíriu“, „metódy“, hľadá „pravdepodobnosť“, „pravidelnosť“, prípadne „zákon stredného dosahu“ namiesto všeobecných sociologických zákonov, by si mala uvedomiť, že historický materializmus ako štruktúrálne časť filozofie je potrebné jeho predmetom a kategóriami včleniť do logicko-metodologického systému filozofie. Za takéto kategórie, ktorých rozpracovanie v marxistickej sociológii a filozofii je potrebné venovať zvýšenú pozornosť, označil akademik A. Sirácky spoločenské bytie, spoločenské vedomie, základnú, nadstavbu, sociálny a kultúrny systém, sociálno-ekonomickú formáciu, historické typy, sociálnu a triednu štruktúru, spoločenský zákon, pokrok a regres, sociálnu kontrolu, sociálne normy, symboly, idey, hodnotový systém, revolúciu, vedeckotechnickú revolúciu, produkciu a „sebaprodukciiu“ ľudského sveta a rôzne kategórie ďalších vied. Včlenenie filozofických kategórií historického materializmu do systému filozofie si vyžaduje jasnú koncepciu predmetu a „problémových okruhov“ historického materializmu.

Za Československú sociologickú spoločnosť ČSAV pozdravil slávnostné zasadnutie podpredseda Čs. sociologickej spoločnosti prof. Jaroslav Kohout. Vo svojom prihovore zvýraznil mnoho pozitívnych skutočností, ktoré vyplynuli práve z rozvoja účinnej spolupráce českých a slovenských marxisticko-leninských sociológov. Či už je to oblasť výskumu mládeže, rodiny a ženy, práce, teórie a metodológie, všade tu badať užitočnú spoluprácu

oboch vedeckých spoločností. Je to výrazný prvok črtajúcej sa nevyhnutnosti posilňovať tendencie po komplexnom objasňovaní problematiky, po interdisciplinárnom prístupe k riešeniu jednotlivých vedeckých problémov, rozširovania spolupráce vedeckých pracovníkov s pracovníkmi riadiacej a spoločenskej praxe. Rozhodujúcim prvkom v posilnení týchto tendencií je aj uznesenie Predsedníctva ÚV KSC o spoločenských vedách, kde sa jednoznačne zdôrazňuje účasť spoločenských vied, a teda aj sociológie, na vedeckom rozpracovávaní plánovaného rozvoja socialistickej spoločnosti. Problematika riadenia a plánovania nepredstavuje už v súčasnosti úzko vymedzenú problematiku presadzujúcu sa v sociológii v niektorých jej oblastiach pod vplyvom ekonomickej vedy, ale stáva sa nevyhnutným východiskom a vyústením veľkého poznávacieho úsilia celej marxisticko-leninskej sociológie.

Vo svojom vystúpení osobitne zdôraznil niektoré skutočnosti, ktoré naznačujú, že v ďalších rokoch dôjde nesporne k zintenzívneniu zahraničných stykov a k zlepšeniu kontaktov so sociologickými pracovníkmi v socialistických krajinách ako jedného z určujúcich predpokladov zjednotenia a zefektívnenia účinnosti marxisticko-leninskej sociológie v oblasti ideologického boja.

V mene Československej sociologickej spoločnosti ČSAV vystúpil na slávnostnom zasadnutí aj s. Karel Rychtařík. Vo svojom obsiahlom referáte (ktorý uverejní v plnom znení časopis Sociológia 2—1975) sa zaoberal otázkami významu metodológie pre rozvoj marxisticko-leninskej sociológie. Vychádzajúc z klasikov marxizmu-leninizmu dokumentoval význam metodologickej orientácie marxistickej sociológie na dialektický materializmus, na potrebu jej rozvoja v rámci systému marxizmu-leninizmu.

Marxistický materialistický prístup umožňuje chápať spoločnosť ako jednotný a vyvíjajúci sa organizmus. Materialistická dialektika je najvšeobecnejšia metodologická poloha, ktorá vybauje marxistickú sociológiu postulátmi, určujúcimi kvalitu jej metód, ktoré ešte stále nie sú dopracované do uceleného systému.

Medzi základné metodologické postuláty marxizmu-leninizmu patrí požiadavka empirického, konkrétneho-historického a triedneho prístupu. Po objasnení niektorých otázok vzťahu teórie a empirie v sociológii a významu konkrétneho-historického prístupu pre kontinuitu poznávania a predvídania zdôraznil referent, že najdôležitejším postulátom prístupu marxistickej sociológie k spoločenským javom a procesom je triedny prístup.

Požiadavka vedeckej objektivity a požiadavka hodnotenia a interpretácie javov spoločenského života z pozície a z hľadiska záujmov robotníckej triedy tvoria vzájomnú väzbu v marxizme. V spoločenských vedách je objektívna pravda nerozlučne spätá s triednymi a stranickými záujmami. Marxisticko-leninská sociológia je triedna veda, kto-

rej vznik, rozvoj a svojbytná zmysluplnosť je spávaná s revolučným zápasom robotníckej triedy.

Druhý deň rokovania bol venovaný referátom o poznatkoch a výsledkoch VIII. svetového sociologického kongresu v Toronte v Kanade. O svoje dojmy a poznatky sa podelili priami účastníci kongresu prof. J. Kohout a F. Charvát. O výsledkoch II. konferencie marxistických sociológov v NDR, ktorá sa uskutočnila v máji 1974, informoval F. Tašký. O koncepcii účasti sociológov na Medzinárodnom roku ženy v ČSSR informovala J. Jančovičová.

Súčasťou zasadnutia boli aj jednanie výborov spoločností, na ktorých sa prerokovali najbližšie úlohy vyplývajúce zo zabezpečenia úspešnej realizácie záverov XIV. zjazdu KSC a dokumentu Predsedníctva ÚV KSC o spoločenských vedách. Na zasadnutiach boli schválené niektoré kadrové zmeny. Do funkcie úradujúceho predsedu Československej sociologickej spoločnosti ČSAV bol zvolený prof. Juraj Zvara a za úradujúceho predsedu Slovenskej sociologickej spoločnosti SAV bola zvolená J. Jančovičová.

Zasadnutie sociologických vedeckých spoločností pri príležitosti 10. výročia vzniku Slovenskej sociologickej spoločnosti SAV umožnilo vo vhodný čas a adekvátnym spôsobom prediskutovať početné otázky a problémy ďalšieho rozvoja marxisticko-leninskej sociológie v ČSSR.

Ladislav Macháček

Zpráva o druhém mezinárodním semináři srovnávací kriminologie v Praze

Na podzim roku 1974 se uskutečnil v Praze v hotelu Interkontinental druhý mezinárodní seminář srovnávací kriminologie. Podnět k uskutečnění tohoto semináře vzešel na prvním mezinárodním semináři srovnávací kriminologie, který se sešel v roce 1972 v Popově v PLR.

Pořadatelem regionálního semináře v Praze byl Výzkumný ústav kriminologický při Generální prokuratuře ČSSR společně s Mezinárodním střediskem srovnávací kriminologie při francouzské univerzitě v Montreálu. Ve srovnání s prvním seminářem v PLR se druhého, pražského semináře zúčastnilo více delegátů ze socialistických zemí, kteří převládli nad delegáty z kapitalistických států. Kromě početné delegace z ČSSR se semináře zúčastnili zástupci z PLR, BLR, z NDR a MLR. Přihlášení byli také zástupci z SSSR, ale z technických důvodů se nedostavili. Z kapitalistických států se semináře účastnili delegáti z Anglie, Brazílie, Francie, Itálie, Japonska, Kanady, NSR, Švédska, USA a Venezuely.

Pro bližší informaci uvádím, že Mezinárodní středisko srovnávací kriminologie bylo založeno v r. 1969 na základě dohody mezi Mezinárodní kriminologickou společností, která je v otázkách boje proti kriminalitě

a její prevence poradním orgánem OSN a UNESCO, a francouzskou univerzitou v Montreálu. Jeho hlavním úkolem je rozvíjet mezinárodní kriminologické výzkumy za účasti zemí s různým společenským zřízením.

Práce semináře probíhala ve dvou sekcích, z nichž každá měla svůj vlastní program. V první sekci byl diskutován projekt připravený polskými vědeckými pracovníky z Institutu společenské profylaktiky a resocializace z Varšavy, zaměřený na výzkum společenské reakce na deviantní chování. V druhé sekci byly těžištěm dílčí zprávy, přednesené ve formě referátů a diskusních příspěvků k výsledkům výzkumu volného času delikventní mládeže, který byl uskutečněn v různých zemích. Jednání semináře bylo ukončeno plenárním zasedáním, na němž bylo formulováno souhrnné doporučení pro práci v oblasti srovnávací kriminologie.

V další části zprávy věnujeme pozornost obsahu práce druhé sekce vzhledem k tomu, že jde o problematiku velmi aktuální, která má v boji proti kriminalitě mládeže jedno z klíčových postavení.

Tématem jednání této sekce byly především výsledky výzkumu volného času delikventní mládeže. K tomuto tématu byly předneseny čtyři úvodní referáty: kanadský, maďarský, polský a československý. V diskusi bylo referováno o dalších výzkumech zaměřených do oblasti volného času delikventní mládeže, zejména v NDR, v BLR a v Itálii.

Kromě informace o výsledcích se převážná část diskutujících zaměřila na metodologické problémy vlastního výzkumu (např. složení kontrolního souboru, jeho výběr, skladbu dotazníku, uplatnění osobnostních charakteristik, velikost vzorků atd.) a na metodologické problémy komparace.

Společný maďarsko-polsko-československý výzkum navazoval ve svých počátcích na projekt vypracovaný v Montreálu. Avšak vzhledem k rozdílnému společenskému zřízení, vzhledem k rozdílné situaci v legislativě, která ovlivňuje strukturu delikventní populace, vzhledem k rozdílným praktickým organizacím opatření na tomto úseku i vzhledem k rozdílným kulturním tradicím apod. musel být tento projekt zásadně přepracován.

Projekt přepracovali společně pracovníci z MLR a ČSSR. K takto přepracované verzi se připojili vědečtí pracovníci polští. Vznikl tak výzkumný úkol, jehož výsledky budou srovnatelné v zúčastněných socialistických zemích a v některých dílčích hlediscích s kanadskými (Kanada má v tomto směru zcela samostatné postavení, nezávislé na výzkumech probíhajících v kapitalistických státech.) Závěry výzkumu budou sloužit k prohloubení teoretických poznatků a praktických opatření v boji proti kriminalitě mládeže v zúčastněných socialistických zemích.

Vzhledem k tomu, že v sekci bylo referováno o probíhajících výzkumech, které z větší části nebyly dosud ukončeny, nemohla být zatím formulována konečná stanoviska a do-

poručení. Učinná shrnutí mají předběžný charakter.

Pokud jde o volný čas delikventní mládeže, je charakterizován převážně pasivní účastí (v roli diváka) na aktivitách volného času. Dalším nápadným znakem je malý podíl rodinného prvku a s tím související zvýšená potřeba intervence společenských orgánů a organizací. Ve výsledcích všech výzkumů, o nichž bylo referováno, je také jasně patrná malá atraktivnost formálních skupin, což hovoří pro zvýšení možnosti volného času v neformálních skupinách, v klubech apod.

Ve všech výzkumech se ukázalo, že nejčastější náplní volného času delikventních mladistvých je sledování televizních vysílání, návštěva biografů, návštěva restaurací a vináren a volné vycházky bez určeného cíle v partě nebo s jedním přítelem (příteklýni).

Pro oblast metodiky výzkumné práce na popisovaném úseku se jeví užitečné více přihlídnout k souvislosti volného času a zájmové sféry jedince, osobnostních charakteristik a hlavně výchovného působení zaměřeného na prevenci delikvence a reedukaci morálně narušených jedinců.

Dosavadní výzkumy se zabývaly převážně volným časem delikventní mládeže žijící mimo ústavní zařízení, doma u rodičů. Z hlediska boje proti kriminalitě mládeže představuje volný čas v této oblasti nepochybně velmi důležitý faktor prevence. Na zasedání semináře bylo však upozorněno také na další oblast a výchovné možnosti volného času, na volný čas v reedukačních zařízeních pro delikventní mládež, což také představuje velmi důležitou složku převýchovy jak v oblasti cíle, tak v oblasti prostředků. Dovednost a návyk využívat vhodně volný čas patří k důležitým podmínkám socializace po propuštění jedince z ústavní výchovy.

Souhrnně lze konstatovat, že seminář umožnil konfrontaci výchovných stanovisek a metodologických postupů a zpřístupnil informaci o materiálech a stanoviscích, které nebyly dosud publikovány. Umožnil v diskusi ujasnit principy dalšího postupu na společném maďarsko-polsko-československém výzkumu, čímž se dosáhlo urychlení prací o několik měsíců. Vytvořil fórum pro výměnu zkušeností s ostatními státy, zejména NDR a BLR, jejichž výsledky dosažené v této oblasti nebyly dosud publikovány.

Byly ujasňovány také formy a možnosti komparace v oblasti kriminologie, analogické tendencí integrace projevujícím se i v jiných oblastech vědy, výroby, obchodu atd.

Průběh semináře poskytl konečně příležitost poukázat na možnosti a přednosti socialistické soustavy a marxisticko-leninské výchovné platformy, jakož i dialektického materialismu jako metody zkoumání.

Zdeněk Švancar

Konference „Mladá generace dělnické třídy a plánování sociálního rozvoje průmyslového podniku z hlediska práce SSM“

Ve dnech 4.–6. prosince 1974 proběhla v Domě vědeckých pracovníků ve Smolenicích celostátní vědecká konference s mezinárodní účastí na téma *Mladá generace dělnické třídy a plánování sociálního rozvoje průmyslového podniku z hlediska práce SSM*. Pořadatelem konference byly: Slovenská sociologická společnost při SAV, Československá sociologická společnost při CSAV, Sociologický ústav SAV a Slovenský ústřední výbor SSM. Na konferenci, jejíž program byl obsahově bohatý, odeznělo 20 referátů, které spolu s dalšími, jež nemohly být z důvodů nepřítomnosti referujících předneseny, budou publikovány ve sborníku z konference. Referáty přednesené na konferenci lze rozdělit do čtyř základních obsahových okruhů: 1) Teorie a praxe sociálního plánování, 2) Změny v sociální a kvalifikační struktuře podniku, 3) Zdokonalování životních podmínek, 4) Komunistická výchova pracující mládeže.

1) Teorie a praxe sociálního plánování

František Tažký ve svém referátu *Postavení a úloha mladé generace dělnické třídy v socialistické společnosti* podal nejprve podrobně vymezení objektu své úvahy, tj. mladé generace dělnické třídy, zabýval se jejím společenským postavením a její společenskou funkcí, soustředil se na analýzu úlohy podniků v přípravě této generace a poukázal na konkrétní možnosti, a to nejen vedení podniků, ale i organizací ROH a SSM, v procesu formování nejmladší složky dělnické třídy.

O konkrétních možnostech závodů i konkrétních opatřeních směřujících k zlepšení životních podmínek mladých dělníků, zvláště o zkvalitňování podmínek adaptace vyučenů po jejich zařazení do pracovních poměrů, hovořil ve svém příspěvku *K některým sociálním charakteristikám mladých dělníků ve VŠ a k formám jejich využívání v plánu sociálního rozvoje podnikového kolektivu* Marián Šarišský.

Milan Kyselý (*Plánování sociálního rozvoje v podnicích*) zdůraznil, že významnou základnou pro realizaci cílů socialistické společnosti se stále více stává výrobní kolektiv, podnik. Uvedl některé zajímavé výsledky rozboru zabezpečování sociální péče o pracující, provedeného federálním ministerstvem práce a sociálních věcí a Ústřední radou odborů, a seznámil přítomné se zásadami a hlavními úkoly péče organizací o pracovníky, projednanými a přijatými vládou ČSSR na jejím zasedání v březnu 1973.

Ladislav Macháček nastínil v úvodu svého příspěvku *Některé otázky přípravy plánu sociálního rozvoje z hlediska SSM situací*, v níž zastihuje přechod k sociálnímu plánování mládežnickou organizací. Poukázal na některé současné nedostatky a především na široké možnosti SSM participovat na plánu sociál-

Dagmar Cahová (*K zdravotním aspektům sociálního rozvoje mládeže*). M. Francisci věnoval pozornost pracovním podmínkám mládeže v relaci k jejím fyziologickým, biologickým a psychologickým zvláštěnostem a uvažoval o hlavních příčinách úrazovosti mladých lidí, která v ČSSR dosahuje ročně téměř 15 000 případů. Cahovou zajímaly zdravotní aspekty plánování sociálního rozvoje mládeže. Na rozboru údajů o podílu nemocí, z nichž vyplynulo přiznání změněné pracovní schopnosti, potvrdila prudký pokles chorob tzv. sociálních, vystřídáný na druhé straně růstem počtu chorob tzv. civilizačních. Autorka též uvažovala o konkrétních předpokladech a možnostech zlepšování pracovního prostředí jakožto jedné z komponent prostředí životního.

Možnostmi ochrany mladých pracujících žen a nastávajících matek se zabývaly Mária Kianičková a Mária Betušáková, které ve svém příspěvku *Pracovní aktivita mladých žen v národním podniku Tesla Orava* uvedly výsledky výzkumu sociálně profesionální úlohy ženy, s důrazem na analýzu příčin nízké kvalifikovanosti mladých dělnic.

4) Komunistická výchova pracujících mládeže

František Zich (*K otázce politické a společenské aktivity dělnické mládeže*) se vrátil k vymezení specifických zvláštěností nejmladší složky dělnické třídy — dělnické mládeže. Na výsledcích výzkumů této mládeže ukázal její postoje, názory, zájmovou a jinou aktivitu, ale i například determinanty těchto postojů, dané jak věkem, tak především neukončeným procesem sociálního zrání. F. Zich poukázal na významné místo SSM v procesu sociálního zrání mladých dělníků a na konkrétní možnosti participace SSM na tomto procesu.

Na Zichův příspěvek obsahově velmi těsně navázal svým referátem *Dělnická mládež a perspektivy formování jejího socialistického způsobu života* Václav Němec. Utváření socialistického způsobu života chápe V. Němec jako dlouhodobý proces, v němž má dělnická třída rozhodující úlohu. Má-li se však tento životní způsob stát v blízké budoucnosti skutečností, pak již dnešní mládeží musí být vlastní všechny jeho znaky. V. Němec analyzoval některé problémy dnešní mladé generace a hledal odpovědi na otázky, zda má současná mládež dostatečné předpoklady pro to stát se tvořivou nositelkou socialistického životního způsobu. Dále poukázal na skryté rezervy a prostředky našeho výchovného působení na mládež a na další směry práce s mládeží, usměrňující ji k tomu, aby se stala nositelem vlastností žádoucích z hlediska celospolečenského.

Otázky sociální kontroly a angažovanosti mládeže se staly předmětem úvahy Vladimíra Krivého a Juraje Schenka, kteří ve své teoretické práci (*Sociální kontrola a angažovanost mládeže*) diskutovali o předpokladech formování angažovaného člověka. Poukázali pře-

devším na to, že účast pracujících v procesu sociální kontroly se opírá o předpoklad jejich angažovanosti a aktivity v tom smyslu, že mohou a zároveň mají aktivně zasahovat do procesů v sociálních útvech, v nichž žijí, a to na bázi společně sdílených hodnot, ideálů a cílů socialistické společnosti.

Závěrečné tři příspěvky se zabývaly vztahem dělnické mládeže k umění a úlohou cestovního ruchu v procesu formování mladých lidí. Viktor Blaho (*Pracující mládež a umění*) hovořil o kulturních zájmech dělnické mládeže, Josef Majchrák (*Úloha filmu ve formování mládeže*) se zabýval funkcí filmu a filmového umění ve společnostech různých politických systémů, zvláště vlivem filmu na mladou generaci, jejíž příslušníci dnes představují 80 „ návštěvníků kin. Uvedl výsledky výzkumu *Mládež a film*, uskutečněného v r. 1970 Slovenským filmovým ústavem v Bratislavě, z něhož vyplývá, že mladí lidé nahližejí na film především jako na nástroj zábavy a rozptýlení. Potvrdil též těsnou závislost mezi postoji k filmovému umění a vzdělanostní úrovní. Čím vyššího vzdělání mladí lidé dosáhli, tím častěji akceptovali vzdělavací a poznávací funkci filmového umění a tím častěji spojovali film s uměleckým zážitkem. Majchrák podrobně přítomné informoval o různých formách spolupráce Slovenského filmového ústavu s mládežnickou organizací. V prosinci 1973 byl například v Banské Bystrici uspořádán seminář *Mládež a film*, v lednu 1974 seminář *Práce s filmem a SSM*. Obě dvě akce uspořádal SÚV SZM ve spolupráci se Slovenským filmovým ústavem. Hlavním sledovacím cílem bylo informovat mladé lidi o nových formách práce s filmem a připravit podmínky pro zakládání filmových klubů mládeže tam, kde dosud neexistovaly.

Elena Bodnárová a Karol Pachinger přednesli ve Smolenicích společný příspěvek s názvem *K úloze cestovního ruchu v životě mládeže*, v němž upozornili na různé funkce cestovního ruchu.

Na zasedání ve Smolenicích odezněla kromě referátů i řada zajímavých diskusních příspěvků. Tematika referátů i diskusí byla značně široká. Některé z příspěvků značně překročily obsahový rámec konference. Společným znakem všech příspěvků však bylo to, že jednotliví autoři předmět svého zájmu nejen popisovali, analyzovali, popípadě naznačovali možné, obecné cesty řešení, ale že předkládali velice konkrétní návrhy na participaci mládežnické organizace na jejich řešení. I když některé konkrétní návrhy nebyly ještě zcela zralé (a z některých příspěvků vyzařovala zatím spíše jen snaha autora zvládnout studovanou problematiku), bylo to setkání užitečné. Užitečné jednak tím, že poskytlo možnost setkání pracovníků různých profesí a odborné kvalifikace. Užitečné i tím, že otevřelo své fórum i mnoha novým mladým lidem, přicházejícím s novými nápady, aplikujícími nové přístupy.

Václav Andrlé, Eliška Fretová

S. I. Ikonnikova: Molodož (Mládež)

Leningrad, Leningradská universita 1974

Práce S. I. Ikonnikovové *Mládež* je věnována sociologické a sociálně psychologické analýze mládeže.

Úvod ukazuje na význam a úlohu mládeže v rozvinuté socialistické společnosti a na všechny problémy, které s plněním této úlohy souvisejí.

Vlastní práce je členěna do čtyř kapitol (*Mládež jako sociální jev, Mládež v sociální struktuře společnosti, Mládež v podmínkách rozvinuté socialistické společnosti, Kritika buržoazních ideologických koncepcí o levoradikálním hnutí mládeže v kapitalistických zemích*).

První dvě kapitoly představují teoretickou analýzu nejzákladnějších otázek spojených se sociologií mládeže. Autorka zde řeší pojetí mládeže jako sociálního jevu a zabývá se metodologickými problémy sociologického výzkumu mládeže. Zdůrazňuje myšlenku, že k řešení sociologických problémů mládeže nelze přistupovat abstraktně vně těch společenských vztahů a třídní příslušnosti, do nichž se mládež rodí a v nichž žije. Všechny její vlastnosti a znaky je možné správně ohodnotit pouze na základě konkrétně historického přístupu. Vedle strukturální analýzy, která se v sociologii užívá, analýza historiko-genetická zajišťuje zkoumání osobnosti nikoli staticky, nýbrž v dynamice jejího vývoje.

Dále se autorka zabývá problémem mládeže z hlediska systémů sociologických poznatků. Vymezuje úkoly sociologie mládeže i její spolupráci s ostatními vědními disciplínami (demografií, sociální psychologií atd.). Marxistická sociologie, jejímž základním východiskem je historický materialismus, má svůj vlastní kategoriální aparát. V něm pojem „mládež“ představuje snahu odhalit vazby mezi biologickými a sociálními kategoriemi věku, dát kritéria demografickým hranicím mládeže, sledovat specifiku procesu socializace mládeže ve společnosti, odhalovat charakter vlivu mládí na další životní období, zkoumat procesy sociálního pohybu mládeže, její vzdělávací a kulturní úroveň, světový názor a politické postoje, touhy, potřeby, zájmy a druhy činnosti v různých sférách společenského života.

Sociologie nemůže pouze konstatovat, nýbrž se musí snažit odhalit příčinnou závislost všech těchto zvláštností na historické etapě společenského vývoje, na úloze sociálních změn a pochopit dynamiku procesu změn osobnosti mladého člověka a mladé generace během určité doby.

V další části práce se S. I. Ikonnikovová snaží postihnout ty specifické úkoly sociologie mládeže, jež vyplývají z podstaty socialistické společnosti. Ukazuje na to, že v socialistické společnosti tendence ke stírání sociálních rozdílů vede k nepřetržitému a u každého pokolení k stále patrnějšímu stírání třídních rozdílů. To však neznamená, že sociální původ lze přehlížet. Naopak, hraje velkou úlohu při odhalování zvláštností procesu socializace, při formování životních plánů mládeže, při zjišťování míry realizace těchto plánů, při zapojení mládeže do společenské výroby a při sledování její kulturní úrovně. Tento přístup umožňuje postihnout tu skutečnost, že socialistické podmínky otevírají široké možnosti pro sociální pohyby, jež vedou ke změně třídní příslušnosti mládeže.

Závěrem těchto teoretických analýz autorka vymezuje pojem mládeže jakožto objektu sociologického výzkumu. Zdůvodňuje své pojetí mládeže jako třídně diferencované sociálně demografické skupiny společnosti, do níž spadají mladí lidé ve věku od 16 do 30 let. Potom rozvádí problémy, které s výzkumem této společenské skupiny souvisejí (situace a úloha ve společnosti, funkce a druhy činnosti, hodnotové orientace, světový názor, zájmy, potřeby i sociálně psychologické vlastnosti, které jsou podmíněny charakterem sociálně politického řádu, společenskými vztahy, historickou situací).

Teoretická východiska potom autorka uplatňuje při analýze rozsáhlého sociologického a sociálně psychologického materiálu získaného v podmínkách budování socialismu v SSSR. Na základě této analýzy jsou v práci rozvedeny společné vlastnosti a specifické zvláštnosti dělnické, zemědělské a studentské mládeže a je dána charakteristika formování mladého člověka v podmínkách socialismu.

Závěrem své analýzy poukazuje S. I. Ikonnikovová na výraznou úlohu ideologické integrace budované na základě marxistickoleninského světového názoru při formování osobnosti, která ovlivňuje a podřizuje všechny ostatní charakteristiky spojené s výrobou pracovní činností, se vzdělávací a kulturní úrovní. V tomto smyslu osobnost mladého člověka představuje individuální ztělesnění historicky konkrétních společenských vztahů.

Poslední kapitola je věnována ideologickému boji uvnitř mládežnických hnutí, kritice buržoazních koncepcí o úloze mládeže a charakteristice třídního zázemí současných radikálních hnutí mládeže v kapitalistických zemích.

Práci *Mládež* od S. I. Ikonnikovové lze považovat za velmi hodnotnou a průkopnickou.

Kromě vyjasnění základních teoretických východisek, která přesahují rámec zkoumaného problému a týkají se v podstatě marxistické sociologie jako takové, je zde uvedena hluboká analýza vlastní mládeže, jejích problémů, změn v podmínkách socialismu. Bohatství literatury, kterou autorka zpracovala a komentovala, i zpracování rozsáhlého statistického materiálu umožnilo vytvořit fundovanou práci, kterou lze pokládat za jednu ze základních prací marxistické sociologie. Uvedená analýza se stává zároveň podnětem pro další rozvoj sociologie jak v oblasti teorie a metodologie, tak v oblasti konkrétních sociologických výzkumů, jejichž výsledky budou mít praktický dopad.

Hana Pešinová

Vasile Nicolcioiu, Dan Mihai Birliba, Fred Mahler, Mihai Stoica: Roumania's Younger Generation (Mladá generace Rumunska)

Bucuresti, Informatia 1972.

Tato publikace čtenáře důkladně seznamuje s vývojem rumunské mládeže a s úlohou, kterou sehrála v historii své vlasti, a podává ucelený obraz o současné mladé generaci, která je aktivním a podnětujícím prvkem v politickém, ekonomickém a sociálním životě. Ukazuje se zde na význam a praktickou činnost mládežnického hnutí při výstavbě a budování rozvinuté socialistické společnosti. Charakteristickým rysem této publikace je důraz na progresivní roli mládí, které se zcela přirozeně a s vitalitou jemu vlastní staví proti jakékoli formě bezprávi a neústupně bojuje za svobodu, lidskost, spravedlnost a pokrok.

Kniha je rozdělena do šesti kapitol, přičemž třetí kapitola se skládá ze čtyř částí. Předmluvu napsal Dan Martian, první tajemník ÚV Svazu komunistické mládeže. Konstatuje, že tato kniha by měla být jakýmsi pozváním k dialogu, a tím i k plodné diskusi na téma, které má hluboký význam jak pro současnost, tak i pro budoucnost, na téma *místo a úloha mladé generace v rozvoji společnosti*.

První kapitola ve stručném a obecném rámci předkládá čtenáři *fakty týkající se Rumunské socialistické republiky*. Obsahuje základní informace a údaje o geografické poloze, přírodních a klimatických podmínkách, o počtu obyvatel, kultuře, politických a veřejných organizacích apod.

Druhá kapitola nese název *Mládí a současný svět*. V obecných rysech je zde zdůrazněna důležitost mladé generace jako dynamického faktoru, který hraje podstatnou roli v současných společnostech. Tato kapitola (stejně jako některé další) je doplněna obrazovou přílohou, která není nejlepší kvality.

Třetí kapitola (nejobsáhlejší) pojednává o *vzniku, vývoji a současném stavu mládežnického hnutí v Rumunsku*. Chronologicky jsou zachyceny nejdůležitější události rumunských dějin od počátku devatenáctého století až po současnost se zvláštním zaměřením na revo-

luční a avantgardní roli mládeže. Další část pojednává o mládeži jako o aktivním faktoru politického a sociálního života. Rumunská mládež nachází široké uplatnění ve všech sférách, což dokumentuje i skutečnost, že první tajemník ÚV Svazu komunistické mládeže je současně i členem rumunské vlády jako ministr pro problémy mládeže. Vezmeme-li v úvahu, že členem Svazu komunistické mládeže může být každý občan Rumunské socialistické republiky ve věku od šestnácti do šestadvaceti let a že v této organizaci může podle svého zájmu zůstat nanejvýš do třiceti let, pak je rumunská mládež v nejvyšším státním orgánu zastoupena opravdu svým vlastním představitelem. Třetí část se zabývá uplatněním mládeže v pracovním procesu. Podrobně je vylíčena (a doplněna číselnými údaji) hluboká přeměna rumunské ekonomiky, k níž došlo po druhé světové válce. Zaostalé agrární Rumunsko se v epoše výstavby socialismu proměnilo v zemi s moderní, rozvinutou ekonomickou strukturou. Převratnou změnu v rumunské ekonomice ilustruje i to, že objem průmyslové produkce se zvětšil proti roku 1938 devatenáctkrát. Rozvoj ekonomiky má za následek i změny v socioprofesionálním zařazení mládeže. Pro současný rumunský průmysl je charakteristický vzrůstající počet mladých dělníků. V roce 1968 bylo z celkového počtu dělníků plných 82 % ve věku do 45 let a mladších než 25 let bylo 25 %. V letech 1964-68 počet průmyslových dělníků mladších dvaceti pěti let vzrostl o polovinu. V této části se také poukazuje na stoupající zájem mladých o vyšší vzdělání a na rostoucí aktivitu mládežnických pracovních kolektivů. Poslední část třetí kapitoly pojednává o vzdělání a všestranném rozvoji mladé generace. V socialistickém Rumunsku se podstatně změnil systém výchovy a vzdělávání. Negratnost neexistuje a v současné době asi 20 % obyvatel si po ukončení základního vzdělání zvyšuje kvalifikaci dalším studiem. V roce 1948 bylo v Rumunsku 60 000 středoškolských studentů, v roce 1968 již 300 000 a počet vysokoškolských studentů se za stejné období zvýšil desetkrát. V roce 1938 bylo v celém Rumunsku pouze 30 fakult, jejich počet nyní vzrostl na 200. Tyto a další údaje přesvědčivě dokumentují široký rozvoj rumunského školství.

Čtvrtá kapitola čtenáře blíže seznamuje s *třemi masovými organizacemi mládeže*. Nejvýznamnější a nejpočetnější je *Svaz komunistické mládeže*. Má 2 400 000 členů, z toho je 31,24 % mladých dělníků, 16,45 % mladých zemědělců, 35,53 % žáků, 4,2 % studentů a 11,3 % příslušníků mladé inteligence. Druhou organizací je *Svaz studentské mládeže*, který prosazuje specifické zájmy vysokoškolských studentů a který organizačně spadá pod Svaz komunistické mládeže. Třetí organizací je *pak Pionýrská organizace*, která zahrnuje žáky od sedmi do čtrnácti let a má přes 2 000 000 členů. V prvních letech své existence pracovala Pionýrská organizace pod vedením Svazu komunistické mládeže, od roku 1966 se stala

autonomní organizaci se svým vlastním řídicím orgánem.

Pátá kapitola se zabývá širokou *spoluprací rumunské mládeže s mládeží celého světa*. I zde je zdůrazněna vedoucí myšlenka pokroku a revolučnosti, která je každé mladé generaci vlastní a která může pozitivním způsobem ovlivnit vývoj a budoucnost celého světa.

Šestá, závěrečná kapitola v podstatě nahrazuje závěr a zdůvodňuje vydání této informativní knihy o rumunské mládeži: Má se stát výzvou adresovanou všem těm, kteří chtějí oživit a dále rozvíjet ideály přátelství, míru, pokroku a vzájemné spolupráce mezi lidmi.

T. Pospíšil

Sociológia v užšom zväzku s filozofiou

STÚDIE

- Hirner A.*: K problematike identifikácie spoločenského javu
Zukal V.: K aktuálnym otázkam boja proti kriminalite
Tomášek B.: Dělba práce v domácnosti a předpoklady socialistického způsobu života
Mentelová S.: Ku kritice teorií sociální struktury v nemarxistické sociologii

ZO SOCIOLOGICKÉHO ŽIVOTA

- Gajdác M.*: Spoločné zasadnutie Slovenskej a Československej sociologickej spoločnosti
Macháček L.: Mládež v koncepcii sociálneho plánovania
Mach F.: Seminár „Sociálne plánovanie v poľnohospodárstve“
Slovenský literárny fond a angažovaná sociologická tvorba

RECENZIE

- Farkašová E.*: Rozvinutá socialistická společnost (Die entwickelte sozialistische Gesellschaft. Wesen und Kriterien-Kritik revisionistischer Konzeption)
Letaši I.: Člověk, věda, technika (Člověk, věda, technika)
Soucová D., Gardošová A., Macháček L.: Niektoré výsledky sociológie mládeže v ZSSR; (Mládež, práca, voľný čas);
Návaznosť generácií;
S. N. Ikonnikova: Molodež — sociologičeskij i socialno-psichologičeskij analiz
Francisci M.: Práca na smeny zo sociologického hľadiska (R. Stollberg. Schichtarbeit in soziologischer Sicht)
Blaas G.: Desiaty ročník Sociologie a historie zemědělství

ANOTÁCIE

Sociologický časopis č. 3/1975

V článku Juraje Zvary „Slovenský a český národ — národy socialistické“ v č. 6/1974, s. 605, sloupec 2, odstavce 1, je třeba 2 věty začínající slovy „V prvním období...“ změnit takto: „Pravicoví oportunisti zneužili snahu KSČ o zdokonalení národnostní politiky a rozpútali v roce 1968 v ČSSR vlnu nacionalismu a antisovietismu. Viktor Pavlenda v publikácii „Ekonomické základy socialistického riešenia ná-

rodnostnej otázky v ČSSR“ z roku 1968 poprel aj pozitívne výsledky *socialistickej industrializácie Slovenska* (ktoré uznávajú aj mnohí antikomunisti), zdôrazňujúc, že sa absolútne rozdiely v priemyselnej výrobe na jedného obyvateľa a v ďalších ukazovateľov v rokoch 1948–1966 medzi českými krajinami a Slovenskom zväčšovali [4 : 389–413].“

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Jilská 1, 110 00, Praha 1, telefon 249–391, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, 112 29 Praha 1. — Objednávky a předplatné přijímá PNS, administrace odborného tisku, tř. Obránců míru 2, 656 07 Brno. Lze také objednat u každého poštovního úřadu nebo doručovatele. — Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10.—, roční předplatné Kčs 60.—. — Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27 Praha 1. — Tiskne Státní tiskárna, n. p., závod 4, Sámova 12, 101 46 Praha 10. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v únoru 1975. Číslo vyšlo v červnu 1975.

Sole agents for all western countries with the exception of the German Federal Republic and West Berlin JOHN BENJAMINS B. V., Amsteldijk 44, Amsterdam (Z.), Holland. Orders from the G. F. R. and West Berlin should be sent to Kubon & Sagner, P. O. Box 68, 8000 München 34 or to any other subscription agency in the G. F. R. Annual subscription: Vol. 11, 1975 (6 issues) Dutch Glds. 50.40.—

© ACADEMIA. Praha 1975.